П. Б. ПОЛЯНСЬКИЙ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

10

1914-1939

ББК 63.3(0)61я721
П54

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист МОН України № 1/11-3403 від 13.12.2000 р.)

Полянський П.Б.
П54 Всесвітня історія. 1914–1939: Підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К.: Генеза, 2003. – 288 с.: іл., табл., карти.
ISBN 966-504-280-7

Підручник розроблено відповідно до нової редакції програми зі всесвітньої історії (Київ: Шкільний світ, 2001 р.), затвердженої Міністерством освіти і науки України; охоплює всі передбачені нею головні події культурного, політичного та економічного життя в 1914–1939 роках.

Оригінальність книжки полягає у застосуванні автором сучасних, зокрема інтерактивних, підходів і методик вивчення історії, широкому залученні вітчизняних та іноземних джерел і матеріалів. Наводяться різноманітні, часто протилежні, оцінки історичних подій, значну увагу приділено «відкритим питанням», пошуковим та проблемним завданням.

ББК 63.3(0)61я721

ISBN 966-504-280-7

© Полянський П.Б., 2002
© Видавництво «Генеза», художнє оформлення, 2002

Полянський П.Б. *Майже півтора десятиліття працював учителем історії та правознавства в середній школі. Кандидат історичних наук. Сфера наукових інтересів – всесвітня історія, зокрема міжнародні відносини XX ст. Автор багатьох наукових праць, присвячених дослідженню історії XX ст., а також співавтор навчальних посібників для учнів середньої школи: «XX століття. Нариси з історії». – Київ, 1998; «Всесвітня історія XX століття. 1900–1945». – Київ, 2000; «Основи громадянської освіти». – Київ, 1999 та ін.*

ШАНОВНИЙ КОЛЕГО!

Саме так, адже впродовж року на заняттях зі всесвітньої історії ми справді будемо колегами. Звісно, наше спілкування неможливо уявити без участі Вашого вчителя – людини, яка, без перебільшення, є своєрідним лоцманом у вирі складних, нерідко драматичних подій у не такій вже й віддаленій минувшині людства між двома світовими війнами.

Природно, що жоден підручник чи будь-яке інше джерело інформації не може стати замінником Вашої допитливості, прагнення критично проаналізувати прочитане чи почуте й дати йому власну оцінку.

Беручись за написання підручника, автор не мав на меті лише описати ту чи іншу подію, історичний персонаж, а тим більше – поділитися з Вами їх власним трактуванням, симпатіями чи антипатіями до певних історичних осіб. Вивчаючи історію вже шостий рік, Ви мали змогу переконатися, що вона – не та наука, яка щодо всіх без винятку проблем має готові відповіді й однозначні висновки.

Звісно, у минулому було вдосталь подій, які завжди сприймалися однозначно й довкола яких не зламували списи в запальних дискусіях учені. Проте світ, як відомо, не чорно-білий, а багатоколірний, з численними відтінками. До того ж інколи різні люди по-різному ставляться до одного й того ж. Такі проблеми, як Ви знаєте, називаються «відкритими», тобто з приводу їх можуть існувати протилежні погляди. Особливо це стосується мистецтва, літератури – витончених сфер людського життя, в яких кожний з нас має власні смаки й уподобання. Це жодною мірою не ставить під сумнів точність історії як науки. Історія, тобто те, що вже відбулося, є досить конкретною, а от її виклад не завжди є фотографічною копією подій. Одні з них через певні обставини були незаслужено забуті чи викривлені, інші ж – міфологізовані. У цьому, напевне, її привабливість, адже, наприклад, складно уявити історію Давньої Греції без міфів.

...Переконаний, що Ви добре знаєте казку Шарля Перро про беззахисну, проте кмітливу дівчинку Червону Шапочку й злого Вовка. Події, описані в ній, подано так, як їх сприймала дівчинка; власне саму казку складено так, ніби вона водила рукою славетного французького казкаря. Цікаво, що про ті ж події розповів би ... Вовк, якби йому надали слово?

На сторінках підручника Ви неодноразово натрапите на ситуацію, коли автор наводитиме протилежні оцінки (зазвичай вони міститимуться у Свідченнях) одних і тих само історичних фактів чи постатей, уникаючи особистих їх оцінок. При цьому Ви не знайдете безпосередньої «правильної» відповіді. У підручнику відсутні авторські висновки після теми чи навіть цілого розділу.

Пошуковим і проблемним є також характер запитань і завдань, що вміщені після кожного параграфа. Більшість з них розпочинаються зі слів: «Чи вважаєте Ви, що...», «Як, на Вашу думку,..», «Висловте власне ставлення...» та ін.

Добре вивчивши проблему, Ви зможете самостійно чи з допомогою вчителя дійти висновків. Ймовірно, що з ряду дискусійних проблем Ви дійдете висновків, які відрізнятимуться від точки зору Ваших однокласників. Найбільшою для себе вдачею автор вважатиме, якщо у Вас виникне бажання подискутувати з ним, адже автора, як і Вашого вчителя, насамперед цікавить не те, як добре Ви зможете переказати інформацію, наведену в підручнику чи почуту на уроці, а Ваше вміння критично оцінювати її, те, як Ви ставитесь до проблеми, яку історичну і моральну оцінку даєте.

Сьогодні океан інформації є настільки безмежним, що жодна книжка не може і не повинна вмістити її в собі. Автор якраз і не ставив перед собою за мету подати в підручнику якомога більше фактичного матеріалу, конкретних дат, цифрових показників. Якщо Ви уважно ознайомитеся з підручником, то напевне звернете увагу на численні графіки, таблиці, діаграми. Вони є не ілюстрацією до тексту підручника, а самостійним джерелом. Цифровий матеріал у них – не стільки для запам'ятовування, скільки для аналізу на уроці, підготовки до тематичного (семестрового чи річного) оцінювання тощо.

Оглядаючись на минулі епохи, ми найчастіше пригадуємо імена мудрих правителів, визначних дипломатів, славетних полководців. Вони, поза сумнівом, є символами своєї доби, проте в усі часи й за всіх, навіть тоталітарних, режимів було ще й повсякденне життя «простих» людей. Життя, сповнене радістю кохання, народження дітей, сумом від втрати рідних і близьких. «Прості» люди найчастіше страждали від марнославства політиків, які заради власної величі час від часу кидали цілі народи у полум'я війни, проте саме їх моральністю і працею створене все те, що становить найвищі цінності нашої цивілізації...

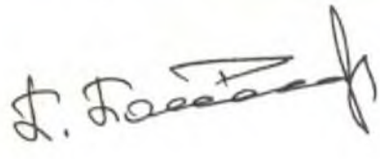

...Століття – коротка мить на сторінках нашої шкільної Історії. Однак уже через одне століття нікого з нас не буде. Завжди будуть лондонський міст, мурашник паризького метро, токійські проспекти, стадіони Лос-Анджелеса, фабрики Осаки, Кельна й Торонто. У мурашниках спалахуватимуть й гаснутимуть незліченні світлячки вікон. Хтось буде накривати стіл, відкорковувати вино, займатися коханням. Це буде хтось «інший» – не ми. Як і перед нами була безліч «інших»...

Христос Яннарас*. Варіації на тему Пісні пісень. – К.: Дух і літера, 1999. – С. 121

ВСТУП

1. Основні ознаки світового розвитку у 1914–1939 рр. Період між Першою (1914–1918) та Другою (1939–1945) світовими війнами, поза сумнівом, є однією з найзахоплюючих, але водночас і найдраматичніших сторінок світової історії.

Початок XX ст. – це, окрім іншого, своєрідний Рубікон, коли плин часу прискорився та спресувався настільки, що люди, більша частина життя яких припала на попереднє століття з його відносною розміреністю, були спантеличені можливостями радіо, швидкостями руху не лише автомобілів, потягів чи літаків, а й калейдоскопічною зміною подій.

З наростанням на початку століття класової боротьби та посиленням державного втручання в життя суспільства, в якому вбачалася панацея від економічного та соціального безладу, образ гармонійного індустріального суспільства втратив свою привабливість. До життя були покликані дієвий американський президент Ф. Рузвелт з його «Новим курсом» та тоталітарні правителі з їхньою плановою економікою.

Нині, з відстані XXI ст., що розпочалося, є підстави визначити деякі найзагальніші ознаки історії першої половини XX ст.

Насамперед стала більш активною і масовою, ніж у XIX ст., участь людей в економічному житті, що змінювало не лише самих людей, а й планету. Унаслідок активної господарської діяльності відбувалося загальне потепління, використання енергетичних ресурсів Землі (покладів вугілля, нафти, водних ресурсів) впливало на загальний вигляд цілих континентів, передусім Америки і Європи.

Суттєвою прикметою міжвоєнної доби стало законодавче регулювання економічних, фінансових і соціальних відносин. З розвитком індустріалізації людство позбавлялося деяких

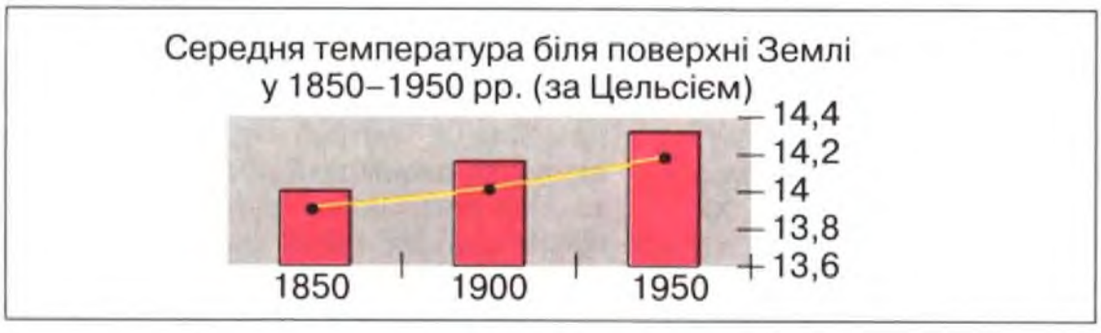

* Христос Яннарас – сучасний грецький філософ.

ілюзій. На початку XX ст. у світі утвердився до певної міри романтичний погляд на тогочасне індустріальне суспільство. Вважалося, що, на відміну від бездіяльних і занепадницьких епох минулого, XX ст. плекатиме як найвищі свої цінноти виробництво та загальний добробут. Великі сподівання покладалися на те, що роль держави у світі, де запанує виробничий інтерес, буде якнайменшою, оскільки економіка розвиватиметься за законами ринку, а не волею державної бюрократії.

Ідея прогресу, яка була однією зі складових світогляду людства ще з часів Давньої Греції та Давнього Риму, з початком XX ст. зазнала нищівного удару через Першу світову війну з її воєнними катастрофами, розлад і занепад, через зниження темпів економічного розвитку і три поспіль кризи перевиробництва (1920–1921, 1929–1933, 1937–1939). Це змусило уряди прийняти закони проти сваволі монополій, про профспілки, врегулювання трудових конфліктів, соціальне страхування тощо. Це, у свою чергу, зумовило демократизацію політичної системи суспільства.

Водночас нерівномірність економічного розвитку країн і «Велика депресія» 1929–1933 рр. посилили економічне суперництво між державами. Це протистояння супроводжувалося боротьбою за ринки збуту товарів (насамперед у колоніях), загостренням міжнародних відносин, унаслідок чого утворилися ворожі один одному блоки держав, що, врешті-решт, призвело до двох світових воєн.

Упродовж міжвоєнного періоду характер цих протиріч не був незмінним: спочатку, у 20-х рр., це були протиріччя між країнами – переможницями у Першій світовій війні та державами, що зазнали у ній поразки, а у 30-х рр. головними стали вимоги Німеччини, Італії та Японії про переділ світу і встановлення вигідного для них «нового світового порядку».

Перша світова війна призвела до розпаду могутніх колись Австро-Угорської, Османської й Російської імперій та появи нових незалежних держав у Європі: Австрії, Чехо-Словаччини, Угорщини, Польщі, Югославії, Фінляндії, Латвії, Литви, Естонії тощо.

Свідчення 1

К. Аннан, Генеральний секретар ООН: «У 30-і рр. XX ст. майже всюди укорінилися нестримний економічний націоналізм і політика, заснована на принципі «розори сусіда»; вони переросли в політичний реваншизм, тоталітаризм і мілітаризм – в одних країнах, і в ізоляціонізм – в інших».

(Кофі А. Аннан. МИ – Народи. Роль Організації Об'єднаних Націй у XXI столітті. – 2000. – С. 15)

Свідчення 2

Ж. Ніва, історик культури: «...Культ сильних особистостей – це спокуса для інтеліґенції. Ми бачимо, що в XX столітті інтеліґенція не втрималася від спокуси цього культу, культу енерґії – між війнами це було дуже помітно у Франції, в Італії, у Німеччині, де інтеліґенція поділилася на дві частини, але більша частина піддалася спокусі викриття демократії. Фашизм, нацизм та інші національні рухи проти демократії завжди починалися протестом проти парламентаризму...»

(Дух і літера. – № 1–2. – К., 1997. – С. 28–29)

Перша третина XX ст. – це час протистояння між демократією та країнами, де встановилися недемократичні режими. Як і у разі з економічним суперництвом, боротьба між демократією та тоталітаризмом також відбувалася у кілька етапів і у кількох напрямах. Так, після приходу до влади в Росії у 1917 р. більшовиків головні зусилля західного демократичного світу були зосереджені на протидії поширенню комунізму у світі. Після приходу *в 1922 р. до влади в Італії фашистів, а в 1933 р. у Німеччині* націонал-соціалістів, демократичний світ боровся проти цих тоталітарних ідеологій і політичних режимів.

2. Періодизація світового розвитку в першій половині XX ст. Здавалося б, немає нічого простішого, як поділити історію на певні періоди. Але це, на перший погляд, просте завдання ускладнюється тим, що в основу кожної періодизації можна покласти різні чинники: визначні політичні чи воєнні події, зміни політичного устрою, нові явища в економіці, культурі тощо. Найчастіше українські історики дискутують про те, коли розпочався новітній період історії: з початком XX ст. (умовно – 1900 р.) чи 1914–1918 рр. – Першої світової війни. Відтак співіснують два найпоширеніші варіанти періодизації, які відрізняються тим, що за відправну точку першого (Варіант 1) покладено воєнні та революційні події, а другого (Варіант 2) – економічні та політичні зміни.

Варіанти періодизації історії першої половини XX ст.

Варіант періодизації	Роки	Назва періоду	Аргументи
Варіант 1 Від Першої світової війни до 1939 р. – початку Другої світової війни	1914–1918 –1923	Період війни і повоєнної нестабільності	У світі відбулися зміни у розстановці сил: Росія внаслідок революції втратила статус великої держави; зріс вплив США; активізувався національний рух в Азії та Латинській Америці, Європою прокотилася хвиля революцій; економічна криза 1920–1921 рр. загострила соціальні протиріччя; повоєнна перебудова міжнародних відносин
	1924–1929	Період економічної стабілізації	Унаслідок економічного піднесення пішов на спад революційний рух, стабілізувалися міжнародні відносини, зміцніла світова грошово-кредитна система
	1929–1933	Період «Великої депресії»	Криза була найглибшою та наймасштабнішою. Її руйнівних наслідків світова економіка не подолала до Другої світової війни

Продовження таблиці

Варіант періодизації	Роки	Назва періоду	Аргументи
	1933–1939	Назрівання Другої світової війни	У світі посилюється фашизм; у Франції й Іспанії до влади прийшли Народні фронти, сформовані лівими партіями; США повернулися до державного регулювання економіки («Новий курс» президента Ф. Рузвелта); агресивні дії тоталітарних держав
Варіант 2 Від початку століття (умовно 1900 р.) до 1939 р. – початку Другої світової війни	1900–1918	Завершення переходу від товарного до ринкового господарювання	Неправомірно за основу періодизації брати Першу світову війну, оскільки ніде у світі жоден відтинок світової історії не започатковував таке руйнівне явище, як війна. Війни завжди були наслідком того, що перед їх початком відбувалося в економіці й політиці
	1918–1933	Спроби повернення до вільного ринку	На початку XX ст. завершився перехід від товарного до ринкового господарства, з'явилися перші ознаки і засоби регулювання вільного ринку. Ці процеси спричинили політичні й соціальні реформи, Першу світову війну, революції в Європі
	1933–1939	Протистояння демократії і тоталітаризму	30-і рр. пройшли під гаслом боротьби демократичних сил проти націонал-соціалізму та фашизму; у галузі економіки відбулося повернення до державного регулювання («новий курс» Ф. Рузвелта); невдала спроба знайти «третій шлях» (Народні фронти); об'єднання зусиль агресивних держав, насування Другої світової війни

? *Запитання і завдання*

1. Чи могли, на Вашу думку, основні ознаки світового розвитку у міжвоєнний період бути притаманні попереднім епохам? Відповідь обґрунтуйте.

2. Ознайомтеся зі Свідченням *2*. Чи поділяєте Ви думку Жоржа Ніва, що головним винуватцем встановлення недемократичних режимів є непослідовність у ставленні до демократії лише інтелігенції?

3. Чи характерні, на Вашу думку, сьогоденню якісь із ознак світового розвитку у період між Першою та Другою світовими війнами? Якщо Ваша відповідь ствердна, то які саме з них? Чи становлять вони загрозу у XXI ст.?

4. Порівняйте два варіанти періодизації новітньої історії до кінця 30-х рр. Аргументи прихильників якого з них і чому Ви вважаєте переконливішими?

Тема 1 ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА (1914–1918)

§ 1. ПОЧАТОК ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. Причини війни. Попри те, що по війні держави-переможниці найголовнішим її винуватцем визнають Німеччину, ця війна виникла через цілком певні історичні причини та безпосередні приводи.

Причини війни полягали в протистоянні між провідними європейськими країнами. Поява на політичній карті світу внаслідок франко-прусської війни об'єднаної Німецької імперії, порушення рівноваги сил на континенті поставили на чільне місце у Європі Німеччину. Через боротьбу за ринки збуту загострилися її відносини, насамперед економічні, з Англією, Росією та Францією. При цьому найглибша прірва у взаєминах пролягла саме між Британією та Німеччиною.

Взаємні претензії

Велика Британія	• Не могла вибачити Німеччині підтримку бурів у англо-бурській війні 1899–1902 рр. • Не мала наміру відсторонено споглядати за проникненням Німеччини в райони, які вважала «своїми»: Східну та Південно-Західну Африку • Вела проти Німеччини неоголошену економічну та торговельну війну Вела активні військово-морські приготування у разі агресивних дій з боку Німеччини • Через потенційну німецьку загрозу відмовилася від традиційної для країни політики «блискучої ізоляції» і перейшла до політики утворення антинімецького блоку держав
Франція	• Прагла реваншу за поразку від Німеччини в 1870 р. • Мала намір повернути Ельзас і Лотарингію, відокремлені від неї Німеччиною після франко-прусської війни 1870 р. • Зазнавала збитків на своїх традиційних ринках збуту в конкуренції з німецькими товарами • Остерігалася нової німецької агресії • За будь-яку ціну прагла зберегти свої колонії, особливо Північну Африку
Росія	• Претендувала на вільний прохід свого флоту в Середземне море, а відтак наполягала на послабленні чи перегляді на свою користь режиму контролю над протокою Дарданелли • Розцінювала будівництво залізниці Берлін – Баґдад (1898) як недружній з боку Німеччини крок, посилаючись на

	те, що це зазіхає на її права в Азії за російсько-британським договором 1907 р. про розподіл сфер впливу в цьому регіоні • Протидіяла австрійському й німецькому проникненню на Балкани • Наполягала на своєму винятковому праві протекторату над усіма слов'янськими народами; підтримувала на Балканах антиавстрійськи і антитурецьки налаштованих сербів і болгар
Сербія	• Новоутворена (1878) держава прагла утвердитися на Балканах як лідер слов'янських народів півострова • Планувала утворити Югославію, включивши до неї усіх слов'ян, які жили на півдні Австро-Угорської імперії • Неофіційно підтримувала націоналістичні організації, що боролися проти Австро-Угорщини
Німеччина	• Як нова динамічна імперія в Європі прагла стати військовим, економічним і політичним лідером на континенті • Включившись у боротьбу за колонії лише після 1871 р., претендувала на рівні права у колоніальних володіннях Англії, Франції, Бельгії, Голландії, Португалії та виявляла особливу активність у здобутті ринків • Розцінювала російсько-французький союз як угоду, що мала на меті підірвати могутність Німеччини
Австро-Угорщина	• Як багатонаціональна імперія, через міжнаціональне протистояння країна була постійним вогнищем нестабільності в Європі • Прагла утримати захоплені нею в 1908 р. Боснію та Герцеговину • Протидіяла Росії, що перебрала на себе роль захисника усіх слов'ян на Балканах, та Сербії, яка зі свого боку претендувала на роль об'єднавчого центру південних слов'ян імперії

Взаємні претензії європейських держав спонукали їх до утворення ворогуючих військово-політичних об'єднань держав: ***Троїстого союзу*** у складі Німеччини й Австро-Угорщини (1879), а також Італії (1882, розірвала договір у 1915). У серпні 1914 р. було підписано німецько-турецький договір, а у 1915 р. до угоди приєдналася Болгарія, після чого об'єднання стали називати ***Четверним союзом***, або ***Центральними державами***.

Натомість Англія, Франція та Росія 1907 р. завершили утворення союзу ***Антанти*** *. Союз існував на підставі окремих англо-французької (1904) та англо-російської (1907) угод. Єдиного договору між трьома державами не існувало до початку Першої світової війни.

* *Антанта* – у перекладі з французької – «сердечна угода».

Утворення Троїстого союзу й Четверного союзу

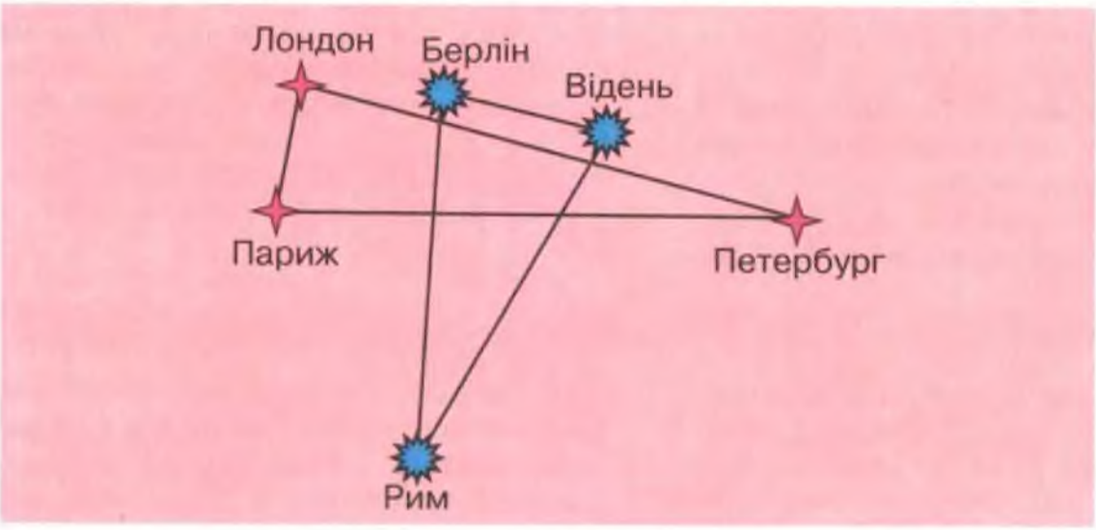

2. Привід до війни. У червні 1914 р. центром світової уваги стало боснійське місто Сараєво. Боснія була на той час частиною Австро-Угорщини, але її сербське населення виступало за приєднання до сусідньої Сербії.

28 червня 1914 р. член сербсько-хорватської націоналістичної групи Гаврило Принцип застрелив спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда та його дружину. Вбивства відомих людей були в історії звичним явищем, але жодне з них не спричинило такої гострої міжнародної кризи, як убивство ерцгерцога. Австро-Угорщина поклала відповідальність за трагедію на Сербію, 23 липня пред'явила їй ультиматум і стала

Британський лев та російський ведмідь. *Карикатура на англо-російську дружбу*

Убивство ерцгерцога Франца-Фердинанда в Сараєво

Свідчення 1

Витяг із протоколу засідання австро-угорського уряду 7 липня 1914 р.: «...Суто дипломатичний успіх, коли б він закінчився цілковитим приниженням Сербії, не мав би цінності. Тому треба пред'явити Сербії настільки радикальні вимоги, щоб можна було заздалегідь передбачити їх відхилення та вдатися до радикального розв'язання питання через воєнне втручання».

(Conrad von Hützendorff F. Aus meiner Dienstzeit. 1906–1918. – Bd IV. – Wien – Berlin, 1924. – S. 51)

Свідчення 2

З повідомлення австро-угорського посла у Берліні про зустріч з Вільгельмом II 5 липня 1914 р.: «Кайзер сказав мені, що ми можемо покластися на цілковиту підтримку Німеччини. На думку кайзера Вільгельма, не варто зволікати. Якщо між Австро-Угорщиною та Росією вибухне війна, то Німеччина стане на наший бік. Кайзер шкодуватиме, якщо ми не скористаємося теперішньою ситуацією, яка тепер усім нам на користь...»

(McAleavy T. Modern World History. – Cambridge University Press, 1996. – P. 7)

готуватися до війни. У конфлікт між двома державами відразу були втягнуті інші країни, пов'язані з ними союзницькими договорами: Австро-Угорщину підтримувала Німеччина, а Сербія була тісно пов'язана з Росією. Росіяни розраховували на допомогу Франції та Англії. Із самого початку було очевидним, що у разі війни вона не обмежиться сербсько-австро-угорським фронтом. Проте впродовж трьох тижнів після Сараєва ніхто ще не усвідомлював, що насувається страшна війна, і заможні європейці звично виїздили на літні канікули. Навіть командувач сербської армії поїхав приймати ванни на австрійський курорт.

У Берліні вважали, що навіть якщо Росія й виступить на боці Сербії, то неодмінно програє. Проте німці не могли бути певними, чи воюватиме Британія.

3. Початок війни між державами Антанти і німецьким блоком. Хоч Англія була пов'язана з Росією та Францією, юридично вона не була зобов'язана воювати на їхньому боці. Оскільки криза розвивалася, то чимало англійських урядовців вважали за необхідне оголосити, що у разі війни Англія неодмінно битиметься разом з Росією і Францією. Вони сподівалися, що це злякає німців і відверне війну. Та все ж таки британський уряд на це не погодився. Він намагався уникнути війни шляхом переговорів з Німеччиною.

Тим часом 28 липня Австро-Угорщина оголосила Сербії війну. У відповідь Росія оголосила спочатку часткову, а потім і загальну мобілізацію, проігнорувавши вимогу Німеччини скасувати мобілізацію як недружній щодо Берліна акт. Не одержавши відповіді, Німеччина 1 серпня 1914 р. оголосила Росії війну. Цей день офіційно вважається датою початку Першої світової (або Великої) війни. 3 серпня війну було оголошено також Франції; того ж дня німецькі війська вторглися у нейтральну Бельгію. 4 серпня війну Німеччині від власного імені та своїх домініонів (Канада, Ньюфаундленд, Австралія, Нова

1914

28 червня

- Вбивство ерцгерцога Франца-Фердинанда та його дружини в Сараєво
- Австрія звинуватила в причетності до вбивства сербських урядовців
- Німеччина заохочує Австрію до виступу проти Сербії

23–25 липня

- Австрія пред'явила Сербії ультиматум з вимогою заборони діяльності антиавстрійської організації та допустити австрійців до розслідування обставин убивства Франца-Фердинанда
- Росія заявила, що підтримає Сербію в разі нападу на неї Австрії
- Сербія прийняла австрійський ультиматум за винятком вимоги про допуск на свою територію австрійських слідчих
- Австрія розпочала мобілізацію

28–31 липня

- Австрія оголосила війну Сербії
- Росія розпочала мобілізацію та відхилила вимогу Німеччини припинити її

1 серпня

- Німеччина також розпочала мобілізацію та оголосила війну Росії
- Союзна Росії Франція розпочала мобілізацію

2 серпня

Німеччина ввела в дію «план Шліффена». Її війська вторглися в Бельгію

3 серпня

- Німеччина оголосила війну Франції та Бельгії
- Британія висунула Німеччині вимогу поважати бельгійський нейтралітет

4 серпня

Британія оголосила війну Німеччині

Зеландія) оголосила Британія. З-поміж британських домініонів лише Південна Африка не вступила у війну через внутрішню політичну напруженість (симпатії африканерів, які в англо-бурській війні боролися проти Британії, були на стороні Німеччини).

Війна набрала спочатку загальноєвропейського, а згодом і світового характеру. У 1914 р. на бік Антанти стали Сербія, Бельгія, Люксембурґ, Японія, 1915 р. – Італія, 1916 р. – Румунія та Португалія, 1917 р. – Греція й США.

Початок війни спричинив небачений до того розмах націоналізму у воюючих країнах. Тих, хто виступав проти війни, як наприклад французький соціаліст Жан Жорес, націоналісти-фанатики просто вбивали.

4. Бойові дії у 1914 р. Головними театрами бойових дій були: Західний фронт (на західному кордоні Німеччини), Східний фронт (на східному кордоні Німеччини), північ Італії, Балкани, Османська імперія та німецькі колонії.

Бойові дії на Західному фронті було відкрито 4 серпня німецьким вторгненням (його ударну силу становили майже 60 дивізій) у Бельгію та Люксембурґ в обхід фортифікаційних споруд на французько-німецькому кордоні. Німці ж, відповідно до розробленого у 1905 р. начальником німецького генерального штабу Альфредом фон Шліффеном плану («план Шліффена»), обійшли французьку оборону, яка перетворилася на нікому не потрібний своєрідний «музей бойової техніки»...

Німецькі вояки перед відправленням на Західний фронт

На розгром Франції за «планом Шліффена» відводилося не більше одного місяця. Після цього німецькі війська мали бути залізницями перекинуті на Схід і розгромити російську армію. Проте події для німців розгорталися не зовсім так, як вони передбачали. Насамперед, німецькі дивізії наразилися на «незапланований» опір Бельгії (особливо опиралися фортеці Любеж і Антверпен), а тим часом французи вступили в Ельзас-Лотарингію і рушили на Берлін. Ціною надзусиль французьку армію було зупинено й німецькі війська, захопивши Бельгію і Північну Францію, досягли р. Марни.

На початку вересня вони, подолавши опір 92 франко-англо-бельгійських дивізій, були вже у Шантільї, за 25 км від Парижа. Та темпи наступу почали гаснути. Армії Антанти під орудою французького генерала Жоффра зненацька для німецького командування перейшли у контрнаступ і відкинули німців до р. Ени.

Під час битви на Марні (початок жовтня 1914 р.) на фронті завдовжки 230 км 5 німецьких армій (900 тис. чол.) зазнали поразки від 5 французьких армій і англійського експедиційного корпусу (1082 тис. чол.) й відступили. Фронт стабілізувався по лінії р. Іпр (північна Бельгія) – м. Верден (Франція). На полі битви залишилося близько 600 тис. убитих і поранених з обох боків.

Свідчення 3

Французький посол у Росії М. Палеолог: «Битва... триває із жорстокістю. Яким би не був остаточний результат, достатньо вже того, що боротьба триває, щоб англійські й французькі війська мали час переформуватися в тилу і просунутися вперед».

(Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны. – М., 1923. – С. 122)

Тим часом на Східному фронті, щоби відволікти сили Центральних держав від Парижа, у середині серпня дві російські армії (генералів П. Ранненкампфа і О. Самсонова) вторглися у Східну Пруссію. Через неузгодженість між російськими командувачами і, навпаки, завдяки чудовій взаємодії німецьких генералів Гінденбурґа і Людендорфа німецькі війська оточили російські армії й у серії воєнних операцій, відомих як битва під Танненбергом, розбили їх. У цій битві Росія втратила 20 тис. убитими, 92 тис. полоненими і всю артилерію. Генерал О. Самсонов наклав на себе руки. У середині вересня росіяни залишили Східну Пруссію.

Майже одночасно з наступом у Східній Пруссії 8-а російська армія генерала О. Брусилова атакувала німецькі й австро-угорські війська в Галичині. Під час Галицької битви (серпень-

Свідчення 4

Солдат російського Каширського полку: «...Наступ затих до 11-ї години. За цей час німцями був підготовлений артилерійський вогонь по Каширському полку з усіх боків з легких і тяжких гармат. Вогонь був надзвичайно сильним, стріляло не менше 100–150 гармат. Здалеку здавалося, що каширці разом із землею припідняті в повітря. Врятуватися вдалося небагатьом».

(Яковлев Н. 1 августа 1914. – М., 1974. – С. 58)

Поразка царської армії в Галичині.
Спроби офіцерів затримати панічну втечу солдатів.
Малюнок І. Владимирова

вересень) російські війська зайняли Львів, але на територію Німеччини прорватися не зуміли. У цій битві з обох боків брали участь 1,5 млн вояків. Перекинувши два додаткові армійські корпуси, Центральним державам вдалося зупинити О. Брусилова, але сили австрійської армії на Східному фронті були настільки підірвані, що вона могла вистояти лише за німецької підтримки.

Успішно для російського командування складалася ситуація на Балканах, де серби прикували до себе значні австрійські сили під Белградом. Однак невдачі Центральних держав були з лихвою відшкодовані вступом 1 листопада у війну на їхньому боці Туреччини. Дався взнаки багаторічний сильний вплив на цю країну Німеччини. Тепер вона стала цінним набутком Центральних держав, адже вони отримували міцну опору на стратегічно важливому Середньому Сході. Понад те, турки відкрили для німецького флоту Боспор, що дало змогу німецьким кораблям атакувати російські порти і флот на Чорному морі.

З кінця літа 1914 р. настала «сидяча», або «окопна», війна – війська копали шанці й не вели масштабних бойових дій. У вологих шанцях набагато більше солдатів гинули від хвороб, ніж від куль противника.

Для британців «сухопутна» війна стала сюрпризом. Чи не кожний британець був у душі моряком; цілі покоління англійців виховувалися на романтичних історіях морських пригод і перемог британського флоту; кожний з них вважав себе неперевершеним експертом у морських справах.

Упродовж багатьох років британський флот суперничав з німецьким, тому завдяки обачливості Вінстона Черчілля, який тоді обіймав посаду морського міністра Великої Британії, до кінця липня 1914 р. було проінспектовано усі бухти і за 5 днів до

Шанці після бою

початку війни приведено флот у бойову готовність. Начищений впродовж 1914 р. до сліпучого блиску, швидкісний британський флот викликав захват і впевненість серед співвітчизників.

Перший успіх прийшов до британських моряків тоді, коли в Тихому океані австралійський крейсер «Сідней» потопив німецький корабель «Інден». Проте масштабні бойові дії велися лише в Південній Атлантиці. Тут німецька ескадра адмірала Шпее затопила два британські судна біля узбережжя Чилі, але у грудні 1914 р. сама була потоплена ескадрою адмірала Стерді.

Наприкінці 1914 р. німецький флот зосередився у Балтійському морі й контролювався англійцями з морської бази Скапа Флоу. Моря стали вільними від надводних кораблів, а підводна війна німецьких підводних човнів ще не розпочалася...

У цілому воєнна кампанія 1914 р. завершилася на користь Антанти, адже німцям не вдалося досягти головної мети під час блискавичного наступу – завдати поразки Франції з подальшим перекиданням військ проти Росії.

? Запитання і завдання

1. Чи вважаєте Ви, що Перша світова війна була фатально невідворотною? Які аргументи Ви можете навести на підтвердження своєї точки зору?

2. Які із взаємних претензій Центральних держав і країн Антанти могли бути, за наявності доброї волі цих країн, усунуті? Запропонуйте механізм порозуміння заради збереження миру в тих умовах.

3. Проаналізуйте Свідчення 1 і Свідчення *2*. Як, на Вашу думку, вони характеризують поведінку окремих учасників міжнародної кризи у зв'язку із сараєвським убивством?

4. Чи можете Ви назвати країни, чия поведінка свідчила про їхнє бажання уникнути війни?

5. Схарактеризуйте настрої, які запанували у країнах Німецького блоку і Антанти напередодні і з початком війни.

6. Використовуючи історичну карту, опишіть перебіг воєнних дій на фронтах Першої світової війни у 1914 р.

Головні події:

1914 р.
28 червня – убивство в Сараєво
23 липня – австро-угорський ультиматум Сербії
28 липня – Австро-Угорщина оголосила Сербії війну
1 серпня – Німеччина оголосила війну Росії. Початок Першої світової війни
4 серпня – вторгнення німецьких військ у Бельгію й Люксембург
початок жовтня – битва на Марні
серпень – російський наступ на Східну Пруссію та в Галичині

§ 2. КАМПАНІЇ 1915–1916 РОКІВ

1. Німецько-австрійський наступ на Сході. Усвідомлюючи, що «план Шліффена» зазнав краху, у 1915 р. німецьке командування перейшло на Західному фронті до стратегічної оборони, а основні зусилля зосередило на Східному фронті, щоб завдати поразки Росії й вивести її з війни. Навесні німці завдали поразки російським військам біля Мазурських озер і остаточно витіснили їх зі Східної Пруссії. По тому у травні німецько-австрійські війська прорвали російську оборону на південному фланзі російського фронту на ділянці завдовжки у півсотні кілометрів і на осінь зайняли Польщу, Галичину й частину Білорусі та Прибалтики.

Свідчення 1

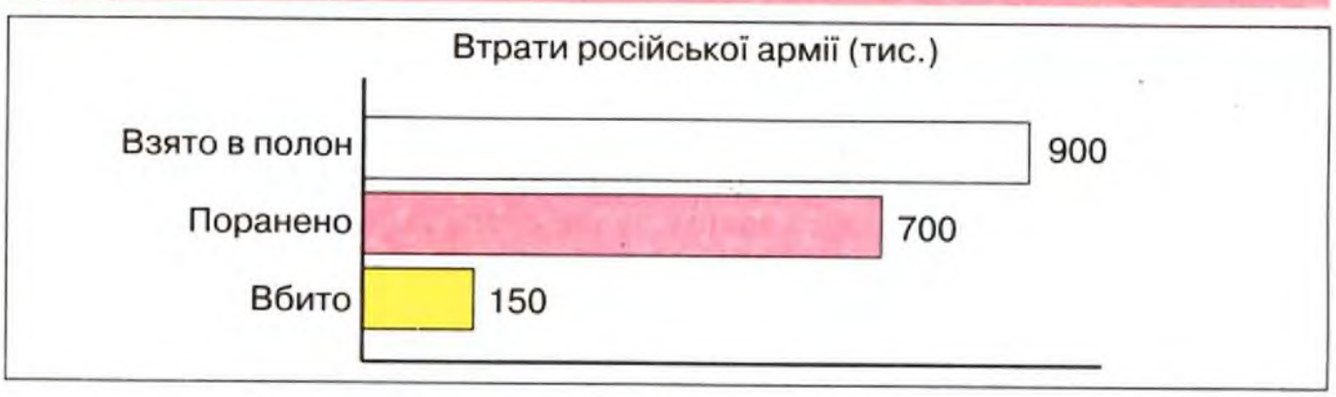

2. Вступ у війну Італії. 1915 р. боротьба Антанти й Центральних держав за залучення нових союзників поширилася й на Італію. Ця країна хоч і була членом Троїстого союзу разом з Німеччиною та Австро-Угорщиною, але з початком війни оголосила про свій нейтралітет.

Власне, позиція Італії залежала від того, який блок запропонує їй більші територіальні надбання, тому вона одночасно вела переговори як з Антантою, так і з Центральними державами.

Урешті-решт, наприкінці квітня 1915 р. Італія підписала таємний Лондонський договір з Англією, Францією та Росією й за 50 млн фунтів англійської позики зобов'язалася через місяць відкрити новий фронт проти Центральних держав. На початку травня вона офіційно вийшла з Троїстого союзу, а 23 травня 1915 р. оголосила війну Австрії. Щодо Німеччини, то до серпня 1916 р. Італія формально залишалася з нею у мирі.

Природно, що вступ у війну Італії – досить слабкої у військовому відношенні країни – не призвів до негайного краху Німеччини та її союзників. Так само, власне, як і приєднання у жовтні 1915 р. до Центральних держав Болгарії.

Свідчення 2

Російський міністр закордонних справ Сазонов, 4 серпня 1914р.: «З огляду на малу надію здобути бажане від Німеччини і Австрії, Італія могла б розпочати з нами обмін думками з нами на зазначеному ґрунті».

(Історія дипломатії. – Т. 2. – К., 1948. – С. 259)

Свідчення 3

З Лондонського договору (1915 р.): «...Стаття 4. За мирним договором Італія отримає Трентіно, Цизальпійський Тіроль.., а також Трієст, графства Горицу і Градиску, всю Істрію...

Стаття 5. Італія отримає також провінцію Далмацію...

...Стаття 8. Італія отримає ...острови Додеканеза...

...Стаття 11. При відшкодуванні воєнних витрат цієї війни Італія отримає долю, що відповідатиме її зусиллям і жертвам».

(Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. – М., 1952. – С. 437–440)

У підсумку одинадцяти сутичок біля р. Асонзо (1915–1917) австрійські дивізії повністю блокували італійську армію, яка зазнала набагато масштабніших втрат (725 тис.), ніж австрійці. Дванадцята битва на р. Асонзо, відома як битва при Капоретто, закінчилася перемогою австрійської армії. Проте переможці були відкинуті й після битви при Вітторіо Венето остаточно відступили.

3. Верденська битва. 1915 р., як і друга половина попереднього року, видався на Західному фронті таким же безрадісним. Ворожі армії тонули в малярійних болотах і гинули від артилерійських снарядів. Артилерія у цій війні набула небаченого раніше значення і її вогонь не давав не те що вести наступальні

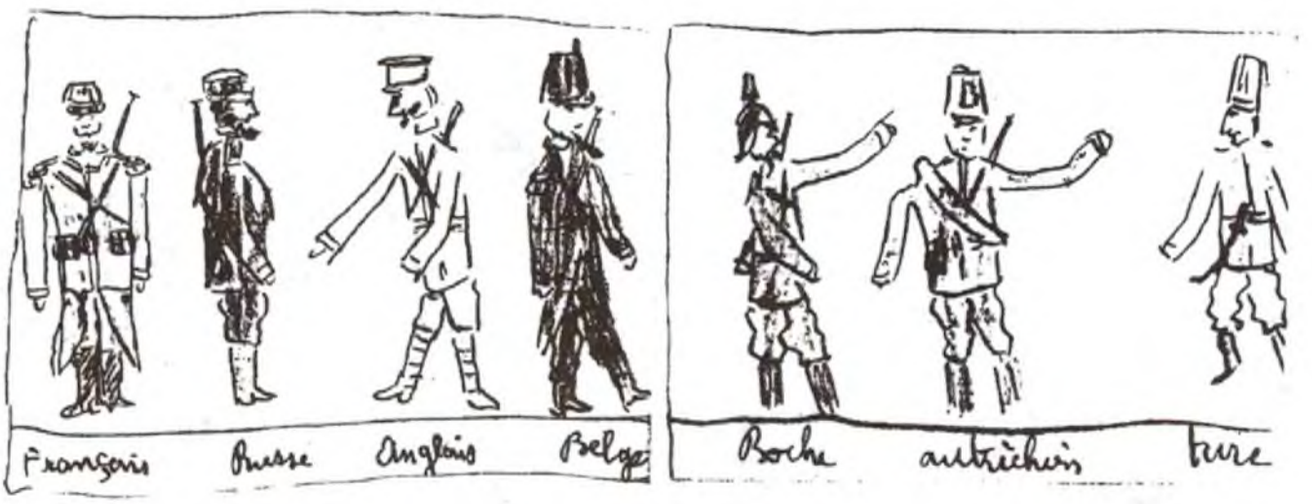

Вояки армій країн – учасниць війни.
Малюнок французького хлопчика з м. Седан. 1915 р.

дії, а навіть голову підняти. Викопавши окопи і траншеї, війська вичікували.

За цей час було споруджено розгалужену систему ходів, прокладено телефонні лінії, гірські дороги і залізниці. Союзні армії намагалися вести наступальні операції, але через 2–3 км змушені були зупинятися під артилерійським вогнем противника, втрачаючи тисячі солдатів і офіцерів. Жодного скільки-небудь серйозного просування вперед не було; битви повторювалися, отримуючи нові порядкові номери: Друга битва на Іпрі (квітень–травень 1915 р.), Друга битва у Шампані (вересень–листопад)...

Першу серйозну спробу атакувати німці здійснили у травні 1915 р. в районі р. ***Іпру***, уперше застосувавши отруйні гази. У результаті німецької газової атаки понад 5 тис. британських і французьких вояків загинули, а ще 10 тис. отримали тяжкі отруєння.

Наприкінці лютого 1916 р., зосередивши на вузькій ділянці фронту 1 400 гармат і маючи триразову чисельну перевагу, німецьке командування розпочало штурм французького міста Вердена – ключового пункту оборони французів. Розпочалася битва, що увійшла в історію як «верденська м'ясорубка». Вибухи 14-дюймових артилерійських снарядів, які в друзки розтрощували старовинні палаци Вердена, сигналізували про початок жахливого бомбардування слабких оборонних споруд міста.

Підкріплення могли надходити до Вердена лише єдиною дорогою, названою Таємним шляхом. Нею французи за час битви перекинули 78 дивізій. Пробираючись до міста, солдати потерпали від голоду і нестачі питної води. «Один ковток їжі, один ковток води за час маршруту, один жарт і одна пісня в корпусній роті», – писав французький військовий лікар.

Наслідки газової атаки німців.
Осліплі солдати ідуть до шпиталю

Командувач обороною міста Ф. Петен неухильно виконував наказ за будь-яку ціну утримати Верден. Місто насправді було врятоване, але ціною перемоги стала загибель французької армії. Бойовий дух Франції був підірваний; вона сумувала за жертвами Вердена до закінчення війни. Не меншими були і німецькі втрати. У цілому на полі бою загинуло понад 700 тис. французьких і німецьких солдатів.

4. Контрнаступ військ Антанти на р. Соммі. Мужність захисників Вердена вселила впевненість у командувача британських сил генерала Хейґа. Він сподівався, що наступ на р. Соммі стане вирішальною операцією, що змусить Німеччину капітулювати. Упродовж восьми днів на німецьку оборону було скинуто 52 тис. тонн боєприпасів, а 1 липня 1916 р. англійці й французи пішли у наступ. Війська атакували, занурившись у хвилі Сомми, майже пліч-о-пліч – ідеальна ціль для німецьких кулеметів…

Коли ж безплідні атаки затяглися до дощового листопада і війська тонули в болотах, настало гірке розчарування. Справді, німці відступили на кілька кілометрів, але це не була панічна втеча – генерал Ґінденбурґ організовано відвів уцілілих на заздалегідь підготовлені укріплення.

Втративши 400 тис. чол. (втрати серед французів становили 200 тис., а серед німців – 800 тис.), англійці здобули менше, ніж було пролито крові, яка забарвила води Сомми в червоний колір…

Не здобула Німеччина перемог і на морі. Спроба німецького флоту під орудою адмірала Шпее прорвати 31 травня 1916 р.

Ми ще з вами розквитаємося!
Карикатура з французького журналу

«Плоди війни».
Карикатура з італійської газети «Аванті!»

британську морську блокаду біля півострова Ютланд зазнала невдачі. У битві, в якій брали участь понад 250 кораблів, і яка не принесла перемоги жодній із сторін, було розвіяно німецький міф, що одна-єдина «вирішальна» битва може різко повернути кермо війни.

5. Брусиловський прорив. У час, коли на Західному фронті точилися запеклі бої під Верденом, у червні 1916 р. російська армія на чолі з О. Брусиловим прорвала на Східному фронті лінію оборони австрійських і німецьких військ на ділянці близько 350 км. Втративши 1,5 млн чол., німці й австрійці залишили Львів і Чернівці. За 11 днів росіяни просунулися на більш як 70 км, що для Першої світової війни було небаченою раніше швидкістю. Проте для розвитку успіху О. Брусилову забракло сил і він змушений був перейти до оборони. Друга його спроба прорватися через австро-угорську оборону виявилась невдалою, проте дії російських військ істотно посприяли французам, які з останніх сил утримували Верден. Німецьке командування, перекинувши з-під Вердена шість дивізій, зуміло до жовтня 1916 р. зупинити російський наступ.

Наступу О. Брусилова сприяв і вступ у серпні у війну Румунії, хоча румунська армія й зазнала блискавичної поразки від болгарських і турецьких військ, у результаті якої впав Бухарест.

Свідчення 4

З листа, знайденого у загиблого російського солдата: «Дорога матусю, краще б ти мене на світ не родила, краще б маленьким у воді втопила, так я тепер мучусь...»

(История гражданской войны в СССР. – Т. 1. – М., 1953. – С. 34)

На Балканах війська німецького блоку, здолавши Сербію, у жовтні 1915 р. взяли Белград; болгарські та турецькі війська зазнали невдачі у Греції.

Османська імперія виявилася більш стійкою у військовому відношенні, ніж передбачалося. Попри важкі втрати, війська з

Австралії, Нової Зеландії та Британії зазнали невдачі в боях проти турків у Галіполі. Тим часом після поразки під Кут аль-Амарою (1915) припинилася Месопотамська кампанія.

6. Підводна війна у 1915–1916 рр. Починаючи з 1915 р. і до закінчення війни Британія й Німеччина вели запеклу боротьбу на морі. Британці наполягали на своєму праві протидіяти, розшукувати і, якщо ці пошуки будуть успішними, захоплювати нейтральні кораблі, запідозрені в перевезенні вантажів до Німеччини. Після Ютланда німці також заявили, що для протидії вантажним поставкам до Британії ними буде вжито рішучих заходів – застосовано «необмежену» підводну війну.

Головну роль німці стали відводити не надводним кораблям, які вже не мали шансів на успіх, а діям підводних човнів («U-боутів»). Щоправда, їхня активність у 1914–1915 рр. була невисокою. Полювання на транспортні та пасажирські судна, торпедні атаки з підводних човнів мали не стільки військовий, скільки психологічний ефект. Так, у травні 1915 р. німецький підводний човен торпедував біля північного узбережжя Ірландії британський трансатлантичний лайнер «Лузитанія», що йшов з Нью-Йорка в Англію. У морських хвилях знайшли свою смерть 1 198 людей, зокрема 198 громадян США. Останню обставину Президент США Вудро Вілсон використав у 1917 р., щоб переконати конгрес у необхідності оголошення війни Німеччині.

? *Запитання і завдання*

1. Чи досяг своєї мети німецько-австрійський наступ 1915 р. на Східному фронті? Яку ціну заплатили російські вояки, стримуючи наступ (використайте Свідчення *1*)? Висновок аргументуйте.

2. Проаналізуйте Свідчення *2* і Свідчення *3*. Якими були причини вступу Італії у війну на боці Антанти?

3. Верденська битва, це, на Ваш погляд, насамперед: а) героїчна сторінка європейської, передусім французької, історії; б) трагедія, що спіткала німців і французів; в) інший варіант оцінки...
Які критерії покладені в основу висновку, якого Ви дійшли?

4. Порівняйте стратегічні результати Брусиловського прориву зі Свідченням *3*. Наскільки вищі стратегічні інтереси командування збігаються з настроями рядового солдата під час війни, що ведеться на чужій території?

5. Які цілі мало німецьке військове командування, оголошуючи «необмежену» підводну війну Британії і нейтральним державам? Чи вважаєте Ви, що в умовах війни норми міжнародного морського права не повинні «зв'язувати руки» воюючим країнам? Адже «переможців не судять»?

6. Проаналізуйте дані, наведені в таблиці, та зробіть висновок.

Втрати англійців (тис.) у боях проти німецької армії в 1915–1916 рр.

Рік	Втрати Великої Британії	Втрати Німеччини	У скільки життів своїх вояків обходилось британцям вивести з ладу одного німецького солдата
1915	268	110	2,5
1916	600	297	2

Головні події:

1915 р., травень – вступ у війну Італії на боці Антанти – австро-німецький наступ проти російських військ
1916 р., лютий – битва під Верденом
1916 р., травень – морська битва під Ютландом
1916 р., червень–жовтень – Брусиловський прорив
1916 р., червень–листопад – битва на р. Соммі

§ 3. ПОДІЇ 1917–1918 РОКІВ

1. Вихід Росії з війни*. Надмірне напруження сил під час війни врешті-решт підірвало міць Російської імперії. У березні 1917 р. в країні розпочалася революція, яка позбавила корони царя Миколу II і встановила республіканський лад. Тимчасовий російський уряд дотримувався політики «війна до переможного кінця» і цим прирік себе на поразку.

У жовтні на гаслах «негайного миру без анексій і контрибуцій» до влади в Росії, поваливши Тимчасовий уряд, прийшли при підтримці партії лівих соціалістів-революціонерів більшовики, очолювані Володимиром Леніним. 3 березня 1918 р. у м. Бересті-Литовському комуністична Росія, поступившись німцям територією понад 1 млн кв. км з населенням 62 млн осіб, уклала сепаратний мир з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною і вийшла з війни.

Російського фронту більше не існувало й Німеччина повністю зосередила свої армії на Заході.

Свідчення 1

«Стаття 1. Росія, з одного боку, й Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія та Туреччина, з іншого, оголошують, що стан війни між ними припинено...

Стаття 5. Росія негайно здійснить демобілізацію своєї армії...

Стаття 6. Росія зобов'язується негайно укласти мир з Українською Народною Республікою... Територія України негайно очищається від російських військ і російської Червоної гвардії...»

(З Берестейської угоди)

2. Вступ у війну США. Упродовж війни в американському суспільстві не спостерігалося підвищеного інтересу до неї. Американці мало розумілися на причинах цієї далекої і чужої для них війни і щиро бажали, щоб їхня країна дотримувалася нейтралітету. Власне, американські підприємці, не беручи формально участі у війні, збагачувалися за рахунок поставок країнам Антанти. Президент В. Вілсон був солідарний зі своїм народом і неодноразово публічно засуджував «гарячі голови», які закликали стати на бік Антанти і отримували завдяки війні значні прибутки.

Такі настрої панували до травня 1915 р., коли спершу нападу німецького підводного човна зазнав американський танкер

* Детальніше це питання буде розглянуте у § 12. «Росія – СРСР. Російська революція 1917 р.».

Вілсон Вудро Томас (1856–1924) – державний діяч США. У 1879 р. закінчив Прістонський університет. Захистив докторську дисертацію з історії. Викладав історію, політичну економіку, юриспруденцію. Член Демократичної партії США. У 1913–1921 – Президент США. Народився у штаті Вірджинія. За релігійною приналежністю – протестант

«Галфлайт», а потім сталася трагедія з «Лузитанією». Смерть величезної кількості мирних людей, серед яких були й американські жінки та діти, сколихнула громадську думку. Поки політики сперечалися між собою про заходи, яких повинна була вжити Америка, щоб змусити Німеччину припинити морський розбій, у серпні німецькі підводники торпедували англійський пароплав «Арабик», а у березні 1916 р. – французький пароплав «Сассекс»; серед загиблих знову були американці.

Чим більшого розмаху набувала проголошена Німеччиною «необмежена» підводна війна, тим більше американців схилялися до думки, що на завершальній стадії війни Америка мусить сказати своє вагоме слово. Інші ж брали активну участь в антивоєнних мітингах, що, на думку американців, свідчило про рівень демократії в їхній країні.

3 лютого 1917 р. за ініціативою В. Вілсона американський уряд розірвав дипломатичні відносини з Німеччиною, але війну їй ще не було оголошено, оскільки до такого кроку не було формального приводу. Довго очікувати його не довелося: крім того, що у квітні 1917 р. німці потопили п'ять американських торгових суден, агресивність Німеччини щодо США знайшла й документальне підтвердження. Британська розвідка перехопила

Свідчення 2

В. Вілсон незадовго до вступу США у війну: «Варто повести наш народ на війну, як він забуде, що колись існувала терпимість. Щоб воювати, потрібно бути жорстоким і безжальним, дух безжальної жорстокості проникне в самий характер нашого національного життя, заразить конгрес, суди, поліцейського на посту і людину з вулиці».

(White W.A. Woodrow Wilson. The Man, His Times and His Task. – Boston, 1924. – P. 355–356)

Свідчення 3

Відповідно до Національного акта оборони (червень 1916 р.) чисельність Регулярної армії США зросла до 254 тис., а чисельність Національної гвардії – до 425 тис.

Влітку 1916 р. В. Вілсон заснував Раду національної оборони.

У серпні 1916 р. Конгрес США затвердив Морський акт, який передбачав реалізацію масштабної військово-морської програми будівництва за 3 роки 157 військових кораблів.

й передала американському уряду так звану «ноту Циммермана» – німецьку дипломатичну депешу, у якій ішлося про таємні переговори Німеччини з Мексикою з метою утворення військового союзу проти США.

2 квітня 1917 р. В. Вілсон звернувся до конгресу з посланням, закликавши оголосити війну Німеччині. 6 квітня, отримавши схвалення парламенту, В. Вілсон офіційно оголосив, що США вступили у війну. Проте жодної офіційної угоди з Антантою В. Вілсон не уклав; Сполучені Штати вступили у війну як позаблокова країна.

Свідчення 4

В. Вілсон у Конгресі США (2 квітня 1917 р.): «Ми не бажаємо ні завоювань, ні панування. Ми не шукаємо для себе ні контрибуцій, ні матеріального відшкодування за ті жертви, які добровільно приноситимемо. Ми лише одні з борців за права людини...

Ми битимемося за демократію, за права тих, хто підкоряється властям, щоб мати право голосу у своїх власних державах, за права і свободи малих народів, за всезагальне панування права, створення такого союзу вільних народів, який принесе мир і безпеку всім народам і, нарешті, зробить сам світ вільним. Розв'язанню цього завдання ми можемо присвятити наше життя і нашу долю...»

(Wilson W. War and Peace. Presidential Messages, Adresses, and Public Papers (1917–1924)/ Ed/ Baker R.S., Dodd W.E. – Volume 1. – New York, 1970. – P. 14; 16)

3. Воєнні дії на Західному фронті. Обіцяна американська допомога вселила оптимізм у серця союзників, хоч очікувати негайного ефекту від кроку США було марно – перед тим, як прибути до Франції, американські загони повинні були бути відповідно навченими, оскільки не мали належної військової підготовки.

Відтак для німецького командування чи не єдиним шансом уникнути поразки було розгромити Англію й вивести її з війни до того, як нога американського солдата ступить на французький суходіл.

На Західному фронті було призначено нового французького командувача. Ним став Р. Нівель, людина самовпевнена, проте не надто здібна. Він був переконаний, що як тільки захоче, то зможе виграти війну одним ударом. На жаль для нього, Е. Людендорф відвів свої війська до заздалегідь обладнаних укріплень. Коли Р. Нівель у квітні 1917 р. перейшов у наступ у Шампані, ворога перед ним... не виявилося.

Французькі війська опинилися на вщент спустошеній війною території, яку вони повинні були пройти на очах у невидимого ними противника. Все повторювалося з фотографічною точністю, як було на р. Соммі. Наприкінці битви французам удалося прорвати оборону і знищити багато німецьких полків. Дивовижно, але німці так і не дізналися, що від Парижа їх відокремлювали нечисленні французькі війська.

Щоб послабити німецький тиск на французів, британський командувач Хейґ розпочав нову атаку біля Іпру. Це був один з найжахливіших ударів у лоб оборони противника за всю війну.

Попереднє бомбардування зруйнувало дренажну систему, що осушувала низину. Безперервні сильні дощі перетворили поле битви у море багнюки, крізь яку, по пояс у воді, кидалися вперед британські вояки. Зброя всмоктувалася цією багнюкою, як вода губкою. «Це взагалі не було життям», – писав Людендорф, – «це було просто бридке страждання».

Втративши 265 тис. чоловік, британці зайняли близько шести миль* заболочених сільськогосподарських угідь.

Найприємнішими для союзників за весь 1917 р. стали лише дві події: прибуття на допомогу перших американських підрозділів та події на Сході. Тут у 1917 р. у війні настав злам – скориставшись успішним Арабським повстанням (1916), яке охопило більшу частину Аравійського півострова, британці рушили на Баґдад. На цей час вже не існувало як такої німецької колоніальної імперії. Німецькі колонії перебували під захистом військ, постійно розташованих у Тоґо, Німецькій Океанії, Німецькій Новій Ґвінеї та на частині території Китаю, але всі вони капітулювали ще у листопаді 1914 р. У липні 1915 р. Німецька Південно-Західна Африка (тепер Намібія) капітулювала перед південноафриканськими військами, у той час як у лютому 1916 р. припинив опір Камерун. У грудні 1917 р. союзники вступили до Єрусалима, поклавши край багатостолітньому пануванню тут турків. Усі колонії, за винятком Німецької Східної Африки (Танґаньїка), припинили опір і оголосили про вихід з війни на третій день після підписання Німеччиною перемир'я.

На політичному фронті союзники мали двох впливових військових лідерів: британського прем'єра Д. Ллойд Джорджа і 76-річного Ж. Клемансо, якого за його антинімецьку рішучість називали «тигром». Я весь час веду війну, – заявляв Ж. Клемансо. Наявність таких авторитетних лідерів була необхідністю для здобуття перемоги, але й при цьому лише небагато хто осмілювався передбачати близьке завершення війни.

У 1917 р., маючи на своєму озброєнні понад 300 підводних човнів, Німеччина на весь світ заявила, що безжально топитиме кораблі Антанти і нейтральні судна, що йтимуть у бік Англії.

Ллойд Джордж Девід (1863–1945). Державний діяч Великої Британії, лорд (1945). Член Ліберальної партії. У 1916–1922 рр. – прем'єр-міністр. Один із творців Версальського договору 1919 р.

---

* *Миля* – одиниця довжини, що в різних країнах дорівнює від 0,52 до 11,2 км.

Клемансо Жорж Бенжамен (1841–1929) – французький політик, публіцист. У 1906–1909 і 1917–1920 рр. – прем'єр-міністр. Здобув медичну освіту в Сорбонні. Деякий час практикував як лікар. Політичною діяльністю почав займатися як мер Монмартру. Під час Першої світової війни виявив себе як рішучий і діяльний політик. Один із творців Версальського договору 1919 р. Після невдалої спроби бути обраним президентом відійшов від політичної діяльності.

Відразу ж вона поновила торпедні атаки із субмарин. Проте Німеччина грала в азартну гру, адже, здійснюючи блокаду Британії, вона спонукала до вступу у війну США, де ще не загоїлися душевні рани, завдані трагедією «Лузитанії».

У квітні 1917 р. німецькі підводні човни потопили цілий флот із британських і нейтральних кораблів загальною водомісткістю понад 1 млн тонн. Кожен четвертий корабель, що залишав британський порт, уже ніколи туди не повернувся...

Проти дій німецьких субмарин, які атакували кораблі, була лише одна ефективна зброя – конвой. Кораблі зосереджувалися у групу і рухалися в супроводі потужних військових крейсерів і британських та французьких підводних човнів.

Незважаючи на протидію Адміралтейства (британського морського відомства), прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж наполіг, щоб усі торгові кораблі ходили у складі конвою. У результаті втрати союзників і нейтральних держав на морі скоротилися.

Загалом за роки війни німецькими підводними човнами було потоплено понад 1 000 британських і французьких кораблів, зокрема 100 бойових надводних суден і 178 підводних човнів противника. У жовтні 1917 р. у Німеччині було прийнято «програму Шеєра», за якою планувалося поставити у бойовий стрій ще 376 «U-боутів». Та часу на втілення цієї програми історія Німеччині не залишила.

З вересня 1917 р. британці та американці спільними зусиллями збудували багато нових кораблів натомість втрачених Британією, а на кінець року вони спустили на воду субмарини, які були могутнішими за німецькі. Найстрашніша небезпека залишилася позаду, і тепер вже Велика Британія повільно затягувала на шиї Німеччини мотузку блокади. На Німеччину невідворотно насувався голод. Споживання м'яса у країні вже становило лише чверть від рівня споживання в 1914 р., а темпи смертності серед новонароджених і маленьких дітей зросли на 50 %.

Останній рік війни розпочався важливою політичною подією – у січні 1918 р. В. Вілсон оприлюднив у Конгресі США «14 пунктів», що закладали основи післявоєнного миру. Цей документ, який суттєво вплинув на події на фронтах, а ще більше – на післявоєнне облаштування світу, було перекладено багатьма мовами й видрукувано загальним накладом понад 6 млн примірників.

Свідчення 5

Головні положення «14 пунктів»:

«– Скасування таємних міжнародних угод

– Гарантування вільного і безпечного мореплавства

– Усунення економічних бар'єрів і встановлення рівних умов для торгівлі

– Спільне скорочення озброєнь

– Справедливе вирішення усіх колоніальних суперечок з урахуванням потреб населення

– Вирішення усіх питань щодо Росії

– Залагодження територіальних суперечок між державами

– Створення Польської держави

– Створення всесвітньої міжнародної організації»

Допоки політики ворогуючих країн, насамперед Німеччини, вирішували, як ставитися до «14 пунктів», Е. Людендорф, командувач німецького Західного фронту і фактичний диктатор країни, визначив головну свою мету – завдати нокаутуючого удару військам Антанти неодмінно до того часу, коли американська військова сила розпростає свої могутні плечі.

Масований німецький наступ, що розпочався у березні 1918 р., привів німців, як і в 1914 р., на Марну. Перед обличчям цієї небезпеки союзники нарешті домовилися між собою про єдиного командувача всіх їхніх сил – французького маршала Ф. Фоша. Оборонна лінія союзників прогнулася, але не прорвалася. Німці, які тепер атакували, зазнавали таких само жахливих втрат, як це раніше було з англійцями і французами.

Німеччина боролася з останніх сил; британська морська блокада змушувала страждати не лише німецьких солдатів, що не мали достатньо харчів і набоїв, а також їхні сім'ї на батьківщині. Завзяття німців помітно гасло, і тепер вже Е. Людендорф без військової поліції не міг змусити своїх вояків з останніх сил прорватися до Парижа. Німецький наступ захлинувся в крові.

8 серпня, у день, який Е. Людендорф назвав «чорним днем німецької армії», союзники завдали могутнього контрудару. Кинувши у бій 450 танків, британці змусили німців відступити до Ам'єна. Американці висаджувалися на узбережжі Франції цілодобово. Німці вже не вірили у перемогу, але ще сподівалися укласти мир на прийнятних для Німеччини умовах. Найкращим варіантом було припинити опір на принципах, викладених у «14 пунктах», тому ще влітку німецький уряд звернувся з пропозицією про переговори на вілсонівських засадах.

Французький маршал Ф. Фош

У жовтні 1918 р. у Франції вже було розгорнуто американську армію чисельністю понад 1 млн 750 тис. чоловік.

4. Закінчення війни. Комп'єнське перемир'я. Хоча головні битви розгорталися у 1918 р. на Західному фронті, не вони завершили війну, а події на Східному фронті.

Упродовж двох років у північній частині Греції англо-французькі війська безрезультатно боролися проти Центральних держав. Тепер у них з'явився шанс: у серпні було зайнято і звільнено Сербію, а у наступні місяці Туреччина зазнала поразки у Вірменії та Сирії.

Потім настала черга Австро-Угорщини. Італійці нарешті поквиталися за попередні принизливі поразки, атакувавши австрійську армію з півдня. На територію Австро-Угорської імперії впала злива бомб, нашпигованих не вибухівкою, а листівками із закликом до капітуляції. У них неавстрійським народам обіцялися свобода, мир і національне самовизначення. Воєнні поразки австрійської армії, блокада і пропаганда союзників спричинили розпад імперії на національні держави.

Наприкінці вересня 1918 р. П. Гінденбурґ і Е. Людендорф заявили німецькій владі, що армія вже не має сил боротися і поставили вимогу укласти перемир'я. Відтак німецький принц Макс Баденський звернувся з цим до В. Вілсона. До Німеччини приєдналася й Австро-Угорщина. Поки тривали переговори, сталися події, що прискорили розв'язку: у березні з війни вийшла Болгарія, у жовтні – Туреччина, а в листопаді – Австро-Угорщина.

На тлі поразки своїх союзників та нестримного відступу німецької армії на Заході, повстання німецьких військових моряків, що 3 листопада 1918 р. поклало початок революції в Німеччині, зречення кайзера Вільгельма II у Комп'єнському лісі біля залізничної станції Ретонд об 11-й годині 11 листопада 1918 р. було підписано перемир'я. Спочатку на Західному фронті, а потім повсюдно в Європі запанувала тиша. Офіційно на континенті настав мир.

5. Наслідки війни. Війна, під час якої союзники щонайменше чотири рази були близькі до поразки, закінчилася. Наприкінці її Центральні держави воювали проти держав, що мали переважаючі фінансові, військові та трудові ресурси світу. Також союзники цілком контролювали моря, а на останній фазі війни мали перевагу в повітрі. Авіація у цій війні використовувалася не стільки для завдання бомбових ударів, скільки для ведення повітряної розвідки за переміщенням ворожої армії.

Дві величезні помилки, яких припустилася Німеччина, вторгнення в нейтральну Бельгію і ведення «необмеженої» підводної війни, об'єднали проти неї з метою убезпечити світ від німецького мілітаризму більшість країн. Обидві ці акції Німеччини були викликом моральним засадам більшості націй і не могли бути залишені без покарання.

Недоліками взаємодії союзних держав було те, що вони тривалий час не могли згуртувати свої зусилля, а їхнє постійне змагання за лідерство в антинімецькій коаліції мало не коштувало їм перемоги.

Перша світова війна. Бойові дії в Європі

Головні події Першої світової війни 1914–1918 рр.

Рік	Західний фронт	Східний фронт	Середній Схід	На морі	Політичні події
1914	*Серпень:* німецький наступ на Париж *Вересень:* битва на Марні *Жовтень:* Перша битва на р. Іпрі	Битва під Танненбергом			*Жовтень:* приєднання Туреччини до Центральних держав
1915	*Квітень:* Друга битва на р. Іпрі				*Травень:* приєднання до Антанти Італії *Вересень:* приєднання Болгарії до Центральних держав
1916	*Лютий:* німецька атака на Верден *Липень:* битва на р. Соммі	Брусиловський наступ проти Австрії		*Травень:* Ютландська битва	*Грудень:* призначення Девіда Ллойд Джорджа британським прем'єр-міністром
1917		Вихід Росії з війни	*Грудень:* захоплення Єрусалима Туреччиною	Підводна війна німецького флоту Блокування британським флотом німецьких портів	*Березень:* революція в Росії *Квітень:* вступ США у війну на боці Антанти
1918	*Березень:* останній наступ Людендорфа *Серпень:* контрнаступ союзників	Громадянська війна в Росії *Липень:* розстріл сім'ї Миколи II			*Січень:* «14 пунктів» Вілсона *Березень:* Брест-Литовський мир *Квітень:* призначення Ф. Фоша головнокомандувачем військ Антанти Зречення Вільгельма II *Листопад:* підписання перемир'я

Наслідки війни

Людські втрати на фронтах*

• Внаслідок війни близько 10 млн вояків загинуло (включаючи 1 млн тих, хто пропав безвісти), а до 21 млн було поранено:

– Німеччина – загинули 1,8 млн
– Росія – 1,7 млн
– Франція – 1,4 млн
– Австро-Угорщина – 1,2 млн
– Британія – 950 тис.
– Італія – 460 тис.
– США – 115 тис.
– Канада – 60 тис.
– Австралія – 60 тис.
– Нова Зеландія – 16,781 тис.

Кожна хвилина війни забирала життя 4 солдатів, а ще 9 отримували поранення. Деякі із скалічених на війні з часом поверталися до нормального життя, але більшість із них закінчували своє життя у шпиталях і лікарнях

Страждання мирного населення

На війну, в якій брали участь 34 держави з населенням близько 1 млрд чол. (67 % населення планети), було мобілізовано близько 65 млн чол.

• 5 млн мирних жителів померло.

• Не менше 6 млн людей, ослаблених труднощами війни, померли вже по війні внаслідок жахливої епідемії грипу у 1918–1919 рр.

• У відсотковому співвідношенні до чисельності населення, найбільші жертви на алтар війни було покладено:

– Сербією – загинуло 6 % населення;
– Францією – 3,4 %
– Румунією – 3,3 %
– Німеччиною – 3,0 %

Руйнування

• На плечі простих людей було покладено тягар економічних збитків від війни. Війна затримала господарський і навіть культурний розвиток цілого покоління. Найбільших економічних збитків від війни зазнали:

– Британія – 30 %
– Німеччина – 20 %
– Франція – 15 %
– США – 14 %

• Території, на яких точилися бої, особливо у Франції, Бельгії, Росії, були вщент зруйновані

• Під час окупації зайняті території нещадно грабувалися; місцеве населення примушувалося до будівництва оборонних споруд та риття шанців

* Наведено за «A Dictionary of Twentieth-Century World History». – Oxford – New York: Oxford University Press, 1997. – P. 663.

Політичні наслідки

• З'явилися два нові чинники, що визначатимуть події післявоєнної доби: поширення комунізму й лідерство США

• Війна поклала край існуванню Європи як центру колоніального світу. Зникли Австро-Угорська, Німецька, Російська, Турецька імперії

• Європа 1918 р. так само мало нагадувала Європу 1914 р., як Європа 1815 р. – Європу 1789. Постали нові держави: Польща, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Чехо-Словаччина, Угорщина, Австрія, Сербо-хорватсько-словенське королівство. Україна, Грузія, Азербайджан та середньоазійські емірати не спромоглися відстояти свою незалежність

• Зруйновано процеси, що розпочалися на зламі XIX–XX ст., загострилися класові, міждержавні та етнічні суперечності

• Світ поділився на демократичний і тоталітарний

• Війна зруйнувала довоєнний міжнародний правовий порядок, породивши нову міжнародну правову систему

Запитання і завдання

1. Як, на Вашу думку, узгоджуються неодноразові заяви американських лідерів про нейтралітет США у війні зі Свідченням *2* і Свідченням *3*?

2. Проаналізуйте Свідчення *4*. Чи є переконливими слова, виголошені В. Вілсоном про причини вступу США у війну та цілі країни у війні?

3. Розкажіть про перебіг бойових дій на фронтах у 1917 р. Як Ви вважаєте, яке місце в загальній картині завершального етапу війни посідала підводна війна?

4. «14 пунктів» В. Вілсона – це документ, що переважно був спрямований на:
а) якомога швидше завершення війни;
б) облаштування повоєнного світу.
Для аргументації висновку скористайтеся Свідченням *5*.

5. Проаналізуйте дані, наведені у поданій нижче таблиці. Порівняйте їх з даними за 1915–1916 рр. (§ 2). Які висновки можна зробити?

6. Проаналізуйте наслідки Першої світової війни. Які з них найбільше вражають особисто Вас?

Втрати англійців (тис.) у боях проти німецької армії у 1917–1918 рр.

Рік	Втрати Англії	Втрати Німеччини	У скільки життів своїх вояків обходилося британцям вивести з ладу одного німецького солдата
1917	760	448	2,0
1918	806	825	1,0

Тема 2 ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

§ 4. ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ

1. Наміри головних держав-переможниць на конференції. Війна закінчилася. З метою облаштування повоєнного світу переможцями було скликано всесвітню мирну конференцію, якій судилося стати найзапеклішою дипломатичною битвою між колишніми союзниками.

На відкритті конференції 18 січня 1919 р. були присутні 72 делегати з 26 суверенних країн і 4 британських домініонів. Переможені країни було вирішено не запрошувати. Головну роль відігравала «Велика четвірка» в особі Президента США В. Вілсона та прем'єр-міністрів Ж. Клемансо (Франція), Д. Ллойд Джорджа (Велика Британія), В. Орландо (Італія). Всередині четвірки вирізнялася «Велика трійка», в якій місця італійцю вже не знаходилося.

Проблеми, що їх мали вирішити переможці

- Спільними зусиллями Німеччину було переможено. Слід було вжити заходів, щоб у майбутньому з німецької землі не розгорілося полум'я нової війни
- До влади в Росії прийшли комуністи, які закликали народи до всесвітньої комуністичної революції. Це, природно, становило загрозу для переможців
- Центральна та Східна Європа перебували у хаосі. Монарші династії Німеччини і Австро-Угорщини зреклися тронів напередодні мирної конференції
- Британський і французький уряди впродовж війни підписали низку таємних угод. Зокрема, вони пообіцяли надати Японії особливий статус в Азії; відповідно до Лондонського договору 1915 р. Італія сподівалася, що їй повернуть деякі території тепер вже не існуючої Австро-Угорщини. Японія й Італія наполягали на задоволенні їхніх претензій
- У Східній Європі в результаті національно-визвольних рухів постали самостійні держави: Польща, Чехо-Словаччина та ін.
- Війна закінчилася швидше, ніж на це очікували союзники. Відтак на підготовку мирних договорів і узгодження позицій залишалося обмаль часу. Виявилося, що переможці мають різні погляди на майбутнє повоєнного світу. Вже під час конференції інколи складалося враження, що здобути воєнну перемогу було легше, ніж домовитися щодо її результатів

Проте ще задовго до відкриття конференції між членами «Великої трійки» загострилася боротьба навіть з такого питання як, де її проводити – у Франції чи у Швейцарії.

Англія та Франція, віддаючи належне внеску на завершальному етапі війни 22-м американським дивізіям у Франції, закидали США, що ті не виробили жодної гармати і жодного танка, а із задіяних 1918 р. у Франції 4 млн союзницьких військ майже 2 млн становили англійські вояки. Те, що саме 1 млн американців схилив на Західному фронті шальки терезів на бік Антанти, уже не згадувалося. Війна закінчилася, і США перестали бути «рятівним колом» для Європи.

Франція, насамперед, розраховувала на реванш над німцями. Відсутність на конференції традиційного союзника Франції проти Німеччини – Росії – змушувала її триматися Англії.

Свідчення 1

Р. Пуанкаре при відкритті Паризької конференції: «Панове, рівно сорок вісім років тому у Дзеркальній залі Версальського палацу було проголошено створення Німецької імперії. Сьогодні ми зібралися тут для того, щоб зруйнувати і замінити те, що було створено того дня».

(Табуи Женевьева. Двадцать лет дипломатической борьбы / Пер. с французского. – Москва: Изд-во иностранной литературы, 1960. – С. 39)

Велика Британія сподівалася, що конференція стане трампліном для відновлення її могутності. Д. Ллойд Джордж, як і Ж. Клемансо, не хотів бачити американського президента у Парижі. Французький прем'єр, побоюючись, що сама присутність В. Вілсона на конференції дасть змогу німцям маневрувати на переговорах, писав Д. Ллойд Джорджу: «Я не вважаю за потрібне приховувати від Вас, що вважаю його присутність і небажаною, і неможливою».

США перебували в особливому становищі. На початку грудня 1918 р. американська делегація у складі 1 300 осіб вирушила на пароплаві «Джордж Вашинґтон» у Європу. В. Вілсон – «батько» історичних «14 пунктів», не приховував, що метою США на конференції є доповнення економічної та військової могутності міцним політичним впливом на Європу. Американці мало переймалися гаслом Д. Ллойд Джорджа «Німці за все заплатять!», адже часи, коли вони вклонялися у Вестмінстері й Пале-Бурбоні, минули. Головне, на думку американців, полягало в установленні рівноваги між Великою Британією та Німеччиною заснуванням на конференції всесвітнього парламенту – Ліги Націй. Америка розраховувала, опершись на нові держави, стримати апетити Британії та Франції щодо Німеччини, адже лише за умов рівноваги США могли здобути верховенство над іншими державами. Англія вже не могла цьому зарадити, вона втратила свій єдиний традиційний козир – перевагу над США у військово-морському флоті.

Єдиним серйозним конкурентом лідерства США міг бути лише Ватикан, і щоб не допустити контролю папи над об'єднаною німецько-австрійською державою, Сполучені Штати виступали проти об'єднання Австрії з Німеччиною.

2. Версальський договір з Німеччиною. Створення Ліги Націй. Після запальних дискусій 28 червня 1919 р. політики виїхали до розташованого за 16 км від Парижа Версалю, де й підписали договір, що увійшов у історію як Версальський. Цим документом, обсягом 200 сторінок, вирішувалася доля не лише Німеччини, а й майбутнє світу.

Свідчення 2

«У центрі Дзеркальної зали споруджено невелике підвищення... Клемансо сідає у центрі довгого столу, обличчям до вікон. Справа від нього – Президент Сполучених Штатів Вілсон, зліва – Ллойд Джордж. Місце маршала Фоша залишається вільним; він не схвалює договору, вважаючи, що «останній не забезпечує безпеки Франції».

Б'є три години. До зали входить дуже блідий, у старому чорному сюртуку, новий німецький міністр закордонних справ Нерман Мюллер. Раптом з'являється сонце. Воно освітлює тераси і листву парку, воно відображається у дзеркалах і всіх осліплює. Упівголоса Клемансо говорить: «О сонце, супутник переможців! Сонце Аустерліца... Сонце Марни, залишся нам вірним! Зігрівай завжди наші серця і давню землю Франції!»

...О третій годині п'ятдесят хвилин підписання договору повноважними представниками закінчується. Лунає грім гарматних салютів...»

(Табуи Женевьева. Двадцать лет дипломатической борьбы... – С. 38)

Підписання Версальського договору.
Картина І. Орпена

Свідчення 3

З меморандуму Д. Ллойд Джорджа, Ж. Клемансо і В. Вілсона від 25 березня 1919 р. («Документ із Фонтенбло»): «Ви можете позбавити Німеччину її колоній, довести її армію до розмірів поліційної сили і її флот до рівня флоту держави п'ятого рангу. У кінцевому підсумку це байдуже: якщо вона вважатиме мирний договір 1919 р. несправедливим, вона знайде засоби помститися переможцям...»

(Lloyd George D. The Truth about the Peace Treaties. – Volume 1. – London, 1938. – P. 405)

Територіальні обмеження Німеччини

• Німеччина поступалася територіями на користь п'яти сусідніх країн, до того ж її було розчленовано на дві частини. Три міста з територією навколо них (Данциґ, Саар, Мемель) підлягали управлінню Ліги Націй, у майбутньому населення цих регіонів мало право висловити шляхом плебісциту своє бажання щодо приєднання до Німеччини або навпаки. Вугільні шахти Саару передавалися Франції на 15 років. Східна Пруссія відокремлювалася від Німеччини «польським коридором»

• Усі заморські німецькі колонії відходили під мандат Ліги Націй (в основному цим мандатом скористалася Велика Британія)

• Німеччина втратила всі землі, захоплені на Сході внаслідок поразки Росії. Деякі з них (Україна, Білорусія) Росія повернула собі, а інші постали як незалежні держави – Польща, Естонія, Латвія, Литва

Військові та політичні обмеження

• Збройні сили було скорочено:

– чисельність війська не могла перевищувати 100 тис. чоловік;

– дозволялося мати не більше шести «кишенькових» крейсерів;

– заборонялося мати підводний флот та військову авіацію;

– накладалася заборона на важку артилерію і танки;

– термін служби солдатів встановлювався у 12 років, а офіцерів – 25

• Західна частина країни вздовж обох берегів Райну перетворювалася у зону, вільну від зброї, – демілітаризовувалася. Зона простягалася на захід до кордонів Франції і на 50 км на схід від правого берегу Райну. До того ж у зону на захід від Райну на 15 років вводилися війська переможців

• Заборонялося об'єднання Німеччини з Австрією (аншлюс) з метою утворення єдиної Німецької держави

• Німеччина проголошувалася єдиним винуватцем війни

• Накладалися великі репарації (в основному на користь Франції), суму яких згодом мала визначити спеціальна комісія

Свідчення 4

«Територіальні статті Версальського договору залишали Німеччину фактично недоторканою. Вона, як і раніше, залишалася найкрупнішим національним масивом у Європі. Маршал Фош, почувши про підписання Версальського мирного договору, напрочуд правильно сказав: «Це не мир. Це перемир'я на двадцять років».

Економічні статті договору були злісними і дурними до такої міри, що ставали явно безглуздими».

(Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн.1. – Т. 1–2 / Сокр. пер. с англ. – М., 1991. – С. 21–23)

Свідчення 5

Німецький історик Й. Фест: «Навряд чи хоч одна з проблем, що була, власне кажучи, предметом протиборства, що розгорнулося у 1914 році, знайшла своє розв'язання у цьому трактаті-договорі, який аж занадто явно ігнорував ту думку, що вищою метою будь-якого договору є мир».

(Фест И. Гитлер. Биография / Пер. с нем. – Т. 1. – Пермь: Алетейа, 1993. – С. 144)

Перші 26 із 400 статей договору започатковували Лігу Націй – міжнародну міжурядову організацію, створення якої В. Вілсон вважав ключовою проблемою конференції. За Статутом Ліги Націй, який був складовою Версальського договору і який підписали 44 держави, її засновниками вважалися країни, що брали участь у війні проти Німеччини (таких було 31), а також новоутворені держави (13). Оскільки конгрес США, вважаючи, де переважали республіканці – прихильники ізоляціонізму, відмовився ратифікувати Версальський договір, то країна не стала членом Ліги Націй. Це, окрім іншого, стало особистою трагедією В. Вілсона, унаслідок якої він невдовзі відійшов від політики і помер. Ліга ж, штаб-квартира якої розташовувалась у Женеві (Швейцарія), формально проіснувала до квітня 1946 р., хоча фактично припинила діяльність 1939 р. напередодні Другої світової війни.

Ж. Клемансо наполягав на створенні армії Ліги Націй, проте американська і британська делегації рішуче заперечили проти цього. Натомість США змушені були відмовитись від ідеї Міжнародного арбітражу і Світового міжнародного суду. 14 лютого 1919 р. В. Вілсон представив Статут Ліги Націй, який журналісти відразу назвали «Євангелієм XX століття».

Однак від самого початку існування Ліги не було безхмарним. Чимало неєвропейських учасників конференції були не задоволені тим, що у Раді Ліги Націй домінували європейські країни: Британія, Франція й Італія. Уже на першому засіданні Асамблеї неєвропейці, особливо делегати від Аргентини, піддали організацію жорсткій критиці, називаючи її «європейським клубом». Вони ратували за демократичну Лігу, за те, щоб Рада обиралася всіма країнами на Асамблеї. Ці ідеї були відхилені й аргентинська делегація від'їхала.

Неєвропейські країни також закидали, що в Лізі домінують білі. Японці відверто заявили, що розцінюють це як вияв расової дискримінації. Проте американці та британці відхилили і ці звинувачення.

Свідчення 6

Н. Ровелл (Канада) на першому засіданні Асамблеї Ліги (справи європейські): «Я можу сказати, що ми маємо довіру до європейських державних діячів і керівників. Водночас ми не можемо закривати очі на європейське чистолюбство, що затоплює світ кров'ю, і від якого ми досі страждали, і страждатимуть наступні покоління».

(McAleave T. Modern World History. – Cambridge University Press, 1996. – P. 30)

Засади організації Ліги Націй

АСАМБЛЕЯ

(Збори представників країн-членів)

Рада Ліги Націй

Чотири постійні члени (Велика Британія, Франція, Італія, Японія)

Чотири тимчасові члени (змінювалися щорічно)

Секретаріат на чолі з Генеральним секретарем Ліги Націй

Мандатна комісія

Цей «міст Ліги Націй» спроектовано Президентом США.
Американська карикатура

3. Мирні договори з Австрією, Угорщиною, Болгарією, Туреччиною. Паризька мирна конференція не звелася до обговорення лише долі Німеччини. «Велика трійка» також ухвалила важливі рішення щодо майбутнього Австро-Угорщини, Болгарії й Турецької Османської імперії. Усі ці держави опинилися в таборі переможених. Долю їхніх територій було вирішено укладенням упродовж 1919–1923 рр. низки договорів. Ці договори виносилися на розгляд Ліги Націй як організації, покликаної врегульовувати проблеми між державами повоєнного світу. Переможені держави спочатку повинні були сплатити репарації.

Мирні договори з Австрією, Угорщиною, Болгарією, Туреччиною

Сен-Жермен: договір з Австрією (1919)

• Мирне врегулювання з двома частинами Австро-Угорщини здійснювалося через підписання з ними окремих договорів. Угода з Австрією була підписана у вересні 1919 р. у паризькому передмісті Сен-Жермені. Австрія втрачала Південний Тіроль та Істрію, які відходили до Італії, і великі території на користь трьох нових держав: Чехо-Словаччини, Польщі та Югославії

• Землі, що відходили до Чехо-Словаччини, включали деякі населені власне австрійцями. У цілому, особливо в Судетській області, у кордонах Чехо-Словаччини опинилося понад 3 млн німецькомовного населення

• Австрія була тепер маленькою гірською країною з населенням 6,5 млн чоловік. Третина населення проживала в австрійській столиці Відні. Австрії було заборонено будь-коли об'єднуватися з Німеччиною. Чисельність австрійської армії обмежувалась 30 тис. вояків

Нейї – договір з Болгарією (1919)

• Нейїський договір було підписано у листопаді 1919 р.

• Болгарія втрачала частину території, що передавалася Греції, Югославії і Румунії

• Чисельність болгарської армії не повинна була перевищувати 20 тис. вояків

Тріанон: договір з Угорщиною (1920)

• Коли мирні переговори рухалися до завершення, угорські комуністи на чолі з Бела Куном захопили владу в Будапешті. Відтак підписання мирного договору було відкладено до повалення комуністичного уряду. Після того як це сталося, новий угорський уряд на чолі з майбутнім диктатором країни адміралом М. Хорті у березні 1920 р. у Тріаноні підписав угоду

• Дві третини угорської території передавалися Чехо-Словаччині, Югославії та Румунії

• Внаслідок територіальних втрат населення Угорщини скорочувалося з 18 до 7 млн чоловік

• Чисельність угорської армії обмежувалася 35 тис. вояків

Севр: договір із Туреччиною (1920)

• Турецьку імперію упродовж багатьох століть очолювала Османська династія. Напередодні війни країна значно ослабла й природно, що турецька армія зазнала в ній поразки

• Згідно із Севрським (1920) договором з Туреччиною вона втрачала всі свої територіальні володіння в Європі на користь Греції

• У Туреччини були відібрані землі на Арабському Середньому Сході: Франція отримала опіку над Сирією, а Британія встановила контроль над Палестиною, Йорданією й Іраком

• Туреччина зобов'язувалася сплатити репарації

Кордони Німеччини в 1914 р.

Території, втрачені Німеччиною за Версальським мирним договором:

1 Північний Шлезвіґ (переданий Данії)
2 Райони Ейпен, Мальмеді та Морене (передані Бельгії)
3 Лотаринґія (передана Франції)
4 Ельзас (переданий Франції)
5 Мемельська область (остаточно закріплена за Литвою в 1923 р.)
6 Район вільного міста Данциґ
7 Частина Східної Пруссії (передана Польщі)
8 Західна Пруссія (передана Польщі)
9 Познанська земля (передана Польщі)
10 Верхня Сілезія (остаточно закріплена за Польщею в 1921 р.)
11 Гульчинський район (переданий Чехо-Словаччині)

Саарська область, передана під управління Ліґи Націй на 15 років

Демілітаризована Райнська зона

Територія Руру, окупована франко-бельгійськими військами в січні 1923 р.

Кордони держав у 1923 р.

Скорочення:

ліхт. — Ліхтенштейн

люкс. — Люксембурґ

Німеччина після Версальського договору (28 червня 1919 р.)

Лозанна: перегляд мирного договору

• Багато турків були обурені Севрським договором. Ці настрої поділяв і лідер турецької революції генерал Ататюрк, який у 1921 р. повалив Османську династію. Як тільки він прийшов до влади, його війська були готові до рішучих дій щодо перегляду договору. У результаті у Лозанні (Швейцарія) у 1923 р. було підписано новий договір

• Туреччина одержала назад значні території, передані у Севрі Греції

• Країна звільнялася від виплати репарацій

Запитання і завдання

1. У чому полягали головні причини загострення відносин між країнами-переможницями напередодні і під час Паризької конференції?

2. Що свідчить про те, що держави-переможниці, підписуючи з переможеними договори, дбали про свої власні політичні інтереси?

3. Порівняйте Свідчення *2*, *3*, *4*. Як Ви розцінюєте те, що характеристики Версальського договору, дані двома видатними тогочасними британськими політиками і сучасним німецьким істориком, збігаються?

4. Чому народи переможених країн, зокрема Туреччини, виступали за підписання нових договорів?

5. Назвіть керівні органи Ліги Націй у порядку їх значущості:
а) Секретаріат; б) Асамблея; в) Рада; г) Мандатна комісія.

6. Чому неєвропейські країни піддавали критиці устрій Ліги Націй?

7. Чому, на Вашу думку, рішення американського конгресу про неприєднання США до Ліги Націй завдало тяжкого удару по цій організації?

Головні події:

1919 р., 18 січня – відкриття Паризької мирної конференції
1919 р., 28 червня – підписано Версальський договір
1919–1946 рр. – період існування Ліги Націй
1919 р. – підписано Сен-Жерменський (з Австрією), Нейїський (з Болгарією) мирні договори
1920 р. – підписано Тріанонський (з Угорщиною), Севрський (з Туреччиною) мирні договори

§ 5. ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ РЕПАРАЦІЙ

1. Окупація Францією та Бельгією німецького Руру. Як відомо, у статтях Версальського договору не було конкретно зазначено суму німецьких репарацій. Після війни це питання стало яблуком розбрату між Німеччиною та Францією – країнами, які перебували на межі економічного краху. Для Франції «німецьке питання» було справою честі, але без підтримки чи хоча би згоди США й Британії вона не могла реалізувати жодне з рішень Версалю. Німецькі репарації були для Франції не тільки і не стільки питанням грошей, скільки питанням відновлення німецької могутності, і, отже, майбутньої безпеки Франції.

На думку французів, якщо дозволити німцям ухилитися від сплати репарацій, то вони згодом відмовляться і від військових,

Окупація Руру французькими військами

і від територіальних статей Версальського договору. На Лігу Націй французи тут особливо не покладалися.

Репараційна комісія 1921 р. визначила, що впродовж 42 років Німеччина повинна виплатити репарацій на суму 6,6 млрд англійських фунтів стерлінгів. До кінця 1922 р. Німеччина справно виплачувала репарації, але з часом, оголосивши, що вона більше не спроможна це робити, припинила виплати. У відповідь у січні 1923 р. Франція й Бельгія самочинно окупували Рурську область – «серце» німецької економіки. Французькі та бельгійські війська вступили до Руру для вилучення німецького устаткування і сировини в рахунок репарацій.

Німецькі робітники оголосили страйк і відмовилися співпрацювати з французами, а німецький уряд закликав до пасивного опору в Рурі. Організувавши пасивний опір окупації, німецький уряд друкував паперові гроші для виплати страйкуючим робітникам Руру та допомоги по безробіттю.

Свідчення 1

Президент Франції Раймон Пуанкаре (вересень 1923 р.): «Усе залежить від виконання. Ми очікуємо від Німеччини справ. Вона відмовилася ставити нам умови. Це добре. Але їй належить тепер показати нам, що вона дійсно готова полегшити нам на зайнятих територіях виконання всіх її зобов'язань».

(Rene Pino. La bataille de Ruhr. – Paris, 1924. – P. 290)

Наразившись на осуд світової громадської думки і віддаючи собі звіт у тому, що силовими методами проблему не вирішити, восени 1923 р. французький уряд вивів війська з Руру.

Події у Рурі спонукали Лігу Націй до розробки міжнародного механізму врегулювання економічних проблем у повоєнній Європі. У результаті з'явилися «план Дауеса» і «план Юнга».

2. «План Дауеса». У квітні 1924 р. американським банкіром Чарлзом Дауесом і британським міністром закордонних справ Джозефом Остіном Чемберленом було розроблено план економічного оздоровлення Німеччини, названий «планом Дауеса». У серпні того ж року його затвердила Лондонська міжнародна конференція.

План складався з трьох частин і мав на меті забезпечити сплату Німеччиною репарацій відновленням її господарства. Для цього, насамперед, потрібно було зміцнити німецьку марку і забезпечити виконання країною бюджету.

Свідчення 2

Й. Сталін: «План Дауеса, складений в Америці, такий: Європа виплачує державні борги Америці за рахунок Німеччини, яка зобов'язана Європі виплатити репарації...»

(XIV съезд ВКП(б): Стенографический отчет. – Москва, 1926. – С. 13)

Умови «плану Дауеса»

- Франція виводить свої війська з Руру
- Німеччина щорічно сплачує певну суму репарацій (починаючи з 1 млрд марок у 1924 р. і до 2,5 млрд – у 1928–1929 рр.)
- Джерелом покриття репарацій мають бути прибутки держави за рахунок встановлення високих податків на товари широкого вжитку, а також прибутки від важкої індустрії і залізничного транспорту
- США надають Німеччині значні позики (близько 800 млн марок)

Стабілізація та відновлення Німеччини, а відтак – стабільність в Європі значною мірою залежали від американських позичок. Відповідно до «плану Дауеса» кредити були спрямовані насамперед на подолання інфляції та відбудову економіки. Більшість з цих короткотермінових кредитів німецький уряд спрямовував на житлове будівництво й громадські роботи, щоб зменшити в країні безробіття.

Природним ринком збуту німецьких товарів була радянська Росія. Це, з одного боку, зближувало дві країни, а з іншого – США, Англія й Франція позбувалися в Європі конкуренції якісних німецьких товарів.

На перших порах безробіття в Німеччині продовжувало зростати, і більшість простих німців не відчували, що в їхньому житті сталися зміни на краще. Власне, відбудову країни вони оплачували зі своїх гаманців. Ці зміни стали помітними тоді, коли було вдвічі скорочено суму репарацій.

У цілому виконання «плану Дауеса» дало позитивні результати: до Німеччини прийшов іноземний, в основному американський, капітал, сума якого перевищувала репарації; виплативши 7,5 млрд марок репарацій, Німеччина отримала позик на 21 млрд. 1929 р. цей план було замінено «планом Юнга».

3. «План Юнга». Удруге німці повірили у кращі часи в результаті реалізації «плану Юнга» (1929), названого на честь голови комітету експертів з репараційної проблеми Ліги Націй американця Оуена Юнга. Головна ідея плану полягала у зменшенні загального розміру німецьких репарацій. Проект плану було схвалено Гаазькою міжнародною конфе-

Умови «плану Юнга»

- Встановлювався загальний розмір репарацій з Німеччини (майже 114 млрд марок)
- Упродовж 37 років Німеччина щороку сплачує близько 2 млрд марок
- Репарації сплачуються Німеччиною винятково за рахунок надходжень до її бюджету та прибутків залізниць
- Відрахування від прибутків промисловості скасовуються
- Фінансовий контроль і контроль над економікою Німеччини скасовується

Свідчення 3

«Опівдні картина змінюється. Міністр фінансів Сноуден* стверджує, що рішення експертів ні до чого не зобов'язують уряди, що розподіл щорічних німецьких надходжень між кредиторами не задовольняє Велику Британію і що поставки натурою, передбачені планом Юнга, завдають збитків англійським економічним інтересам. Сноуден потискує плечима і крізь зуби виголошує кілька неприємних слів на адресу французьких делегатів, котрих це обурює...»

(Табуи Женевьева. Двадцать лет дипломатической борьбы... – С. 93)

ренцією з репарацій у серпні 1929 р. Фактично він проіснував до 1931 р., хоча формально був скасований на Лозаннській конференції 1932 р.

Чи не найпопулярнішим німецьким політиком часів «плану Дауеса» був міністр закордонних справ Ґустав Штреземанн, який забезпечив зовнішньополітичну стабільність країни. 1925 р. Німеччина підписала Локарнський договір, а наступного року вступила до Ліги Націй. Ці події, а також підписання 1928 р. пакту Бріана – Келлога (про це детальніше йтиметься у наступному параграфі) повернули Німеччину в сім'ю європейських народів. Упродовж року Англія та Франція погодилися вивести свої війська з Райну, де вони перебували 5 років відповідно до Версальського договору. 1928 рік Німеччина та вся Європа зустрічали з новими надіями.

Ґ. Штреземанн

* *Філіпп Сноуден* – тодішній міністр фінансів Великої Британії.

? Запитання і завдання

1. Чим була спричинена французько-бельгійська окупація Руру?
2. Чому Франція й Бельгія, врешті-решт, вивели свої війська з Рурської області?
3. Визначте подібне і відмінне у «плані Дауеса» і «плані Юнга».
4. Які країни і з яких причин виступали проти відновлення економіки Німеччини? Чи мали їхні керівники, на вашу думку, рацію?
5. Порівняйте Свідчення *2*, *3*. Що, як на Вас, об'єднує думки політиків різної орієнтації щодо проблеми репарацій?

! Головні події:

1923 р., січень – окупація військами Франції та Бельгії Рурської області Німеччини
1924 р. – прийняття «плану Дауеса»
1929 р. – прийняття «плану Юнга»

§ 6. ПЕРЕГЛЯД ПОВОЄННИХ ДОГОВОРІВ у 20-х РОКАХ. ПЕРШІ КРОКИ ДО ТВОРЕННЯ СИСТЕМИ КОЛЕКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ

1. Вашинґтонська конференція 1921–1922 рр. Суперечності, що загострилися між провідними країнами світу щодо розмежування сфер впливу на Тихому океані, на Далекому Сході та морських озброєнь, була покликана усунути Вашинґтонська конференція (листопад 1921 – лютий 1922 р.). У результаті між США, Британією, Францією, Бельгією, Італією, Голландією, Португалією, Японією та Китаєм було підписано низку багатосторонніх та двосторонніх договорів. Найважливішими з них були три: «договір чотирьох», «договір п'яти» і «договір дев'яти».

«Договір чотирьох» (США, Англія, Франція, Японія)

- Японсько-англійський союз 1902–1921 рр. про поділ сфер впливу на Тихому океані скасовувався
- Країни, що підписалися, зобов'язувалися взаємно поважати права одне одного щодо їхніх острівних територій у Тихому океані та спільно захищати їх у разі нападу іншої держави
- Такі ж гарантії надавалися тихоокеанським володінням Португалії та Голландії

«Договір дев'яти» (США, Англія, Франція, Японія, Голландія, Португалія, Італія, Бельгія, Китай)

- Держави, що підписалися, визнавали суверенітет, територіальну цілісність і недоторканість Китаю
- Усім цим державам надавались рівні можливості в економічній діяльності в Китаї й торгівлі з ним

«Договір п'яти» (США, Англія, Франція, Італія, Японія)

• Договір обмежував морські збройні сили у такій узагальненій пропорції: США Англія Японія Франція Італія
5 : 5 : 3 : 1,75 : 1,75

• Водотоннажність суден не повинна перевищувати 35 тис. тонн

• Корабельні гармати – максимум 16 дюймів

• Угода про підводні човни

• Морські бази ніким не будуватимуться ближче, ніж за 5 тис. км від Японії

• Договір фактично скасовував право Британії мати такий флот, який би дорівнював флотам двох наступних за нею держав

2. Головні постанови Генуезької (1922), Гаазької (1922), Лозаннської (1922–1923) та Локарнської (1925) конференцій. Рапалльський договір (1922). Нове міжнародне правове поле, що утворилося внаслідок укладення низки міжнародних угод від Версальського договору до рішень Вашинґтонської конференції, не розв'язало заплутаного клубка міжнародних проблем, що постали після завершення Першої світової війни. У нового міжнародного порядку були як палкі прихильники, так і послідовні критики.

Аргументи прихильників	Аргументи критиків
• Новий міжнародний порядок поклав край Першій світовій війні • Розрядив повоєнну міжнародну напруженість • Заклав основи міжнародної стабільності • Встановив цивілізовані засади нового міжнародного права: – право народів на самовизначення; – відмову від війни як засобу вирішення міждержавних проблем • Було створено Лігу Націй – першу всесвітню організацію • Гарантовано цілісність Китаю • Ряд країн здобули незалежність (Польща, Чехо-Словаччина, Угорщина та ін.) • Розпалися багатовічні колоніальні імперії	• За помилки і злочини своїх попередників тепер відповідають демократичні уряди і народи Німеччини, Австрії, Угорщини, Болгарії • Статті Версальського договору породили в Німеччині реваншизм • Репарації є несправедливими і нереальними • Визначення кордонів у Європі, як і довоєнне, було несправедливим • Новий міжнародний порядок ігнорував Росію • Традиційна система економічних зв'язків виявилася зруйнованою, країни боролись за ринки збуту товарів і ринки сировини Нестабільність у Європі зовсім не була усунута

Узгодити позиції і прийняти виважені рішення в інтересах усіх країн були покликані міжнародні конференції, що відбулися у першій половині 20-х рр.

У драматичні за напруженістю дні роботи Генуезької конференції, у містечку Рапалло, що поблизу Генуї, дві країни – Німеччина і Росія на таємній нічній нараді (звідси назва – «піжамна нарада») 16 квітня 1922 р. уклали сепаратний договір. Документ підписали російський народний комісар закордонних справ Георгій Чичерін і міністр закордонних справ Німеччини Вальтер Ратенау.

У 1925 р. цей договір було доповнено торговельною угодою між двома країнами, а в 1926 р. – пактом про ненапад.

Генуезька конференція

(м. Генуя, Італія. Квітень–травень 1922 р.)
29 країн-учасниць (з британськими домініонами – 34).

Мета: пошук шляхів для економічного відновлення Центральної і Східної Європи

Головним стало питання, пов'язане з Росією

Взаємні вимоги, висунуті, з одного боку Росією, а з іншого – західними державами:

а) вимоги до Росії:

- Сплатити борги попередніх російських урядів (майже 18,5 млрд золотих рублів);
- Повернути або відшкодувати вартість націоналізованих іноземних підприємств у Росії;
- Ліквідувати монополію на зовнішню торгівлю

б) вимоги Росії до Заходу:

- Відшкодувати збитки, завдані інтервенцією Антанти в роки громадянської війни в Росії (39 млрд золотих рублів)
- Надання Росії економічної допомоги і вигідних кредитів
- Підписання з Росією вигідних торговельних угод

Конференція не змогла прийняти вагомого документа; було вирішено продовжити її роботу в Гаазі

Під час конференції Росія та Німеччина підписали сепаратний договір у Рапалло

Гаазька конференція

(м. Гаага, Голландія. Червень–липень 1922 р.)

Працювала у двох комісіях: російській і неросійській

Питання, що обговорювалися:

- Про іноземну приватну власність
- Про зовнішні борги
- Про надання кредитів

Через те, що учасники конференції не дійшли спільної думки з російською делегацією, конференція зайшла в глухий кут і не спромоглася прийняти заключний документ

Лозаннська конференція

(м. Лозанна, Швейцарія. Листопад 1922 – липень 1923 р.)

Країни-учасниці: Англія, Франція, Італія, Росія, Греція, Румунія, Королівство сербів, хорватів і словенців (КСХС), Японія, США

Мета: підготувати мирний договір з Туреччиною та встановити режим чорноморських проток Босфор і Дарданелли

Положення Лозаннського договору (24 липня 1923 р.):

- Між Туреччиною і державами Антанти встановлювався мир
- Узаконювалися нові кордони Туреччини
- Встановлювася режим вільного проходу військових і торгових суден через протоки Босфор і Дарданелли
- Жодна країна не мала права тримати війська й зброю в протоках
- Скасовувався міжнародний фінансовий контроль над Туреччиною
- Туреччина зобов'язувалася виплатити частину боргу Османської імперії*

Головні положення Рапалльського договору:

- Між Німеччиною й Росією відновлювалися дипломатичні відносини
- Країни зобов'язувалися врегульовувати усі спірні питання шляхом взаємної відмови від претензій
- Німеччина визнавала націоналізацію німецької власності в Росії і не вимагала її повернення чи відшкодування
- Країни встановлювали режим найбільшого сприяння у торговельно-економічних відносинах між собою
- Країни взаємно відмовлялися від відшкодування будь-яких збитків, заподіяних одна одній у попередній період
- Припиняли виплати за утримання військовополонених

Свідчення 1

Американський посол в Італії Р. Чайльд про Рапалльський договір: «Це вразить світ! Це найсильніший удар по конференції».

(Child R. A Diplomat Looks at Europe. – New York, 1925. – P. 38)

Свідчення 2

Г. Чичерін: «Рапалльський договір 1922 року був результатом тривалої і складної боротьби за право самостійного і сепаратного економічного співробітництва між Росією та Німеччиною поза рамками міжнародного капіталістичного фронту».

(Жуковский Н. Дипломаты нового мира. – М., 1986. – С.13)

* КСХС відмовилося ратифікувати договір, оскільки його зобов'язували виплатити частину турецького боргу.

Першим із необхідних кроків до оздоровлення політичного клімату в Європі вбачалося відновлення німецької економіки. Три людини, які з часом стали близькими друзями, значною мірою були відповідальними за політичні зміни у цьому напрямі: німецький канцлер Ґустав Штреземанн, французький прем'єр Арістід Бріан і британський міністр закордонних справ консерватор Остін Чемберлен. Г. Штреземанн не бачив іншого шляху для відновлення величі Німеччини, як мирні переговори. Виступаючи у 1924 р. на засіданні німецького райхстаґу, він заявив: «Німеччина повинна грати картою примирення з Францією».

А. Бріан, який, як справжній француз, дбав насамперед про безпеку Франції, також був не проти того, щоб біля її кордонів була миролюбна, а не агресивна Німеччина. О. Чемберлен продовжував політику лейбористського прем'єра Р. Макдональда, який засуджував зайняття французами і бельгійцями Руру і переконував, що єдиний засіб зберегти в Європі мир – замирення з Німеччиною. Ще у 1924 р. Р. Макдональд ініціював прийняття Лігою Націй Женевського протоколу і висунув план, за яким держави повинні були погодитися вирішувати всі суперечки лише через міжнародний арбітраж. Якщо ж якась держава відмовлялася б від арбітражу і вдавалася до війни, то всі інші члени Ліги Націй силою змусили б її до миру.

Але Женевський протокол викликав гостре несприйняття серед британських домініонів (Канада, Австралія та Нова Зеландія), оскільки, на їхнє переконання, надто міцно «прив'язував» їх до Європи. План Макдональда так і не був втілений у життя, але консервативний уряд Англії продовжив цю політику й наприкінці 1925 р. О. Чемберлен запропонував ефективніший, ніж Женевський протокол, механізм.

Перед Локарно німці й французи не однаково розуміли слово «безпека»: для Франції воно означало бездіяльність Німеччини у кордонах, визначених у Версалі, а для Німеччини – свободу дій. Локарнські договори не були ідеальними угодами. Зокрема, вони не цілком задовольняли поляків і чехів, оскільки у разі нападу на них Німеччини Англія вкупі з Італією могли й не допустити, щоб Франція стала на їх захист, мотивуючи такі дії турботою про недопущення нової світової війни.

Міністр закордонних справ Франції А. Бріан і міністр зовнішніх справ Німеччини Ґ. Штреземанн.
Локарно, 1925

Становище Польщі ускладнювалося ще й тим, що у разі її війни з СРСР Франція могла допомогти полякам лише провівши свої війська через територію Німеччини. Природно, німці такого ніколи не допустили б.

На Сході Ґ. Штреземанн відмовився визнати кордони Німеччини незмінними, але заявив, що з часом вони можуть бути змінені лише мирним шляхом. Це, у свою чергу, непокоїло французів.

Однак саме Локарнські договори підвели остаточну риску під Першою світовою війною, стали тим мазком на загальній картині європейського миру, який не було зроблено у Версалі. Як тільки через 11 років, уже в нацистській Німеччині, А. Гітлер відмовився дотримуватися Локарнського договору, негайно почала назрівати нова світова війна.

Постанови Локарнської конференції*

(5–16 жовтня 1925 р., м. Локарно, Швейцарія. Країни-учасниці: Англія, Франція, Бельгія, Чехо-Словаччина, Польща, Німеччина, Італія)

Було попередньо підписано такі договори:

Райнський гарантійний пакт:

(між Англією, Францією, Бельгією, Німеччиною, Італією):

- Німеччина, з одного боку, і Франція з Бельгією, з іншого, взаємно визнавали існуючі кордони
- Ці кордони також гарантувалися Англією, Францією й Італією
- Сторони зобов'язались не нападати одна на одну
- Спірні питання мали вирішуватися через міжнародний арбітраж
- У разі порушення попередньої угоди однією з країн, інші повинні були надати допомогу жертві неспровокованої агресії
- Райнська зона залишається вільною від військ і озброєнь

Франко-польський, франко-чехословацький договори:

- Було заявлено, що угоди Франції з Польщею та Чехо-Словаччиною не спрямовані проти східних кордонів Німеччини.
- Франція, з одного боку, та Польща й Чехо-Словаччина, з іншого, зобов'язувались надати взаємну допомогу у разі нападу на одну з країн Німеччини

Свідчення 3

Лорд д'Абернон, посол Англії у Німеччині: «День 16 жовтня знаменує собою поворот в історії післявоєнної Європи. Це – знищення демаркаційної** лінії між переможцями і переможеними. Для Англії це означає відновлення політики рівноваги».

(Табуи Женевьева. Двадцать лет дипломатической борьбы... – С. 66)

---

* Проекти договорів, розроблених у Локарно, були підписані 1 грудня 1925 р. у Лондоні.

** Демаркаційна – розподільча.

Володіння Австро-Угорщини в 1914 р.:

- володіння австрійської корони
- володіння угорської корони
- сумісні володіння

Землі, втрачені Австрією за Сен-Жерменським мирним договором (10 вересня 1919 р.):

2 Галичина (остаточно закріплена за Польщею Радою Послів Антанти в березні 1923 р.)
3 Богемія
4 Моравія
5 Сілезія
9 Південний Тіроль
10 Істрія
11 Крайна
15 Далмація
16 Боснія
22 Буковина

Землі, втрачені Угорщиною за Тріанонським мирним договором (4 червня 1920 р.):

6 Словаччина
7 Карпатська Русь
8 Бурґенланд
12 Хорватія
13 Бачка
14 Західний Банат
20 Східний Банат
21 Трансільванія

Землі, втрачені Болгарією за Нейїським мирним договором (27 листопада 1919 р.):

17 Тімок
18 Цариброд і Босилеград
19 Струмиця
24 Південна Добруджа (остаточно закріплена за Румунією)
25 Західна Фракія

Територія Туреччини за Севрським мирним договором (10 липня 1920 р.)

Території, повернуті Туреччині за Лозаннським мирним договором (24 липня 1923 р.)

Інші територіальні зміни:

1 Вільнюська область Литви, анексована Польщею в 1920 р.
23 Бессарабія, окупована Румунією в 1918 р.

ЛИТВА Європейські держави, що утворилися внаслідок Першої світової війни

Кордони держав наприкінці 1923 р.

Територіальні зміни в Центральній і Східній Європі та в Малій Азії внаслідок Першої світової війни

Свідчення 4

Ж. Клемансо: «Немає зовсім ніякої певності у питанні про те, чи Англія повинна допомогти Франції у випадку, коли наша країна змушена буде виступити проти німців, якщо вони в один прекрасний день нападуть на Чехословаччину чи Польщу».

(Табуи Женевьева. Двадцать лет дипломатической борьбы...– С. 69)

3. Пакт Бріана–Келлога. Локарно повернув європейцям сподівання на мир. У 1926 р. Німеччину було прийнято до Ліги Націй, а в 1928 р. 65 країн підписали договір, названий за іменами його ініціаторів «пактом Бріана–Келлога», узявши на себе зобов'язання ніколи не вдаватися до війни, окрім як для «самозахисту». Для підписів була виготовлена спеціальна золота ручка, але й вона не могла усунути вад договору. Зокрема, кожна країна могла на свій лад тлумачити поняття «самозахист» й це дало привід говорити, що договір лише посилив оптимізм щодо збереження миру. У 1929 р. розміри виплати Німеччиною репарацій знову були зменшені за «планом Юнга», а наступного року війська союзників на п'ять років раніше відведеного терміну були виведені з Райнської зони.

Ґ. Штреземанн і А. Бріан були, схоже, щирими у своїх надіях щодо майбутнього, але народи, які вони представляли, не завжди йшли за своїми лідерами. А. Бріан сподівався, що німці тепер задоволені й забудуть образи, а Ґ. Штреземанн сподівався, що французи й далі йтимуть на поступки.

У підсумку це рано чи пізно неминуче мало зробити Версальський договір непотрібним. Та надіям цих двох політиків не судилося збутися: усі поступки з боку Франції робилися нею з болем і тривогою. З кожною поступкою, зробленою французами, німці хотіли більше і більше.

Ні США, ні Росія не були присутні в Локарно. Американська допомога Європі зводилася до значних позичок Німеччині, а Росія була заклопотана своїм першим п'ятирічним планом.

Через відсутність у цей час на сцені європейського дипломатичного театру таких двох важливих персонажів, як Сполучені Штати й Росія, ще було зроблено прикру помилку: надто переоцінено вплив Італії на європейські справи, ніби вона й справді була сильною країною і від неї багато що залежало у збереженні миру та спокою на континенті.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте рішення Вашинґтонської конференції. Чи можна, на Вашу думку, з трьох багатосторонніх договорів виділити один, який був найважливішим для стабільності в регіоні?

2. Порівняйте аргументи прихильників і аргументи критиків міжнародного порядку, встановленого у період від Версальського договору до Вашинґтонської конференції включно. Чиї аргументи є переконливішими?

3. Порівняйте рішення Генуезької, Гаазької та Лозаннської конференцій. Яка з них була, на Ваш погляд, найрезультативнішою?

4. Прочитайте Свідчення *1* і Свідчення *2* щодо Рапалльського договору. Яка й чому з протилежних оцінок, що містяться в них, викликає у Вас більшу довіру?

5. Схарактеризуйте основні постанови Локарнської конференції. Як Ви можете прокоментувати оцінки цієї конференції, наведені у Свідченні *3* та Свідченні *4*?

6. У чому, на Вашу думку, полягали сильні сторони і недоліки пакту Бріана –Келлога?

Тема 3 ЗАХІДНІ ДЕМОКРАТІЇ

§ 7. СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ

1. Зміна статусу США у світі після Першої світової війни. Спустошена війною Європа лежала в руїнах, і ні Англія, ні Франція, ні тим більше Німеччина не могли претендувати на лідерство у світі. Щоб там не говорили у Версалі Д. Ллойд Джордж чи Ж. Клемансо, але саме мільйонна американська армія в Європі схилила шальки терезів на користь Антанти й вирішила долю війни. Відшкодуванням за життя й здоров'я близько 300 тис. американців став величезний міжнародний авторитет США та чималі прибутки.

Думка про світове лідерство Сполучених Штатів здається напрочуд вмотивованою. Проте не всі погоджуються з нею.

Американців повоєнного часу надто непокоїли внутрішні проблеми: інфляція, внаслідок якої хліб подорожчав удвічі, а одяг – утричі, невлаштованість 3 млн ветеранів, які повернулися додому, зростання безробіття. Власне, тому примарною для загалу видавалася ідея міжнародного домінування Америки. Стомлені негараздами, спричиненими війною, американці прагли простого людського щастя й знову поверталися до ізоляціонізму.

Аргументи прихильників	Аргументи опонентів
• Провідні європейські країни були знесилені війною та революціями й не могли конкурувати зі США в боротьбі за світове лідерство • За рівнем озброєння США наздогнали Німеччину, Велику Британію й Францію, а їхній військово-морський флот не поступався послабленому флоту Великої Британії • До Першої світової війни Сполучені Штати були боржником Європи, а тепер вони стали світовим кредитором. Оскільки кредити надавалися країнам з різних куточків світу, то, відповідно, весь світ став зоною «життєвих інтересів» США	• Справді, під час війни та одразу по її завершенні США були незаперечним світовим лідером, але після війни, відмовившись вступити до Ліги Націй, добровільно зреклися цього статусу, не закріпивши здобуте на полях битв • Більшість американців – прихильників ізоляціонізму, вважали, що європейські проблеми – це справа Європи, а США повинні знову опікуватися долею Західної півкулі • Самоусунення Америки від Європи як епіцентру світової політики знову зробило її всього-на-всього регіональним лідером

Аргументи прихильників	Аргументи опонентів
• На початку 20-х рр. Америка виробляла майже половину (48 %) світової промислової продукції, зокрема 80 % автомобілів, 60 % сталі, 50 % нафти тощо • У свідомості американців утверджувався принцип поширення американських цінностей на весь світ	• Сенат не вірив у всемогутність Америки й у те, що країна зможе однаково успішно контролювати і Європу, й зону Тихого океану. Американська еліта сумнівалася, що це дало б вигоди і прибутки, а не розпорошення сил • У міру зменшення страху перед Німеччиною знову відновили свої позиції Англія й Франція. Тому США були економічним лідером світу, але до вступу у Другу світову війну не були ним у глобальному політичному сенсі

Свідчення 1

В. Черчілл: «Щойно була створена Ліга Націй, як їй було завдано майже смертельного удару. Сполучені Штати зреклися дітища президента Вілсона, а потім його партія і його політичний курс були зметені перемогою республіканців на президентських виборах 1920 року.

Наступного ж дня після перемоги республіканців по той бік Атлантики взяли гору ізоляціоністські ідеї. Згідно з цими ідеями Європі потрібно надати можливість варитися у власному соку, і нехай вона виплачує свої борги, як належить за законом».

(Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн. 1. – Т. 1–2 / Пер. с англ. – М., 1991. – С. 25)

2. Період «просперитi» (процвітання). Отож усвідомлення американцями їхньої нової ролі у світі прийшло до них не відразу й до того ж особливої ейфорії не викликало. Перший час вони потерпали від епідемії небезпечної хвороби інфлуенци, яка, докотившись навесні 1918 р. з Європи, зібрала свою страшну данину – померли майже 500 тис. американців. До цього додалася й складна психологічна ситуація в країні, породжена страхом перед небезпекою більшовизації Америки. «Червоний психоз» досяг апогею після того, як поштові службовці виявили майже чотири десятки мін, відправлених під виглядом бандеролей відомим американським політикам.

Та радикалізм не був сприйнятий американцями. Вони прагли стабільності й добробуту. На чергових президентських виборах на початку листопада 1920 р. В. Вілсон закликав націю не відмовлятися від «морального лідерства» у світі, але вона не захотіла заради вілсонівського романтизму пожертвувати перевагами миру й заможного життя. Відтак, на двох поспіль виборах американці проголосували за республіканців: Воррена Гардінґа (1921–1923) та Келвіна Куліджа (1923–1929). Вони обіцяли виборцям повернення до «нормальності», добробут, роботу й автомобіль для кожної сім'ї. Важливу роль у перемозі республіканців відіграли жінки, які, відповідно до прийнятої за рік до того XIX поправки до конституції, уперше пішли до виборчих дільниць.

Президентство В. Гардінґа виявилося короткочасним і невдалим. Сам він був людиною чесною, але не вбачав нічого поганого в тому, що його друзі – партнери по грі в покер і впливові чиновники адміністрації, не гребували дорогими «подарунками». Генеральний прокурор порушив справу проти одного з його близьких друзів, який вкрав величезну суму коштів, виділених для ветеранів війни, що повернулися із Франції. Ряд інших приятелів В. Гардінґа були звинувачені в хабарництві й також постали перед судом. У серпні 1923 р., повертаючись з Аляски, він раптово помер, тим самим уникнувши ганьби імпічменту.

Відповідно до конституції владу перебрав віце-президент К. Кулідж (1924 р. його було переобрано президентом на наступний термін). Тихий і врівноважений пуританин, він сформулював головне гасло консервативної політики республіканців: «Головна справа американців – робити діло». На думку президента, потрібно було сприяти збагаченню мільярдерів, і тоді вони збагатять усіх інших американців.

Індустріальна Америка

Президент К. Кулідж виконує джазовий супровід великому бізнесу. *Американська карикатура*

У промисловості успіхи не забарилися, а сільськогосподарська політика виявилася менш вдалою. Із закінченням війни попит на збіжжя, найперше на пшеницю та кукурудзу, значно скоротився. До того ж у відповідь на прийняті Сполученими Штатами протекціоністські закони європейські країни закрили ринки для продукції американських фермерів. Як наслідок – криза перевиробництва й зубожіння фермерів.

Чимало американців були переконані, що причиною їхніх нестатків, падіння в суспільстві моралі й зростання злочинності був алкоголь. Після сторічних дебатів у 1919 р. в США було прийнято названу «шляхетним експериментом» XVIII поправку до конституції, за якою запроваджувався «сухий закон». Відтепер на усій території країни заборонялося виготовлення та продаж спиртних напоїв, а також знищувалися їхні запаси.

Проте невдовзі виявилося, що виконати закон практично неможливо. Ті з американців, хто вважав XVIII поправку пору-

шенням їхньої особистої свободи – головного завоювання Американської революції, стали пити ще більше, ніж раніше. Пиво, вино і джин у величезних кількостях вироблялися нелегально, а також контрабандним шляхом завозилися з підпільних ґуралень, що знаходилися на території Канади.

У результаті злочинність набула небаченого раніше розмаху. Рекетири і вимагачі взяли виробництво алкогольних напоїв під свій контроль і мали з того величезні прибутки, які відтепер обминали державну скарбницю. Ґанґстери, очолювані добре відомим Аль Капоне, відчували себе повновладними господарями у великих містах, і поліція далеко не завжди могла дати їм раду. Урешті-решт, 1933 р. «сухий закон» було скасовано.

Типова сцена втілення в життя «сухого закону»: 33.000 галонів вина виливаються у водостічну канаву. *Лос-Анджелес*

Смерть ґанґстера. «Пивний барон» Бронкса, на прізвисько «датчанин Шульц», похилився на стіл після перестрілки з поліцією Нью-Йорка

Непокоїли Америку й інші проблеми. Війна одночасно пробудила патріотизм і страх перед комунізмом. Тріумф більшовиків у Росії, вибух бомби у діловому центрі Нью-Йорка Уолл-стрит та інші події зумовили «античервону» паніку. Очікування ліворадикальної революції призвели до несправедливих переслідувань і навіть тюремного ув'язнення представників лівих партій.

Недоброзичливо ставилися деякі американці й до емігрантів, яких з початку століття до 1915 р. прибуло до США понад 13 млн. Вони, погоджуючись на неприйнятну для американців низьку платню за свою роботу, створювали їм конкуренцію в пошуках роботи; об'єднуючись у земляцтва, не піддавалися американізації тощо. У 1924 та 1929 рр. у США було прийнято закони, якими встановлювалися обмеження для прийому емігрантів – не більше 150 тис. на рік.

На цій хвилі активізувався Ку-клукс-клан, і лише на початку 1930 р. ця організація расистів-фанатиків була істотно послаблена владою.

Акція куклуксклaнівців.
Ку-клукс-клан – назва таємних організацій: расистської, що боролася проти рівноправності негрів на Півдні у 1866–1876 рр.; расистської й націоналістичної від 1915 р. – на Півночі.

Тим часом в економіці справи складалися якнайкраще. К. Кулідж став символом «нової ери процвітання» («просперитi») Америки: вартість фондового ринку зросла в небачених раніше масштабах, підприємства безперебійно випускали доступні за ціною для більшості американських сімей легкові автомобілі (найпопулярнішою була модель «Форд-Т» вартістю всього лише близько 350 дол.), холодильники, радіоприймачі, технічні новинки домашньої техніки. Нові винаходи створювали враження, що Америку очікує безхмарне й безтурботне заможне майбутнє. І якщо на початку «просперитi» не всі американці вірили в настання «чудового нового світу», то це було лише справою часу.

Наступник К. Куліджа, також республіканець, Герберт Гувер (1929–1933) був сповнений сподівань на продовження «нової ери». Він був людиною досить здібною і наділеною організаторськими

Конвеєрний цех на заводі Форда

талантами. «Ми – в Америці, – виголосив він у 1929 р., – найближчим часом здобудемо цілковиту й остаточну перемогу над бідністю, чого не було в історії жодної іншої країни». Америка вірила своєму президенту й очікувала ще більшого процвітання, яке поспішили назвати «бізнесовою цивілізацією».

Це була дійсно вражаюча картина, адже піднесення охопило не лише всю промисловість, небаченими темпами зріс національний прибуток. Охоплені загальною ейфорією, американці воліли не звертати уваги на деякі насторожуючі явища. Зокрема, перестала давати приріст продукції вугільна промисловість, оскільки широко використовувалися газ та нафта. Серед американок величезної популярності набув одяг з синтетичних волокон, а відтак вироби з вовни та бавовни не знаходили в країні збуту. Залізниці вже не витримували змагання зі зручними автошляхами, літаками та модернізованими пароплавами. Ще гірше ситуація складалася в сільському господарстві.

«Нова ера» спричинила й суттєві зміни в моралі американців, насамперед молоді. По суті, сталася своєрідна інтелектуальна революція, яку називали то «Ревучими двадцятими», то «Добою джазу», то «Ерою надмірності». Студентські розкуті вечірки, захоплення модними танцями, короткочасними романтичними знайомствами – усе це справляло шокуюче враження на американських інтелектуалів – філософів та письменників, пересічних громадян з консервативним світоглядом. Чимало з представників цього «втраченого покоління», як, наприклад, письменник Ернест Гемінґвей, залишали США й перебиралися до Європи, здебільшого до Франції.

Проте усі ці проблеми багатьом здавалися поодинокими хмаринками на в цілому безхмарному небі американського «просперитi».

3. «Велика депресія». Раптово і драматично «нова ера» скінчилася у жовтні 1929 р. й настали жахи кризи перевиробництва – ***«Великої депресії»*** 1929–1933 рр. Найперше паніка охопила фондові біржі: 24 жовтня близько 12 млн акцій змінили своїх власників. Через п'ять днів по тому криза стала загальнонаціональною, а пізніше охопила весь світ.

В одну мить у США розорювалися ще вчора міцні фірми, акції яких стрімко впали в ціні щонайменше наполовину, майже 5 тис. банків луснули як мильні бульки й мільйони вкладників втратили все, нажите впродовж життя. Не один вчорашній мільйонер, залишившись ні з чим, наклав у розпачі на себе руки. Не маючи кому збувати продукцію, підприємства припиняли роботу, залишивши за воротами мільйони американців.

Зарплата тих, кому пощастило зберегти роботу, скоротилася більш ніж наполовину, долар знецінився на третину, кожна п'ята фірма збанкрутіла. За проїзд у місцевому транспорті майже ніхто не платив; шкільні вчителі працювали, не отримуючи платні.

Полум'я соціальної катастрофи боляче обпалило довірливу націю. У відчаї люди вдавалися до рішучих дій, як, наприклад, 1932 р., коли відбувся грандіозний марш ветеранів до Вашинґтона. Але Г. Гувер не мав рецептів, як відновити економіку, й лише

намагався полегшити страждання співвітчизників. У 1932 р. він наказав виділити кошти на проведення громадських робіт та реконструкцію промисловості, надавати позички банкам тощо.

Проте американці вже не сподівалися на нього й усі надії покладали на обрання нового президента. Республіканська партія кредит довіри громадян вичерпала й до влади поверталися демократи.

Головні причини «Великої депресії»

- За роки Першої світової війни господарство США розвивалося так, що капітали вкладалися у галузі важкої промисловості, де вироблялися зброя та набої. Ці галузі й після війни мали найбільші прибутки, а інші зазнавали збитків
- Стихійне зростання обсягів виробництва у 20-х рр. значно перевищило зростання прибутків більшості американців. З цієї причини товари не розкуповувалися й осідали на складах виробників
- Непомірно великі пільги монополіям призвели до того, що вони диктували ціни на сировину і на готову продукцію. При цьому незважалося на ситуацію на ринку, а враховувалися лише інтереси монополій
- Союзники, а також переможена Німеччина, заборгували Америці значні суми й не могли їх виплатити
- Надання дешевих кредитів, які були доступні «середньому» американцю, призвело до величезних спекуляцій ними й надмірного захоплення американцями покупками. Коли ж наставав час розраховуватися за кредити, то грошей на це зазвичай вже не залишалося
- У відповідь на прийняті в США закони, спрямовані на захист американських виробників, європейські країни також закрили свої ринки для американських товарів і послуг. До того ж Європа не мала чим розраховуватися за американський імпорт

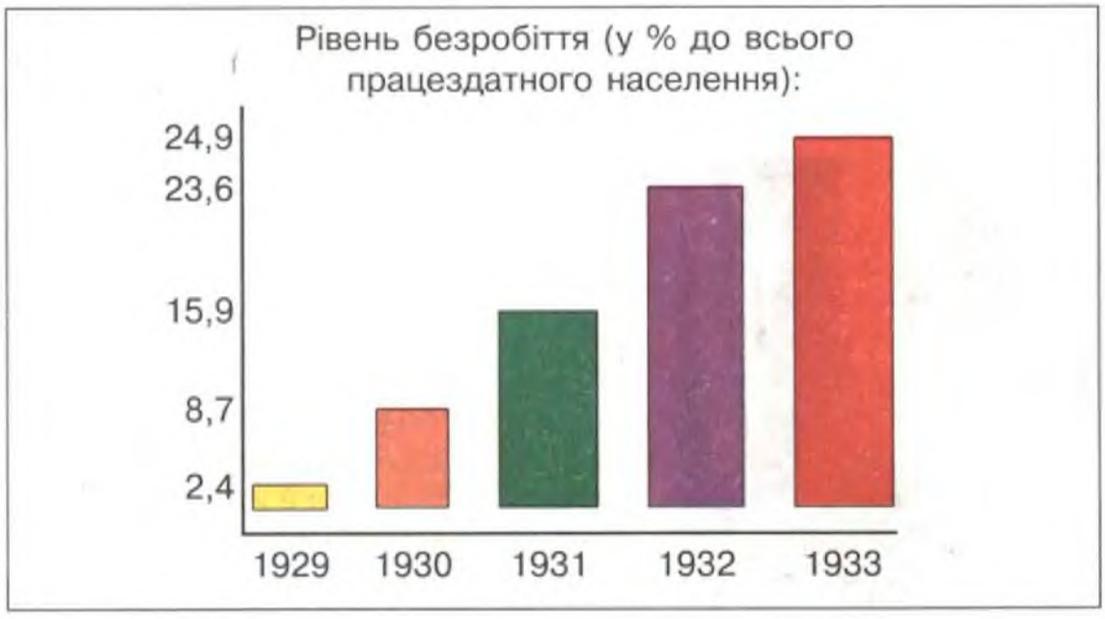

Прибутки, видатки і заборгованість США
в 1929–1933 рр. (у млрд дол.)

Рік	Прибутки	Видатки	Державний борг
1929	4,0	3,3	16,9
1930	4,2	3,4	16,2
1931	3,1	3,6	16,8
1932	1,9	4,7	19,5
1933	2,0	4,6	22,5

Типова сцена життя американців періоду «Великої депресії»

Запитання і завдання

1. Порівняйте погляди прихильників тези про світове лідерство США після Першої світової війни та їхніх опонентів. Чиї аргументи видаються Вам переконливішими і чому?

2. Чим Ви можете пояснити той факт, що після війни, коли, як правило, життя людей є непростим, Америка вступила в період «просперитi»?

3. «Велика депресія» – це випадковий збіг обставин, результат недалекоглядної політики республіканців чи закономірне явище?

§ 8. «НОВИЙ КУРС» Ф. Д. РУЗВЕЛТА

1. Обрання Ф. Д. Рузвелта Президентом США. На президентських виборах у листопаді 1932 р., набравши майже 23 млн голосів проти менше 16 млн голосів свого головного конкурента Г. Гувера, переконливу перемогу здобув кандидат від Демократичної партії Франклін Делано Рузвелт.

Ф. Д. Рузвелт (1882–1945) народився в нью-йоркському Гайд-парку в знатній родині. Вивчав право у Гарвардському та Колумбійському університетах. У 1910 р. був обраний до сенату Нью-Йорка. У 1913 р. Ф. Д. Рузвелт став помічником морського міністра. 1921 р. захворів на поліомієліт, який назавжди прикував його до інвалідної коляски. Але це не зломило Ф. Рузвелта й у 1928 р. його було обрано губернатором штату Нью-Йорк від Демократичної партії. У 1933–1945 рр. – Президент США.

Тридцять другому Президенту США судилося стати найвизначнішим із американських політиків XX ст.

2. Суть «Нового курсу». Програма Ф. Д. Рузвелта, яка отримала гучну назву – «***Новий курс***», передбачала вжиття заходів; покликаних оздоровити економіку завдяки її докорінному реформуванню. Її наріжним каменем стало державне регулювання фінансових (насамперед торгівлі й кредиту – галузей, які стали живильним середовищем для кризи перевиробництва), економічних та соціальних відносин у країні. Це вимагало від уряду сміливих дій.

Президент покладався на «принцип пилососа» – усі наявні в країні ресурси були кинуті на те, щоб не лише допомогти великому бізнесу, як це завжди робилося раніше, а насамперед відновити купівельну спроможність рядових американців. Вони, у свою чергу, повинні були «розсмоктати» надлишок товарів.

До планів Ф. Д. Рузвелта також входило обмеження сваволі монополій. Він мав намір покласти край зловживанням в економічному і соціальному житті, а також припинити марнотратне використання природних ресурсів.

Президент у своїх традиційних радіозверненнях до країни дохідливо роз'яснював ці принципи американцям, і нація, оцінивши його відвертість, стала надійним партнером свого лідера у відновленні життя.

Він також створив дорадчий орган, який складався з тямущих в економіці людей – «Мозковий центр».

На тлі того, що впродовж 15-ти років у США взагалі не відбувалося жодних перетворень в економічному законодавстві (маючи більшість у конґресі, республіканці блокували їх), «Новий курс» став своєрідною революцією.

Свідчення 1

З виступу Ф. Д. Рузвелта в 1944 р.: «Як ніколи духовні сили нашого народу були піддані випробуванню в час жахливої депресії 1929–1933 рр. Тоді могло статися так, що наш народ звернувся б до чужоземних ідеологій – наприклад комунізму чи фашизму. Однак наша віра в демократію була достатньо здоровою. У 1933 р. американський народ прагнув не згортання демократії, а її розширення».

(Шервуд Р. Рузвельт и Гопкинс / Пер. с англ. – Т. 1. – М.,1958. – С. 120)

Свідчення 2

З радіозвернення Ф. Д. Рузвелта до нації (1938 р.): «Демократія перевелася в інших великих націях не тому, що населення цих країн її не визнавало, а через те, що йому набридло безробіття і непевність у завтрашньому дні, упеклося постійне голодування дітей, і само воно виявилося безпорадним за умов безвладдя чи неспроможності уряду. Сповнені гіркого розпачу і безнадії, ці нації поступилися свободою задля шматка хліба. Але ми переконані в тому, що демократичні інститути ще можна зберегти і змусити працювати. Нам треба лише довести, що практична діяльність демократичного уряду насамперед спрямована на захист безпеки народу...»

(American History. United States Information Agency, 1994. – P. 265)

3. Втілення «Нового курсу». Насамперед потрібно було покласти край банківській паніці. Всі банки було зачинено; повторно вони відкривалися під більш пильним наглядом з урядовими гарантіями, що їхні вклади убезпечуватимуться. Встановлювався державний контроль за ринком акцій.

За наполяганням Ф. Д. Рузвелта було прийнято ***Закон про відновлення національної промисловості (НРА)***, про зменшення безробіття, «кодекси чесної конкуренції» регулювали заробітну плату й умови праці. Праця підлітків була заборонена, а профспілки здобули право вести переговори з підприємцями й укладати колективні трудові угоди.

Система позик на будівництво і ремонт житла, доріг і мостів допомогла створити нові робочі місця й скоротити безробіття. Також було надано грошову допомогу авторам, художникам і музикантам, які перебували у скруті. У 1935 р. цей закон був визнаний Конституційним судом таким, який суперечить американській конституції, але пізніше суд визнав, що його необхідність диктувалася кризою.

Закон про регулювання сільського господарства (ААА) 1933 р., до речі, також визнаний неконституційним, відіграв значну роль не лише в оздоровленні фермерських господарств, а й промисловості. Фермерам надавалися значні кредити, заохочувалося поліпшення ґрунтів та скорочення виробництва.

Для допомоги 18–25-річним було створено спеціальний ***Громадянський корпус (ССС)***, члени якого займалися лісонасадженням та ремонтними роботами. Це забезпечило роботою близько 3 млн молодих американців.

Ф. Д. Рузвелт також здійснив успішний експеримент з надання додаткових повноважень владі штату Теннессі ***(ТВА)***. Його мета полягала в тому, щоб розвинути ресурси однієї з найбільших річкових систем країни через модернізацію гідроелектричних дамб, які належали федеральному уряду. У результаті електроенергія здешевилася, що дало могутній поштовх розвитку штату.

Президент опікувався долею безробітних, престарілих та інвалідів, оскільки окремі штати самотужки не могли розв'язати

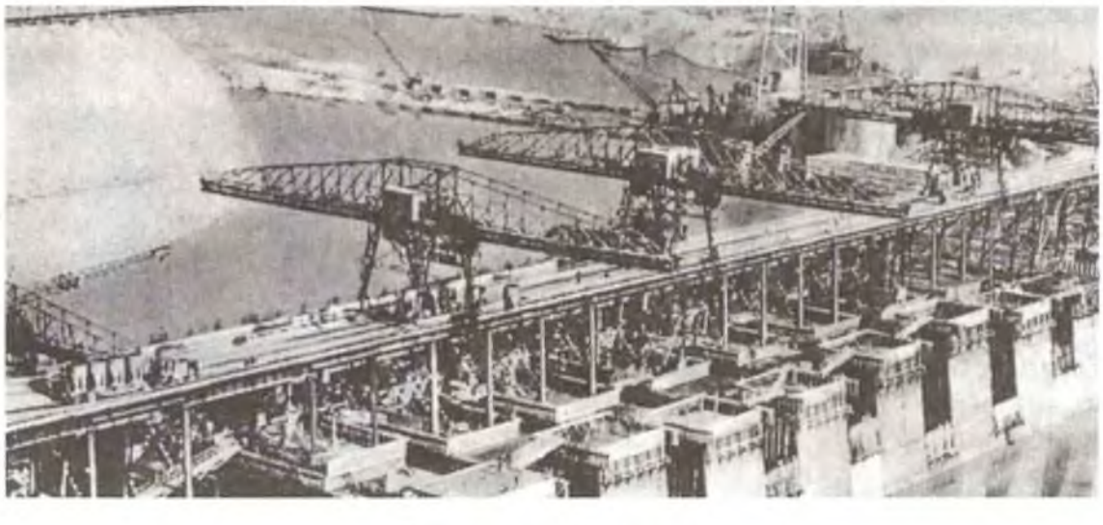

Дамба на р. Теннессі

проблему соціального страхування. У 1935 р. конґрес прийняв ряд рішень про забезпечення пенсій для літніх людей та інвалідів і страхування проти безробіття. Ці програми частково фінансувалися підприємцями, а частково – самими працівниками, федеральним урядом. Але оскільки США значно відстали від Європи в цих заходах, то спочатку американці зустріли їх насторожено. Проте невдовзі усі належно оцінили переваги нововведення.

Було б помилкою вважати, що Ф. Д. Рузвелту вдалося реалізувати усі плани. Насправді чимало задумів 1933 р. виявилися нездійсненними або потребували вдосконалення.

Верховний суд, чиїм головним завданням було тлумачення конституції, традиційно був дуже консервативним органом і чимало з указів президента визнав антиконституційними.

У відповідь у 1937 р. Ф. Д. Рузвелт висунув вимогу про реформування Верховного суду, пропонуючи відправляти суддів у відставку після досягнення ними 70-річного віку. І хоча президент зазнав тут невдачі, але суд, усвідомлюючи силу громадської думки, яка беззастережно була на боці Ф. Д. Рузвелта, став значно менше присікуватися до указів.

Президент прищепив нації розуміння того, що конституція не є чимось застиглим, а повинна відігравати роль інструмента для прогресу американської демократії, а не його гальма.

Отож, Ф. Д. Рузвелт мав не лише палких прихильників, а й принципових критиків. Та все ж на виборах 1936 р. він здобув вражаючу перемогу, заручившись підтримкою усіх, за винятком двох, штатів. Його перемога мала величезне значення не лише для Америки, а й для Європи, де зростала загроза тоталітаризму й нової війни. Для демократичних європейських лідерів було украй важливо мати в особі Ф. Д. Рузвелта союзника.

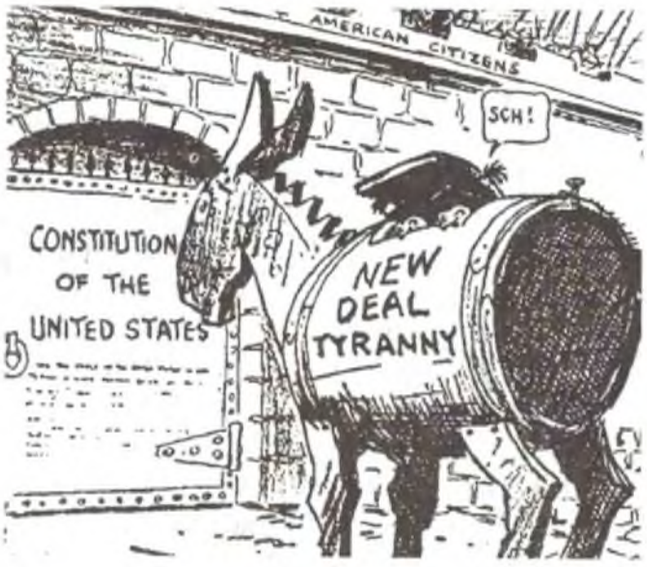

«Новий курс» в образі троянського коня перед «брамою» Конституції США.
Американська карикатура

Чудова стара американська сім'я. (Приватний капіталізм; демократичний уряд; особиста ініціатива; право на приватну власність; право на зарплатню; право на прибуток; економічна свобода).
Малюнок Г. Джонсона

Запитання і завдання

1. У чому полягає принципова відмінність між політикою республіканських урядів В. Гардінґа, К. Куліджа і Г. Гувера та «Новим курсом» Ф. Д. Рузвелта?
2. Які, на Вашу думку, із заходів «Нового курсу» заслуговують на те, щоб їх застосувати в нашій країні?
3. Порівняйте Свідчення *2* і Свідчення *3*. Яка з рис характеру американців, на думку Ф. Д. Рузвелта, врятувала Америку від анархії та тоталітаризму у скрутні часи? Чи поділяєте Ви його твердження?

Головні події:

1919 р. – прийняття XIX поправки до Конституції США, якою було надано виборчі права жінкам
1919–1933 рр. – «сухий закон»
1921–1929 рр. – «нова ера процвітання»
1929–1933 рр. – «Велика депресія»
1932 р. – обрання Президентом США Ф. Д. Рузвелта

§ 9. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ

1. Становище країни після Першої світової війни. Для Британської імперії, як і для інших країн-учасниць, Перша світова війна, за перемогу в якій заплатили своїми життями 900 тис. британців, рішуче позначилася на подальшій долі імперії. Унаслідок війни традиційні британські галузі економіки – вуглевидобувна, металургійна, суднобудівна скоротили своє виробництво. Натомість хімічна галузь, автомобіле-, літако- і машинобудування – галузі, що працювали на війну, перебували на піднесенні. Перебудова британської промисловості проходила боляче для країни. До того ж скоротився експорт британських товарів, Англія втратила традиційні ринки збуту товарів, а нових не набула.

Проте довгоочікуваний мир, що настав у 1918 р., був настільки радісною подією, що тимчасово «згладжував» проблеми. Упродовж двох повоєнних років у Британії спостерігався справжній купівельний бум: населення, прагнучи надолужити згаяне за роки війни, скуповувало практично всі товари, що з'являлися на полицях крамниць. Та, як це завжди буває, гроші скоро скінчилися й товари, які вироблялися у дедалі більшій кількості, уже не розкуповувалися. У 1920 р. розпочалася звичайна у такій ситуації криза перевиробництва, що змінилася застоєм.

При цьому соціального вибуху не сталося. Власне, перед країною найменш гостро, порівняно з іншими європейськими державами, постала загроза комуністичної революції. Натомість у суспільстві, де вкорінилися парламентські традиції й законність, загострилася боротьба за соціальну справедливість. Причому обидва табори – працівники і роботодавці, розуміли цю справедливість по-своєму: робітники вимагали від підприємців і держави дотримання їхніх економічних прав, а підприємці – скасування запровадженого у роки війни державного регулювання економіки при збереженні державного субсидіювання.

Англійський броньований автомобіль на вулиці ірландського міста

Чи не головною повоєнною проблемою Британії було ірландське питання – ірландські націоналісти більше не задовольнялися ***гомрулем*** (самоврядуванням). На виборах у грудні 1918 р. в Ірландії перемогла націоналістична партія ***Шін Фейн***, а в ірландській столиці Дубліні самопроголошений парламент проголосив Ірландію незалежною республікою.

У 1919 р. в Ірландії розпочалася громадянська війна, в якій провідну роль відігравала ***Ірландська республіканська армія (ІРА)***. Проти незалежності виступили уряд Д. Ллойд Джорджа та шість протестантських графств Ольстера.

1921 р. між ворогуючими сторонами було укладено перемир'я й досягнуто домовленостей, за якими Ірландія отримала статус домініону у складі Британської імперії, а шість протестантських графств Ольстера – право проголосувати за вихід зі складу Ірландської республіки і залишитися частиною Сполученого Королівства.

Не уникла Британія й загальноєвропейських повоєнних проблем: промислового спаду, безробіття і, як наслідок, зниження рівня життя більшості населення. Насамперед ці проблеми були пов'язані зі змінами у світовій торгівлі. По-перше, падіння цін на сировину призвело до збідніння британських колоній, а відтак – до скорочення британського експорту в колонії. По-друге, продукція індійських та японських текстильних фабрик через дешевизну робочої сили почала витісняти Англію з її традиційних ринків збуту.

2. Внутрішня політика лейбористських та консервативних урядів у 20–30-х рр. Поворотним пунктом у новітній британській історії стали парламентські вибори, що відбулися у грудні 1918 р.

Лейбористська партія набрала відразу 2,3 млн голосів і отримала 63 місця в парламенті, уперше ставши провідною опозиційною партією. Також ці вибори були першими, в яких взяли участь жінки (ті, яким виповнилося 30 років). Країна стала свідком грандіозної перемоги лідерів, які обіцяли «вичавити» достатньо коштів і цінностей з Німеччини на відшкодування страждань британців у роки війни. Лідер лібералів Д. Ллойд Джордж залишився прем'єр-міністром, але політика його коаліційного уряду надто залежала від консерваторів.

Консервативні уряди:	Лейбористські уряди:
1922–1923 – Бонар Лоу 1923–1924 – Стенлі Болдуїн 1924–1929 – Стенлі Болдуїн 1935–1937 – Стенлі Болдуїн	1924 – Рамсей Макдональд 1929–1935 – Рамсей Макдональд

Парламентські уряди лібералів та консерваторів існували в Британії упродовж багатьох століть і здавалося неймовірним, що цьому настане кінець. Почергово то одні, то інші перебували чи біля керма влади, чи у статусі парламентської опозиції.

Коли 1923 р. було сформовано перший лейбористський уряд, знайшлося чимало недалекоглядних людей, які перелякалися, що це знаменує початок революції в країні.

Проте скоро вони самі пересвідчилися в тому, наскільки вони помилялися. Лейбористи заперечували комунізм російського ґатунку і обстоювали винятково конституційний шлях приходу до влади. Прем'єр-міністр Рамсей Макдональд виявився зовсім не диктатором і, до того ж, послідовним прихильником Ліги Націй.

Його уряду судилося проіснувати чотири роки, і 1924 р. до влади повернулися консерватори на чолі зі Стенлі Болдуїном (цей уряд проіснував до 1929 р.).

С. Болдуїн був досвідченим політиком, але виявився недостатньо активним прем'єром. Він щиро вірив у те, що після жахів і страждань Першої світової війни понад усе британці потребують миру і спокійного життя. Відтак не випадково у Локарно міністр закордонних справ О. Чемберлен грав одну з головних ролей у відродженні віри у довготривалий мир у Європі. Ця віра настільки опанувала багатьма британцями, що вони не часто замислювалися над тим, що протока Ла-Манш не може бути перешкодою для ворожої авіації...

Уряд С. Болдуїна прагнув проводити спокійну внутрішню й зовнішню політику, проте саме період прем'єрства С. Болдуїна був неспокійним часом соціальних конфліктів у Британії. Найскладнішою була шахтарська проблема. Для англійців, які непорушно шанують традиції, вугілля було не просто джерелом тепла, воно було невід'ємним атрибутом британського способу життя.

Рамсей Джеймс Макдональд (1866–1937) – Прем'єр-міністр Британії у 1924 та 1929–1935 рр. Народився у сім'ї шотландського вчителя. Залишивши в 1885 р. домівку, перебрався спочатку до Брістоля, а потім до Лондона. Працював журналістом; вступив до Лейбористської партії. У 1906 р. був за списком лейбористів обраний до парламенту. З 1911 по 1914 р. був лідером лейбористської фракції в парламенті. Завдяки виступам проти війни та критиці передвоєнної дипломатії уряду швидко зробив кар'єру в середовищі лейбористів.

Стенлі Болдуїн (1867–1947) – Прем'єр-міністр Британії в 1923–1924, 1924–1929 та 1935–1937 рр. Здобув освіту у школі Харроу та Кембриджському університеті. З 20 років працював у батьківській металургійній компанії. Був палким прихильником добрих відносин між робітниками і роботодавцями. У 1908 р. був обраний від Консервативної партії до парламенту. У 1916 р. став особистим секретарем майбутнього прем'єра Ендрю Бонар Лоу, а в 1917 р. обійняв посаду урядового секретаря з фінансів. У 1922 р. вчинив своєрідне «повстання», вийшовши разом з іншими міністрами-консерваторами зі складу коаліційного уряду Д. Ллойд Джорджа.

Цілі покоління сформувалися з переконанням, що у світі може трапитись що завгодно, але камін, розпечений англійським вугіллям, повинен завжди палати в оселі. Проте з часом шахти стали збитковими, попит на вугілля скоротився через післявоєнну економічну депресію на континенті та конкуренцію з боку нафти.

Британські тред-юніони (профспілки) вважали, що таке становище склалося тому, що приватні власники не дбають про стан вугільної промисловості, а відтак існує єдиний вихід – шахти потрібно націоналізувати. Власники шахт дотримувалися іншої думки – щоб шахти могли успішно конкурувати з новими джерелами енергії, а шахтарі й далі мали роботу, слід подовжити тривалість робочого дня і скоротити заробітну плату. Про те, що в роки війни власники шахт отримували надприбутки, але на модернізацію шахт виручку не витрачали, вони воліли не згадувати.

Ще 1921 р. уряд повернув шахти власникам, чим накликав на себе гнів шахтарів. Упродовж п'яти років держава витрачала чимало коштів платників податків на субсидії власникам шахт, щоб ті не скорочували кількість робочих місць під приводом збитковості шахт. Наприкінці квітня 1926 р. державні субсидії припинилися і власники почали звільняти шахтарів з роботи. Реакція шахтарів була блискавичною – 3 травня вони розпочали грандіозний страйк, який переріс у загальнобританський і тривав до 12 травня, завдавши найтяжчого у XX ст. удару британській промисловості.

Проте шахти стали яблуком розбрату не лише між шахтарями і власниками шахт, страйк розколов Британію навпіл: по один бік конфлікту стали шахтарі, по інший – середні та заможні верстви.

Свідчення 1

«Профспілки, які з патріотичних міркувань не захотіли на початку війни торгуватися про ціну своєї допомоги, по війні виявилися в цілому обдуреними. Незважаючи на те, що окремі групи робітників у напружені періоди заробляли час від часу винятково багато.., більшість робітників могли купити на свою зарплату в 1919 році менше товарів, ніж у 1913 році».

(Webbs. And B. History of Trade Unionism. – London, 1920. – P. 633–634)

Шахтарів підтримав Британський конгрес тред-юніонів (БКТ), а власників – уряд С. Болдуїна, через що прем'єр опинився віч-на-віч із загрозою загального страйку. Профспілки інших галузей закликали своїх членів припинити роботу на підтримку шахтарів, які вимагали підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці.

Дев'ять днів життєдіяльність країни підтримувалася завдяки участі добровольців, які прибирали вулиці, вивозили сміття тощо, проте майже нікому не спадало на думку вдатися до революції і повалити парламент. Англійці віддавали перевагу вирішенню справ у рамках закону, не перетворюючи трудовий конфлікт в особисту ненависть. Відомий навіть випадок, коли між страйкарями і поліцією було організовано футбольний матч.

Так само повелися й усі без винятку політичні партії, закликавши до порозуміння, щоб протистояння не переросло у громадянську війну.

11 травня 1926 р. Верховний суд країни визнав страйк незаконним і вже наступного дня керівництво БКТ оголосило про його припинення. Страйк шахтарів, які не підкорилися рішенню Генеральної ради БКТ, тривав до кінця листопада.

Крах загального страйку послабив позиції тред-юніонів і вони не відновили свою могутність аж до закінчення Другої світової війни. Проте він змусив парламент прийняти у 1927 р. важливий закон про трудові конфлікти і профспілки. Цей закон завдав тред-юніонам такого удару, від якого вони не отямилися до закінчення Другої світової війни.

Вимоги закону про трудові конфлікти і тред-юніони

- Між оголошенням страйку і його початком має пройти певний час («охолоджувальний період»), щоб роботодавці й працівники спробували порозумітися, уникнувши страйку
- Організатори та учасники незаконних страйків підлягали штрафу чи навіть відповідальності перед судом
- Масове пікетування заборонялося
- Політичні внески тред-юніонів до скарбниці Лейбористської партії заборонялися
- Тред-юніони державних службовців не могли членствувати в БКТ

3. Прояви світової кризи 1929–1933 рр. у Британії. У 1929 р. лейбористи на чолі з Р. Макдональдом, зі значною перевагою вигравши парламентські вибори, сформували однопартійний кабінет. Проте другому лейбористському уряду судилося швидко відчути полум'я «Великої депресії». У серпні 1931 р. світова економічна криза перевиробництва зачепила й Британію. Найбільшої глибини криза досягла навесні 1932 р., коли обсяги виробництва скоротилися більш ніж на $^1/_5$.

Уряд добре розумів природу кризи перевиробництва товарів і послуг, проте обрав для подолання інфляції найкоротший, але й соціально найвразливіший вихід – скоротив державні витрати. Така політика партії, яка неодноразово декларувала, що вона є захисником людей праці, спричинила невдоволення нею не лише серед населення, а й серед лейбористів.

Дві тисячі голодних маніфестантів на шляху до Лондона. *1932 р.*

Рівень безробіття (у % до всього працездатного населення):

Скорочення показників економіки:
Виробництво – на 23%
Інвестиції – на 25%
Суднобудівна промисловість – у 12 разів
Тоннаж торговельного флоту – на 2,5 млн т

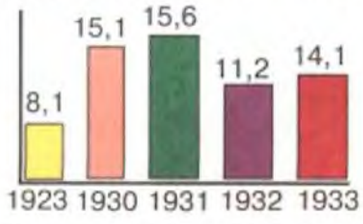

У результаті в серпні 1931 р. лейбористський уряд подав у відставку, розраховуючи забезпечити партії переконливу більшість у парламенті на дострокових виборах, що відбулися того ж року. Проте сталося інакше – лейбористи не лише не поповнили свою фракцію у парламенті, а й програли вибори. Тоді ж Р. Макдональд, вийшовши з партії з нечисленною групою лейбористських прихильників, очолив коаліційний (спільно з консерваторами) «національний уряд». Ця коаліція лише за назвою була консервативним урядом. У 1935 р. Р. Макдональд поступився прем'єрським кріслом лідеру Консервативної партії С. Болдуїну.

Політичне життя незвичної до політичних скандалів, тим більше у зв'язку з королівською родиною, Англії 1936 р. було збурене у зв'язку з подіями, що сталися після смерті внаслідок застуди короля Георга V. У січні принц Уельський і герцог Корнвелльський став новим королем – Едуардом VIII. Проте на заваді тривалому і, можливо, щасливому правлінню нового короля став його намір побратися з простолюдинкою – американкою Уолліс Симпсон. Від імені уряду і більшості британців прем'єр-міністр С. Болдуїн поставив короля перед вибором: або кохана, або корона.

Свідчення 2

Лорд Темплвуд: «Так скінчилось правління Прекрасного принца, чия фатальна слабкість – більш серйозна, ніж його особиста прив'язаність, – полягала в тому, що йому не хотілось бути королем. Церемоніальні й традиційні сторони цього історичного інституту ніколи йому не імпонували. Він не змінював поглядів відтоді, як юнаком писав у щоденнику: «Що за порожнеча і марнування грошей, енергії – всі ці державні прийоми. Ось єдине, що я думаю про всі ці вистави і церемонії...»

(Цит. за: Монархи Европы: Судьбы династий.– М.: Республика, 1996. – С. 101)

І король прийняв рішення – 10 грудня 1936 р. Едуард VIII звернувся по радіо до нації із заявою, що він зрікається трону на користь свого брата герцога Йоркського. Останній у травні 1937 р. став королем Георгом VI, а Едуард, зберігши титул «Королівської Величності», виїхав зі своєю обраницею до Франції, де вони через місяць взяли шлюб.

Зміни сталися не лише на троні, а й в уряді. Унаслідок конституційної кризи кабінет на Даунінг-стрит, 10* зайняв консерватор Невілл Чемберлен, молодший брат О. Чемберлена. Упродовж наступних років консерватори домоглися деякого економічного відновлення країни, але міністри виявилися сліпими перед загрозою миру, яка насувалася з боку диктаторських режимів. Більшість британців, які проголосували на виборах 1937 р. за консерваторів, були в цілому задоволені своїм життям і не виявляли бажання ризикувати миром і статком, щоб спинити А. Гітлера та Б. Муссоліні. Коли у 1938 р. вони зорганізувалися, було надто пізно.

Чемберлен Невілл (1869–1940) – закінчив Бірмінґемський коледж. Один з лідерів Консервативної партії. У 1937 р. очолив уряд Великої Британії. Був прихильником політики «умиротворення» нацистської Німеччини, підписав Мюнхенську угоду 1938. Після окупації гітлерівськими військами Чехо-Словаччини змінив точку зору щодо напряму в зовнішній політиці. У 1940 р. змушений подати у відставку.

Запитання і завдання

1. Чим були породжені повоєнні проблеми Великої Британії – країни, на території якої не пролунав жоден постріл за час війни?

2. Чи вважаєте Ви, що громадянську війну в Ірландії 1919–1921 рр. можна схарактеризувати як національно-визвольну?

3. Проаналізуйте схему «Засади економічної політики консерваторів». Які, з Вашої точки зору, були її сильні та слабкі сторони в умовах Британії 20-х рр.? Чи придатні для сьогодення хоча б деякі з «рецептів» тодішніх британських консерваторів?

4. Страйк шахтарів і загальний страйк 1926 р.: причини, наслідки, уроки.

5. Порівняйте прояви «Великої депресії» у США та у Великій Британії й визначте особливості економічної кризи у Сполученому Королівстві.

6. Який із запропонованих варіантів оцінки конституційної кризи 1936 р. Ви вважаєте правильним: а) вона засвідчила занепад монархії та підвищення ролі виконавчої влади в особі уряду; б) стала підтвердженням того, що коли йдеться про владу, то емоції й почуття повинні поступитися обов'язку; в) Ваш варіант оцінки?

* За цією адресою у Лондоні розташований британський уряд.

Головні події:

1918 р. – уперше в Британії жінки взяли участь у виборах до парламенту
1919–1921 рр. – громадянська війна в Ірландії
1923 р. – сформовано перший в історії Британії лейбористський уряд
1926 р., травень – загальнонаціональний страйк
1926 р., травень – листопад – загальнобританський страйк шахтарів
1927 р. – закон про трудові конфлікти і профспілки
– економічна депресія
1937 р. – початок правління короля Георга VI

§ 10. ФРАНЦІЯ

1. Наслідки Першої світової війни для Франції. Втрати Франції у Першій світовій війні порівнювані лише з російськими: 1,4 млн французів було вбито, 750 тис. скалічено. У роки війни було мобілізовано кожного 5-го француза (в Англії – кожного 8-го). У цілому загинули кожні 2 з 10-ти чоловіків віком від 20 до 45 років, а кожного 10-го було поранено. Отож працювати могли лише 4 з 10-ти двадцяти-сорокап'ятирічних французів.

По війні сталося те, чого французи завжди боялися – на двох французів припадали 3 німці.

Не менш жахливими були й економічні втрати країни: промисловість 11-ти північних районів було зруйновано, знищено 10 тис. підприємств, потоплено половину французького флоту тощо. До 134 млрд золотих франків загальних витрат на війну долучилися й понад 60 млрд зовнішнього боргу.

Свідчення 1

Повоєнне французьке село. *1919 р.*

Першочергові завдання повоєнної Франції
- Відбудувати постраждалі райони
- Перевести економіку на випуск мирної продукції, зокрема відмовитися від надмірного державного її регулювання
- Демобілізувати армію; працевлаштувати ветеранів

Як і перед іншими країнами, перед Францією постала проблема перебудови структури національної економіки. Причому у Франції цей процес, на відміну від США та Великої Британії, не призвів до руйнації традиційних галузей: ювелірної справи, легкої та парфумерної промисловості, індустрії розваг. Важлива роль у цьому належала державі, яка не поквапилася відмовитись від втручання в економіку, а ненав'язливо спрямовувала її через Національну економічну раду, Вищу залізничну раду, заснований урядом банк «Національний кредит».

2. Соціально-економічний розвиток країни у 20–30-х рр. Про готовність звалити на свої плечі тягар відбудовчого періоду заявляли усі провідні політичні партії країни, що брали участь у парламентських виборах у листопаді 1919 р. Перемогу на них здобули об'єднані в Національний блок праві консерватори, очолювані ***Олександром Мільєраном***. Вони користувалися широкою підтримкою французів, оскільки зуміли знайти розумну середину. Блок був заінтересований у слабкому президенті й досяг свого – на президентських виборах 1920 р. переміг академік Поль Дешанель. Через кілька місяців президента було поміщено до божевільні й його місце заступив О. Мільєран. Настала епоха нових політиків, які успадкували старі проблеми своїх попередників.

Після війни для Франції її союзниками було створено режим сприяння: закріплено за нею Ельзас і Лотарингію, надано права на експлуатацію Саарського вугільного басейну, передано турецькі та німецькі колонії, натуральні поставки вугілля, лісу, будівельних матеріалів на суму понад 8 млрд золотих марок. Це, природно, не вирішувало проблем країни і не усувало напруженості у відносинах між Францією та Німеччиною (наприклад, у 1923 р. французи окупували німецький Рур), але було зручним стартовим майданчиком для її нового економічного злету.

Співчуття збоку США та Великої Британії Франція у 20-х рр. не знайшла через своє ставлення до Німеччини. На думку Лондона, французи невиправдано суворо ставилися до переможених німців і тим стимулювали піднесення в Німеччині націоналізму та реваншизму. Останнє заважало стабілізації в Західній Європі. Тепер Англія вже була не стільки союзником Франції у боротьбі з Німеччиною, скільки посередником між ними.

Украй гострою була фінансова проблема. У роки війни уряд фінансував витрати не за рахунок надходжень від податків, а в основному за рахунок англо-американських кредитів та внутрішніх позик. По війні потрібно було виділяти значні кошти на виплату пенсій вдовам та інвалідам, на відбудову економіки.

Особливостями післявоєнної відбудови у Франції були збереження характерної для неї великої кількості дрібних підприємств, фінансові вкладення більшості французів не у виробництво, а в цінні папери (наприклад, у 1929 р. прибуток від них втроє перевищив надходження від промисловості), сімейні торговельні підприємства та сільськогосподарські ферми.

У цілому у 20-х рр. французам вдалося досягти непоганих результатів: відновлено господарське життя північно-східних

районів; урядові кредити дали змогу повністю ліквідувати безробіття; встановлено 8-годинний робочий день, укладено урядом колективні договори; денаціоналізовано промисловість.

На парламентських виборах 1924 р. Національний блок тим не менше зазнав поразки від ***Картелю лівих сил*** – блоку центристів, радикалів і соціалістів, очолюваного ***Едуардом Ерріо***. Опозицію йому склали: з правого флангу – Національний блок, з лівого – комуністи.

На кредити від США розраховувати не доводилося через нестабільність франка та відмову французів обговорювати їхні грошові зобов'язання перед США. Американські кредити тепер в основному надавалися Німеччині.

Через два роки (липень 1926 р.) уряд Картелю лівих сил через неспроможність розв'язати фінансові проблеми подав у відставку, а сам блок протягом 1925 р. розпався.

Улітку 1926 р. на парламентських виборах першість була за коаліцією правих партій під назвою «Національна єдність» на чолі з Р. Пуанкаре. Новому уряду вдалося забезпечити країні економічне зростання, швидкі (вищі, ніж у Німеччині та Великій Британії) темпи промислового розвитку і, найголовніше, – подолати інфляцію.

На хвилі успіху «рятівник франка» Р. Пуанкаре привів блок до перемоги на виборах 1928 р., але через вихід з нього радикалів, очолюваних ***Едуардом Даладьє***, блок розпався, а сам Р. Пуанкаре наступного після виборів року подав у відставку і залишив велику політику.

Світова економічна криза 1929–1932 рр., звісно, не обминула Францію. І хоча вона тут розпочалася «із запізненням» на два роки (1931 р.), але й тривала довше – до 1935 р. Власне країна пережила два сплески «Великої депресії» – у 1932 і 1935 рр., коли виробництво порівняно з 1930 р. скоротилося відповідно на 44 і 46 %.

Через те, що до 50 % населення країни було зайнято в сільському господарстві, до початку 1931 р. Франції вдавалося уникнути масового безробіття. Більше того, бурхливі темпи розвитку нових галузей промисловості потребували дедалі більше робочих рук, і уряд навіть вдавався до залучення емігрантів на

Свідчення 2

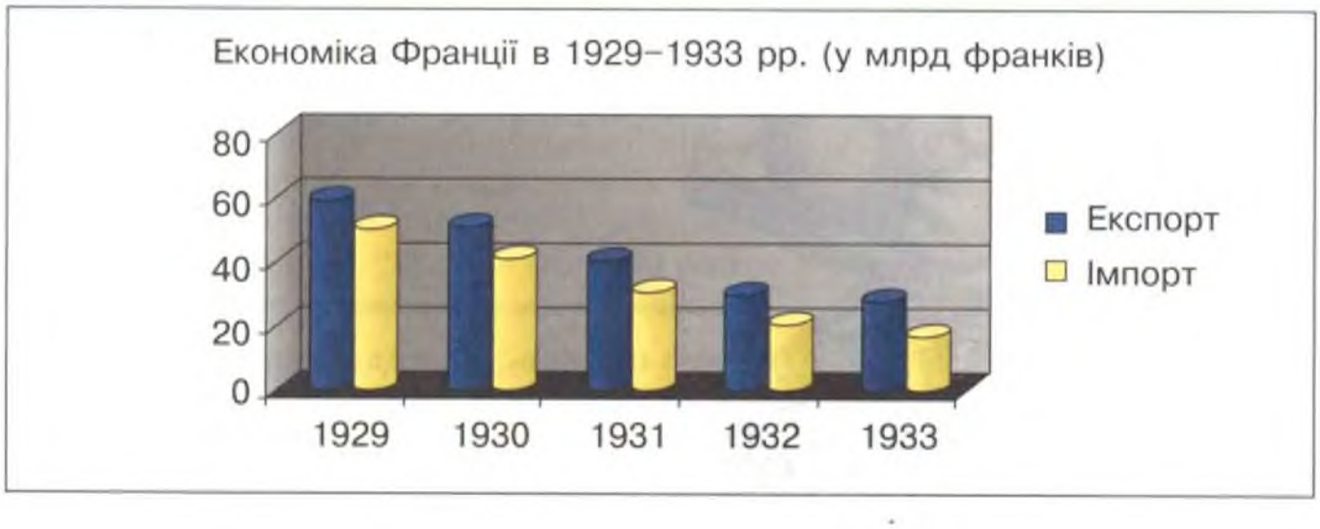

непопулярних серед французів виробництвах. Та на кінець 1934 р. вже кожен десятий працездатний француз утратив роботу.

Криза не однаковою мірою зачепила усі галузі французької економіки. Найболючіше вона вдарила не по нових галузях, а по традиційних, насамперед сільському господарству – через падіння цін на сільськогосподарську продукцію почалося масове знищення продуктів харчування. Водночас у містах збанкрутіли понад 100 тис. магазинів, кав'ярень, дрібних і середніх підприємств. При цьому незаперечним фактом є те, що таких масових банкрутств і розорень, як в інших західних країнах, у Франції в період кризи не трапилось.

3. Політична боротьба лівих і правих сил. Економічний спад і соціальні негаразди спричинили політичну кризу у Франції. Низка фінансових скандалів скомпрометувала політичних діячів, сприяла посиленню антипарламентських настроїв.

Режим втратив довіру частини населення. Одні французи звернули свої погляди до лівих партій, насамперед Соціалістичної (СФІО) та Комуністичної, які пропонували такі термінові заходи, як-то: політична, соціальна й економічна перебудова суспільства на засадах соціалізму. Комуністи, які не приховували того, що отримували розпорядження від Комуністичного Інтернаціоналу – міжнародної організації зі штаб-квартирою у Москві, не робили таємниці з того, що їхньою метою є повалення капіталізму й парламентського ладу у Франції.

Інші через страх перед комунізмом покладали надії на екстремістські праві організації: «Французьку солідарність», «Молодих патріотів», «Аксьон Франсез» («Французька дія») та інші, які ратували за авторитаризм і політику «міцної руки». Ці ліги були дуже близькими до фашизму, а то й не приховували своїх фашистських симпатій, виступали проти «засилля» іноземців у Франції, проповідували антисемітизм. Так, «Аксьон Франсез» набагато раніше, ніж Б. Муссоліні, сформувала загони своїх «чорносорочечників», створила бойові групи. Ця і подібні їй організації щедро фінансувалися деякими газетними магнатами і директорами крупних фірм, які вбачали в А. Гітлері меншу небезпеку, ніж у комуністах.

Свідчення 3

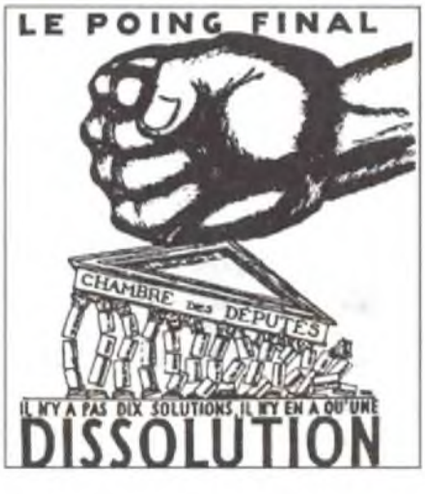

Антипарламентський плакат

Через атаки на республіку як справа, так і зліва у Франції тривалий час не вдавалося сформувати уряд більшості і при владі перебували коаліції центристських партій. І хоча французи, виховані на традиціях трьох революцій, мали достатньо сильний імунітет проти фашизму і тиранії, проте вони, розпорошені по численних ворогуючих партіях, були менше за британців підготовленими до захисту демократії.

Слабкість уряду й жорстока конкуренція між комуністами і екстремістськими правими організаціями у 1934 р. підвели Францію до прірви громадянської війни. 6 лютого 1934 р. організації фашистського спрямування та об'єднання колишніх вояків з вигуками «Геть парламент!» зібралися перед будинком парламенту. У результаті зіткнення з поліцією 15 чоловік загинуло і 1 500 було поранено. Наступного дня прем'єр Едуард Даладьє подав у відставку.

Після подій 6 лютого ліві партії й профспілки для утворення спільного фронту проти загрози фашизму зробили кроки назустріч одне одному. У лютому 1934 р. домовилися про участь у наступних виборах за єдиним списком соціалісти і комуністи; згодом представники інтелігенції об'єдналися у Комітет пильності інтелектуальних антифашистів.

У червні 1934 р. соціалісти і комуністи підписали офіційну угоду про спільні дії, а в 1935 р. до неї приєдналися й радикали.

Коаліція лівих партій висунула гасло «Хліб, Мир, Свобода!», популярне серед учасників демонстрації 14 липня 1935 р. У той день 500 тис. французів на чолі з генеральним секретарем СФІО Леоном Блюмом, генеральним секретарем Комуністичної партії Морісом Торезом та лідером радикалів Едуардом Даладьє пройшли вулицями Парижа. Моріс Торез запропонував назвати об'єднання ***Народним фронтом.***

Передвиборча програма Народного фронту 1936 р.:

- Скорочення безробіття
- Державне регулювання трудових відносин
- Націоналізація важливих підприємств і банків
- Плановість розвитку економіки
- Оздоровлення фінансової системи країни
- Державний контроль над усіма фінансовими операціями
- Активна інвестиційна політика держави
- Підтримка сільського господарства
- Захист політичних свобод
- Свобода засобів масової інформації
- Боротьба з фашизмом та тероризмом
- Захист миру і боротьба за роззброєння
- Демократизація системи освіти

4. Франція за уряду Народного фронту. За підсумками парламентських виборів, що відбулися у квітні 1936 р., Народний фронт здобув 57 % голосів і сформував уряд, до якого увійшли радикали та соціалісти. Комуністична партія, яка

Свідчення 4

Кабінет міністрів.
Л. Блюм (1), Е. Даладьє (3)

багато зробила для спільної перемоги лівих, не підтримала свого керівника М. Тореза і відмовилася від міністерських портфелів. Прем'єр-міністром Франції було призначено лідера соціалістів Леона Блюма.

Наріжним каменем соціальної політики уряду стали так звані Матіньйонські угоди між Всезагальною конфедерацією французьких промисловців і профспілковою Всезагальною конфедерацією праці. Зокрема, вони передбачали встановлення 40-годинного робочого тижня, підвищення заробітної плати, укладення колективних трудових договорів між власниками підприємств і робітниками та ін.

Уряд Народного фронту також запровадив оплачувані відпустки, пільгові залізничні квитки для відпускників, особливо тих, які їхали на відпочинок із сім'ями. У 1936 р. таких квитків було продано 560 тис.

Влітку 1936 р. парламент прийняв понад 130 законодавчих актів щодо соціальної сфери; уряд підвищив пенсії та заробітну плату службовцям.

Частково через те, що уряд Л. Блюма спочатку намагався уникати адміністративного тиску на підприємців і банкірів, йому більш-менш успішно вдалося розв'язати лише одну з

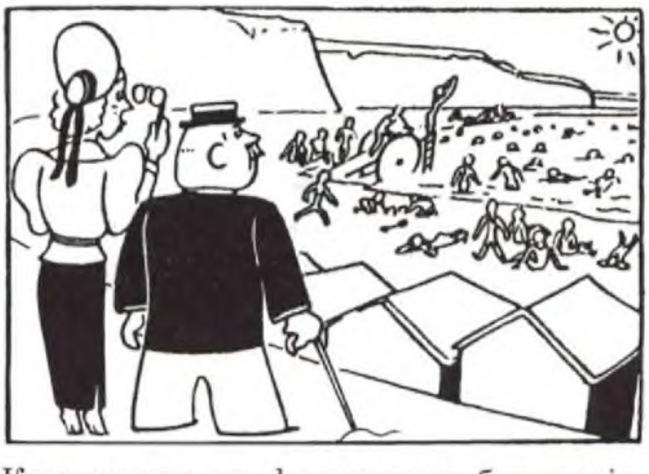

Карикатура на французьку буржуазію, шоковану присутністю на пляжах робітників-відпускників

Пільговий сімейний залізничний квиток

Едуард Даладьє (1884 –1970) – Прем'єр-міністр Франції у 1933, 1934, 1938–1940 рр. Депутат парламенту від Радикальної партії з 1919 по 1940 рр.; міністр війни і оборони у 1932–1934 та 1938–1940 рр. Був міністром у 15-ти французьких урядах. Вершини популярності досяг після призначення прем'єром у 1938 р. Один із творців Мюнхенського пакту (1938).

економічних проблем – у жовтні 1936 р. стабілізувався франк. Маючи на меті мирний перехід Франції до соціалізму, кабінет Л. Блюма, утім, не здобув підтримки серед своїх противників, але втратив її серед частини прихильників. Зокрема, щоб збільшити соціальні виплати, уряд вдався по підвищення податків на крупні підприємства, на що їхні власники відреагували вивозом капіталу за кордон, переважно у колонії. Відтак, у той час, коли на освіту уряд потребував 6 % коштів державного бюджету, а на соціальне забезпечення – 7 %, і не міг їх відшукати, у 1936 р. за кордон було вивезено понад 340 млрд франків, а в 1938 р. – понад 420 млрд франків. Відчуваючи фінансовий голод, уряд став витрачати золотий запас країни, у результаті чого за час урядування Народного фронту той скоротився на 30 %.

Свідчення 5

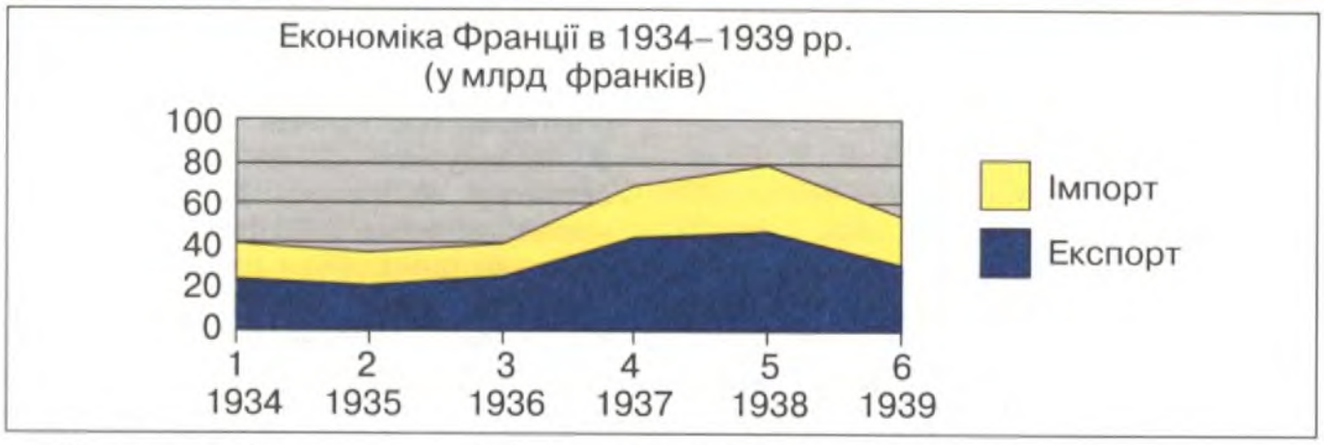

Через застій в економіці і зростання цін, яке зводило нанівець підвищення заробітної плати робітникам, проти уряду виступили ряд екстремістських профспілок, які самочинно захоплювали дрібні підприємства. Урядова заборона їхньої діяльності не поліпшила ситуації, оскільки вони перереєстровувалися під іншими назвами.

Авторитет Народного фронту став падати, особливо після кривавих сутичок між правими і лівими у березні 1937 р. Праві заявляли, що «краще Гітлер, ніж Блюм!». Для виправлення становища Л. Блюм став вимагати від парламенту надання йому надзвичайних повноважень, що, у свою чергу, означало б призупинення дії конституції. Такі наміри прем'єр-міністра-соціаліста були розцінені як замах на демократію й не були підтримані навіть партнерами по коаліції. Після цього у червні того ж року Л. Блюм подав у відставку. Після відставки свого уряду Народний фронт проіснував лише один рік.

Святкування з нагоди захоплення фабрики робітниками

Праві партії розгорнули агітацію за встановлення у Франції «сильної влади». У квітні 1938 р. було сформовано уряд з частини радикалів і правих. Очолив його ***Е. Даладьє***, який, за загальною оцінкою його колег-політиків, сильною особистістю не був. Найбільше, чим він увійшов в історію, – політикою «умиротворення» А. Гітлера і своїм підписом на Мюнхенському договорі 1938 р. про розчленування Чехо-Словаччини.

Запитання і завдання

1. Порівняйте процеси повоєнної відбудови у Франції та у Великій Британії. Результати дослідження занесіть до таблиці за таким зразком:

Спільне
Відмінне

2. Які економічні й соціальні проблеми французи розв'язали у 20-х рр., а які залишились нерозв'язаними? Чи вважаєте Ви, що успіхи були закономірними, а невдачі – неминучими? Наведіть, використавши, зокрема, Свідчення *2*, переконливі аргументи на підтвердження своєї позиції.

3. Чи є, на Вашу думку, підстави говорити про «французький варіант» «Великої депресії»? Залежно від того, яку точку зору поділяєте, запропонуйте варіант аргументації схвальної або негативної відповіді.

4. Роздивіться антипарламентський плакат (Свідчення *3*). Чи вважаєте Ви природним, що парламентський устрій у Франції піддавався атакам з боку політичних противників – лівих і правих?

5. Французький фашизм 20–30-х рр.: серйозна небезпека для демократії у країні, чи намагання фашистських організацій привернути до себе увагу й заробити на цьому політичний капітал?

6. Чи існує залежність між передвиборчими гаслами Народного фронту і результатами виборів 1936 р.? Як Ви вважаєте, які з тез передвиборчої програми Народного фронту найбільше імпонували: а) робітникам; б) селянам; в) інтелігенції; г) промисловцям і фінансистам?

7. Результати перебування при владі уряду Народного фронту були не однозначними. Якщо «зважити» на шальках терезів перемоги і поразки цього уряду, то що, на Вашу думку, переважить?

Головні події:

1932–1935 рр. – економічна криза
1934 р., лютий – антипарламентська демонстрація правих сил
1936–1937 рр. – перебування при владі уряду Народного фронту
1938 р., квітень – створення уряду Е. Даладьє

Тема 4 ТОТАЛІТАРНІ ТА ДИКТАТОРСЬКІ РЕЖИМИ

§ 11. ТОТАЛІТАРИЗМ

1. Передумови виникнення тоталітаризму. Різновиди тоталітарних режимів. У найдраматичніші періоди своєї історії людство намагалося знайти єдино правильний вихід із ситуації, що склалася. Інколи йому це вдавалося, інколи – ні. Початок XX ст. приніс людям чимало страждань і розчарувань: економічні кризи, жорстокі повстання та революції і, нарешті, світова війна. Демократія, на яку покладалося стільки надій, не спромоглася убезпечити народи від небачених руйнувань і багатомільйонних жертв. Перед тими, хто ще вчора беззастережно вірив у демократизм, міжнародне право та недоторканність особи і майна, постали запитання, на які не знаходилося відповіді: чому так сталося, хто винен, як уникнути подібних катастроф у майбутньому?

Обивателі, не у змозі самостійно розібратися у причинах такого стану речей, у всьому звинуватили демократію. Саме в ній вони вбачали корінь зла і схилялися до думки, що лише «сильна» влада може забезпечити їм спокійне й сите життя. Найбільше такі погляди були поширені у країнах, які або програли війну (Німеччина та Росія), або ж не отримали від перемоги в ній того, на що, на їхню думку, вони заслуговували (Італія). Боягузтво і лицемірство, підлість і зрада, визнання будь-якої влади і будь-якого «вождя» – усе це не видавалося за надмірну плату за власне благополуччя і спокій. В ім'я кращого майбутнього та задоволення власних інтересів такі люди зголошувалися відсторонено спостерігати злочини влади, аби вони лише не стосувалися їх особисто.

І поки інтелектуали та політики розробляли рецепти повоєнного облаштування світу й безуспішно намагалися пропонувати їх народам, владу захоплювали ті, хто давав прості й зрозумілі людям відповіді та обіцяли заманливі перспективи. З цього жорстокого часу, який розпочався 1914 р., й виросла небачена дотоді протилежність демократії – ***тоталітаризм****.

Науковці висловлюють різні думки щодо різновидів тоталітаризму. Одні з них поділять його на правий (фашизм, націонал-соціалізм) і лівий (більшовизм), інші – на тоталітаризм

---

* *Тоталітаризм* (від пізньолатинського «totalis» – увесь, повний, цілий) – напрям політичної думки і тип політичного режиму, який з допомогою тотального контролю над усіма сферами суспільного життя прагне реалізувати якусь агресивну політичну утопію. Авторство терміна приписується ідеологу італійського фашизму Дж. Джентіле.

німецького й радянського зразків та ін. У цілому ж спільні ознаки дають підстави вести мову про три головні різновиди тоталітарних режимів: ***більшовизм*** (СРСР), ***фашизм*** (Італія), ***націонал-соціалізм (нацизм)*** (Німеччина). Інколи для спрощення італійський фашизм і німецький нацизм узагальнено називають фашизмом.

2. Ознаки тоталітарних режимів. Тоталітарні режими в СРСР, Італії та Німеччині мали ряд спільних рис, які тією чи іншою мірою були успадковані тоталітаристами інших країн. Ці риси найвиразніше проявилися у період між Першою та Другою світовими війнами, головним змістом якого була боротьба між демократією та тоталітаризмом.

Свідчення 1

«Перелічити основні риси сталінського тоталітаризму... – це означає перелічити звичайні характеристики військової організації. Радянська Росія перетворилася у державу-гарнізон, в якій кожен насправді перебував у армії».

(Daniels R.V. Is Russia refomable?: Change a resistance from Stalin to Gorbachev. – Boulder; London: Westview Press, 1988. – P. 20–21)

1. Однопартійна диктатура. Партія в тоталітарній країні будувалася на військовій дисципліні на кшталт середньовічних рицарських орденів. Причому, у Німеччині й Італії ієрархічність у націонал-соціалістичній та фашистській партіях була впроваджена відвертіше, ніж у більшовиків. У СРСР Й. Сталін хоч би для видимості, час від часу імітував партійну демократію – з'їзди, вибори керівника партії тощо. Вожді нацизму А. Гітлер і фашизму Б. Муссоліні й цього не потребували, свідомо видаючи, що вони втілюють у собі й націю, і партію, і державу. Вони зображувалися пропагандою як основа партії і чільний елемент держави, у той час як більшовики постійно наголошували, що для них вище за все були народні маси. До того ж більшовики заборонили усі інші, крім власної, партії, а нацисти і фашисти, навпаки, зберегли і створили ряд «дружніх» партій. Проте, незважаючи на ці незначні відмінності, усі три режими трималися саме завдяки придушенню своїх політичних опонентів.

Свідчення 2

«Уряд має прийняти такі закони, які закріплять, що:

1. Єдиною політичною партією в Німеччині є Націонал-соціалістична німецька робітнича партія.

2. Якщо хтось підтримуватиме іншу партію чи організує іншу партію, той буде покараний за вироком суду тяжкими роботами до трьох років чи в'язницею терміном від шести місяців до трьох років».

Берлін, 14 липня 1933 р.
Канцлер Адольф Гітлер
(John M. Thompson, Kathleen Hedberg. People and Civilizations. A World History. – Ginn and Company, 1977. – P. 681)

2. Культ особи «вождя» є неодмінною рисою усіх без винятку тоталітарних режимів. Він базується, насамперед, на звеличенні його персони, а разом з цим – ідеї, яку він уособлював. На це працювали цілі пропагандистські індустрії. Цілодобово населенню нав'язували образ турботливого «батька народу», який піклується не про власне благо, а лише про співвітчизників. Сотні тисяч прижиттєвих скульптурних зображень, мільйонні наклади біографій, газети, нашпиговані фотознімками вождя повинні були укорінити у свідомість людей переконання, що він є втіленням їх самих. Вождь ніколи не помилявся, володів даром провидця. Ті ж, хто мав необачність ставити це під сумнів, ставали не лише ворогом диктатора, а й кожного громадянина.

Свідчення 3

«Заключні слова Муссоліні потонули в дикому потоці захоплених вигуків, у все зростаючому, безперервному, завиваючому скандуванні: «Дуче! Дуче! Дуче!», в істеричному гвалті жінок, у криках, сповнених захвату і запевнянь у вірності до гробової дошки...«Він подібний до Бога», – сказав один із «бонз», спостерігаючи, як він стоїть на балконі з олімпійською незворушністю. «Ні, він не подібний до Бога, – зауважив той, хто стояв поряд з ним. – Він і є Бог».

(Хибберт К. Бенито Муссолини. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – С. 6)

Свідчення 4

«О восьмій годині пожвавлення: приїхав Гітлер, він стоїть у своїй машині з витягнутою догори рукою, обличчя застигле, дещо судомно напружене. Його вітають тривалими криками, що вириваються з тисяч горлянок. Тим часом настала ніч. Спалахують прожектори... На трибуну піднімається Гітлер. Прожектори гаснуть – за винятком тих, які висвічують фюрера, здається, що він стоїть над коливанням мас, як у казковому кораблі. Запановує тиша, як у церкві. Говорить Гітлер».

(Фест И. Адольф Гитлер. – Т. 2. – Пермь: Алстейа, 1993. – С. 327)

А. Гітлер з дітьми.
Пропагандистське фото

Свідчення 5

«...Ляжуть на плечі Сталіна, які винесли безмежно багато, але як і раніше могутні, лагідні жіночі руки... і зашепчуть ніжні жіночі губи слова безмежної вдячності і дочеринської любові.

...Схилившись і з синівською шаною цілуючи великого батька в плече, солдат вигукне тремтячим і трохи хриплуватим від хвилювання голосом:

– Батьку! Наша славо, наша честе, надіє і радосте, живи довгі роки!»

(М. Шолохов. Отец трудящихся мира // Союз. – 27.VII.1990. – С. 17)

3. Партійно-державна еліта. Але жоден з тоталітаристів не міг здійснювати свою політику самотужки, тому до управління залучалися нові кадри. Ці люди, наділені недоступними для інших правами і благами, складали своєрідну касту. У Німеччині та Італії основою правлячої еліти були представники середніх класів, а в СРСР – робітництва та селянства. Проте й тих, і інших ніколи не допускали до найвищих ешелонів влади, гуртуючи біля підніжжя владного Олімпу, на якому були вождь та його свита, нерідко представлена ділками з кримінальним минулим та пристосуванцями з невдах-інтелігентів.

Свідчення 6

«Ніколи ще настільки нечисленна група людей не зосереджувала у своїх руках такої цілковитої влади над майбутнім людства. Кожна хибна ідея, якій ми слідували, перетворювалася у страшний злочин перед майбутніми поколіннями. ...Нас вважали маніяками.., порівнювали з інквізицією, адже ми постійно відчували на собі тягар відповідальності за порятунок людства. Подібно до інквізиторів, ми викорінювали насіння зла не лише в людських діяннях, а й у помислах. Для нас не існувало права особистості на власну думку: особисту справу кожної людини ми вважали нашою спільною справою.

...Я був частиною цього колективного МИ. Я думав і діяв за нашими законами: знищував людей, яких ставив високо, і допомагав возвиситися низьким...»

(Кестлер А. Слепящая тьма. Трагедия «стальных людей». – ДЭМ, 1989. – С. 82)

У цьому середовищі діяли особливі писані й неписані закони, панували кругова порука й чіткий поділ на ранги. Схема підлеглості й зверхності була відпрацьована до найменших дрібниць. Навіть з того, наскільки близько стояв до диктатора партійний чиновник, можна було безпомилково визначити його ранг серед інших. Практично не існувало таких злочинів, на які не йшли такі люди задля збереження свого становища.

4. Цілковитий контроль над економікою. В усіх тоталітарних країнах міжвоєнної доби відбулося одержавлення господарства. Провідні галузі економіки втрачали самостійність у виборі форм господарювання, виробництва та збуту продукції. Це робилося, щоб досягти самозабезпечення як для внутрішньої стабільності режимів, так і для військових потреб. У СРСР більшовики під приводом боротьби з імперіалістичним оточенням замінили ринкові важелі регулювання економіки детально розробленими п'ятирічними планами; згодом таку модель перейняли й німці та італійці. За усіх негативних наслідків у найкризовіші періоди централізоване управління економікою

Пропагандистські плакати, присвячені Б. Муссоліні (з давньоримськими символами) і генералу Франко

давало й певні позитивні результати. Особливо це виявилося у роки Другої світової війни. Тоталітарні режими, за винятком більшовицького, не посягали на приватну власність, але ставили виробників у такі рамки, коли ті змушені були обслуговувати систему.

5. Політичний контроль. Тоталітаризм завжди панує там, де людина позбавлена вибору. Режим не лише піддає цензурі інформацію, обмежує культуру, а й контролює помисли людей, караючи їх за вільнодумство і спотворюючи їхню свідомість. У демократичних суспільствах основою громадянської свідомості є право, закон і, принаймні теоретично, носії влади підлягають закону так само, як і звичайна людина. Народи ж, які змушені існувати за тоталітаризму, наділяють довірою партію чи вождя і вже останні творять закони, обов'язкові для дотримання усіма. Отож первинним є не закон, а довіра (чи, навпаки, страх) до лідера. Вибори за тоталітаризму зводяться до механічного принизливого голосування за заздалегідь визначених владою кандидатів.

6. Вторгнення у приватне життя людини – сферу, де, здавалося б, людина від природи має цілковиту свободу, також монополізує тоталітарна держава. Керівники тоталітарних країн фактично одноосібно перебрали владу до своїх рук і встановили контроль над життям громадян. Будь-який вияв індивідуальності розцінювався як загроза владі.

Такий цілковитий контроль був неможливим в авторитарних суспільствах минулого. Ні єгипетські фараони, ні перські царі, ні Нерон чи Борджіа не мали такого механізму впливу на людей, який давав би можливість керувати буквально кожним.

Натомість вожді новітніх тоталітарних систем через пресу, радіо, кіно і телебачення цілодобово впливали на розум і почуття людей. Наявність же відданих поліції та армії «гарантувала» кожному незгодному бути у будь-яку хвилину заарештованим, ув'язненим чи навіть знищеним.

Тоталітарні режими сформували особливий тип людей, своєрідних «гомо тоталітарикус» з цілком певними рисами: вірою в ідеальне суспільство, патологічною агресивною прихильністю до авторитету, розривом з минулим, його культурними надбаннями, зневагою до інтелекту, некритичним ставленням до дійсності, покірністю, схилянням перед силою і владою, шаблонним мисленням, ототожненням себе із системою, партією, вождем, фанатизмом.

Такій людині з її украй низькими потребами й безпорадністю, позбавленій власних бажань, сумнівів і думок, звідусіль оточеній «ворогами», залишалося лише одне – долати труднощі й поборювати «ворогів».

Свідчення 7

«Щоб брати участь в управлінні тоталітарною державою, недостатньо бути готовим прийняти на віру благі виправдання непоганих вчинків: людина повинна бути здатною сама, з власної ініціативи переступити будь-яку моральну норму, яку вона колинебудь знала, якщо це необхідно для досягнення поставленої мети».

(Хайек Ф.А. Дорога к рабству // Новый мир. – 1991. – № 8. – С. 194–195)

Про все інше дбав вождь. Якщо ж реальних ворогів не виявлялося, то їх негайно видумували: «троцькісти» й «шпигуни» в СРСР, євреї – у Німеччині, заможні західні держави – в Італії.

Як відомо, у демократичному суспільстві обмеження прав людини застосовується лише до злочинців і душевнохворих. При тоталітаризмі зникає сама різниця між злочином і невинуватістю. Тоталітаризм карає людину незалежно від того, чи винувата вона насправді. Тотальна несвобода на тлі суцільних житейських обмежень могла бути замінена лише одним – в'язницею або стратою. Уникнення їх повинно було створювати в людей ілюзію «щастя». Людина, над якою було занесено меч тоталітарного «правосуддя», відчувала, що її хтось за щось (хоч вона й не відала, за що саме) карає. При цьому звинувачення, як правило, не пред'являлося. Відтак із свідомості й з реального життя зникало відчуття різниці між Добром і Злом. Запровадивши всезагальну карність і переслідування, тоталітаризм «скасував» ті моральні цінності, які, власне, роблять людину Людиною.

Свідчення 8

Нацистський міністр юстиції Г. Франк: «Раніше ми мали звичку говорити: це правильно чи неправильно. Тепер ми повинні ставити запитання: що сказав Фюрер? Ми перебуваємо під величним обов'язком визнавати вищим проявом нашого народного духу закони, освячені Адольфом Гітлером».

(John M.Thompson, Kathleen Hedberg. People and Civilizations. A World History... – Ginn and Company, 1977. – P. 682)

Свідчення 9

Б. Муссоліні: «Я докладаю нелюдських зусиль, щоб освітити цих людей... Вони повинні зрозуміти, що стануть зрілими, лише підкоряючись. Коли вони навчаться коритися, вони повірять у те, що я кажу, і тоді підуть маршем, стрункими колонами під мою команду».

(Смит Д. Муссолини. – М.: Интер-Дайджест, 1995. – С. 76)

Свідчення 10

«Хвала Сталіну! Сталін сяє, як сонце. Сонце сяє лише вдень, а Сталін сяє вночі і вдень!»

(Гасло з радянського плакату)

Порядність, чесність, людинолюбство втрачали будь-який сенс порівняно зі служінням ідеї. У більшовиків такою ідеєю була «світова комуна», у фашистів – «Великий Рим», у нацистів – «Тисячорічний Райх». Єднало ці ідеї те, що вони були нездійсненними, утопічними.

7. Репресії та переслідування, що здійснювалися спеціальними каральними органами, виправні табори слугували запорукою стабільності тоталітарних режимів.

Запитання і завдання

1. Чи можете Ви припустити, що чинники, які сприяли встановленню та зміцненню демократії, згодом також могли призвести до зародження тоталітаризму?

2. Те, що тоталітарні режими запанували у країнах з давньою культурною традицією, закономірність чи випадковість?

3. Як, на Вашу думку, характеризує тоталітарну систему офіційний урядовий документ (Свідчення *2*) і зміст ілюстрації (Свідчення *3*)?

4. Як характеризують тоталітаризм Свідчення *8*, *9*, *10*?

5. Розгляньте схему. Що, на Вашу думку, означає вислів «Мета виправдовує засоби»? Чи згодні Ви з ним? Яким чином за тоталітаризму досягалася мета підтримування стабільності режиму?

6. Чи існують у сучасному, в цілому демократичному, світі «гомо тоталітарикус»? Якщо відповідь ствердна, то у яких вчинках наших сучасників проявляються, на Вашу думку, риси тоталітарної свідомості?

Громадські інтереси вищі за інтереси особисті ← Мета виправдовує засоби

Це гасло втілювалося в життя через існування:

1. Лише однієї політичної партії.
2. Єдиного лідера чи групи керівників, які зводилися у ранг богоподібних.
3. Правової й судової систем, єдиним покликанням яких було служіння державі.

Тотальний контроль над особистістю

Це найкраще досягалося через:

1. Контроль над освітою і культурою.
2. Контроль над засобами масової інформації, наступальна пропаганда.
3. Систематичний терор.

§ 12. РОСІЯ – СРСР. РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 РОКУ

1. Причини революції. Війна й породжені нею негаразди на 1917 р. підвели Російську імперію до рокової межі: до війська було мобілізовано 15,5 млн чоловіків (13 млн – селяни); нестача продуктів харчування (у Петрограді в лютому 1917 р. запасів хліба залишалось на 10–12 днів), підвищення податків, збільшення тривалості робочого дня на виробництві загрожували фізичному виживанню населення.

На початок 1917 р. проти монархії виступали майже всі суспільні верстви: у Думі утворилася ліберальна опозиція Миколі II; у річницю розстрілу урядовими військами мирної

Г. Распутін разом з князем Путятіним і полковником Ломаном

Управління державою

Свідчення 1

Імператриця Олександра Миколі II про Григорія Распутіна: «Любий, вір мені, тобі слід слухатися порад нашого друга. Він так гаряче денно і нощно молиться за тебе. Він оберігає тебе там, де ти був... Лише потрібно слухатися, довіряти і радитися – не думати, що він чогось не знає. Бог все йому відкриває».

(Переписка Николая и Александры Романовых. – Т. III. – М., 1923. – С. 283)

Свідчення 2

З листа цариці до Миколи II про ліберальну опозицію: «Росія, слава Богу, не конституційна країна, хоча ці тварюки намагаються грати роль і втручатися у справи, яких не сміють торкатися».

(Переписка Николая и Александры Романовых. – Т. III. – С. 24)

Свідчення 3

В. Шульгін, правий депутат Думи (листопад 1916 р.): «Ми терпіли б, так би мовити, до останньої межі. І якщо ми тепер виступаємо прямо і відкрито з різким осудом цієї влади, якщо ми піднімаємо проти неї прапор боротьби, то це лише тому, що дійсно ми дійшли межі, тому що стались такі речі, які далі терпіти неможливо».

(Государственная дума. 4-й созыв. V сессия: Стенографический отчет. – Столб. 68)

Становище в тилу

Свідчення 4

П. Гучков: «Ми в тилу безсилі чи майже безсилі... Наші способи боротьби... при підвищеному настрої народних мас, особливо робітничих мас, можуть бути першою іскрою пожежі, розміри якої ніхто не може ні передбачити, ні локалізувати».

(Семенников В.П. Монархия перед крушением: Бумаги Николая II и другие документы. – М., 1927. – С. 282)

Свідчення 5

Дж. Б'юкенен, британський посол в Росії (лютий 1917 р.): «Якщо спиниться постачання продовольчих продуктів, то страйки спалахнуть неминуче... Запаси палива на дорогах настільки скоротилися, що на одній лінії, як кажуть, їх вистачить всього на кілька днів, і багато хто побоюється, що навіть якщо ці запаси тимчасово будуть поповнені, то припинення підвезення знову відчується, якщо раптом зовсім припиниться правильна торгівля, яка тепер впала до мінімуму. Багато заводів, що виробляють військове обладнання, вже тимчасово закриті через брак палива й сировини, і небезпека припинення постачання як армії, так і міст не може бути цілком виключена».

(Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата. – М., 1981. – С. 203)

Становище в армії

- У 1916 р. у російській армії налічувалося 1,5 млн дезертирів
- Понад 60 % солдатських листів були просякнуті духом поразки і зневіри

Свідчення 6

Із солдатського листа: «Знаєш, як на позиції? Стоїмо в шанцях. Холод, бруд, паразити кусають, їсти один раз на добу дають о 10-й годині вечора, і то сочевиця чорна, що й свиня не їстиме. Прямо так з голоду можна померти...»

Свідчення 7

Із листа солдата з Північного фронту: «Тут в армії велике заворушення, дуже вже набридло воювати. Уже кілька разів наказують йти в наступ, але солдати не виходять з окопів і край...»

Свідчення 8

Із листа солдата 408-го піхотного Кузнецького полку: «Я в наступ ходив чотири рази, тільки нічого не вийшло: не пішли наші полки наступати. Дехто пішов, а дехто не вийшов із шанців, так і я не виліз із шанців».

Свідчення 9

Із листа солдата: «Чим далі живеться, тим гірше. Начальство наше душить нас, витискує останню кров, якої дуже мало залишилось. Не дочекаєшся того часу, коли настане кінець всьому цьому».

Свідчення 10

Солдат П. Карнаухов про становище на австрійському фронті: «На передовій лінії траплялося, що солдати, побачивши противника, вже не стріляли. Інколи австрійці кричали: «Панове! Закінчуйте війну!» і кликали до себе росіян, а росіяни – австрійців. У нас ще з жовтня 1916 р. почалось братання з неприятелем, за що, звісно, чимало перепадало від офіцерства. А в січні братання у нас уже стало звичним явищем... Доходило до того, що наші солдати обмінювались різними речами, даючи хліб, цукор і отримуючи ножика, бритву».

(Цит. за: История гражданской войны в СССР. – Т. 1. – М., 1953. – С. 34–40)

демонстрації 9 січня 1905 р. (Кривава неділя) відбулися масові страйки робітників під антимонархічними і антивоєнними гаслами; село перебувало на межі нової пугачовщини.

У роки війни особливо виразно проявилася традиційна нездатність, на відміну, наприклад, від Британії, російського абсолютизму азійського ґатунку «випускати пар» соціального невдоволення вчасними пóступками, його невміння маневрувати і знаходити порозуміння з політичною опозицією.

Засилля хабарництва серед чиновництва усіх рівнів, відсутність реальної влади у Державної думи (парламенту) імперії, слабкість Миколи II як політичного лідера країни та вплив на його родину авантюристів і містифікаторів на кшталт малограмотного колишнього монаха Григорія Распутіна робили монархію нежиттєздатною.

У неросійських частинах імперії тим часом наростав національний рух за державну самостійність.

Відчуття наближення розв'язки активізувало російську політичну еміграцію, яка почала лаштуватися до повернення в Росію, щоб не опинитися осторонь важливих подій.

Маятник революційного вибуху було розгойдано, і питання зводилося лише до того, коли, де і в якій формі він розпочнеться.

2. Падіння монархії. На початку 1917 р. хмари над династією Романових, яка правила Росією з XVI ст. згустилися. 9 січня у Петрограді страйкувала чверть мільйона робітників, які таким чином відзначили 12-у річницю Кривавої неділі. Упродовж січня – лютого по всій імперії страйкували близько 700 тис. робітників; особливо загрозливим був страйк, що розпочався 17 лютого на Путиловському заводі столиці.

23 лютого 1917 р. – у міжнародний день працівниць, коли розпочалася російська революція, Микола II відбув у свою військову Ставку. В умовах революції, що розпочалася, він утім до столиці не поспішав, натомість надіслав до Петрограда на її придушення війська під орудою генерала Іванова. Цар не міг знати, що Іванов зі своїм ешелоном ледь добереться до Царського Села, де його війська побратаються з повсталими, а сам він тільки випадково уникне арешту...

27 лютого цар направив Думі підготовлений ще у листопаді 1916 р. указ про оголошення безстрокової перерви в роботі сесії Державної думи – фактичний її розпуск. Дума прийняла рішення указу імператора підкоритися, Державну думу як

Свідчення 11

Голова Державної думи М. Родзянко Миколі II про створення нового уряду: «Будь-яке зволікання смерті подібне. Молю Бога, щоб у цей час відповідальність не впала на вінценосця».

(Падение царского режима. – Т. 1. – Ленинград, 1926. – С. 220)

Микола II міністру двору Фредеріксу: «Знову цей товстун Родзянко мені написав якусь дурницю, на яку я йому не буду навіть відповідати».

(Февральская революция 1917 г. // Красный архив. – 1927. – № 2 (21). – С. 10)

установу розпустити, але членам Думи не розходитись, а зібратись як «приватним громадянам» на неофіційну нараду. Після дебатів було обрано Тимчасовий комітет Державної думи з десяти депутатів на чолі з М. Родзянком.

Цар по дорозі зі Ставки дістався лише до залізничної станції з промовистою назвою Дно, а потім повернув до Пскова у штаб Північного фронту. Там його застало повідомлення про перемогу революції, а також телеграми від усіх командувачів фронтів із закликом поступитися. Опір втрачав сенс, і Микола II вирішив зректися трону.

1 березня Виконавчий комітет Ради робітничих і солдатських депутатів Петрограда – органу, який мав реальну військову силу в столиці, постановив надати Тимчасовому комітету на його розсуд скласти список членів ***Тимчасового уряду****. Рада керувалася тим, що оскільки революція є загальнодемократичною, то і в уряд мають увійти представники від усього демократичного табору, а не однієї з партій. Склалася виняткова ситуація двовладдя. Рада, яка вже мала реальну владу і за спиною якої стояли труднощі, передала владу Тимчасовому уряду.

2 березня було оголошено склад Тимчасового уряду Росії, головою якого Микола II затвердив князя Г. Львова.

У день оголошення складу Тимчасового уряду Микола II від себе і за свого сина, тяжко хворого малолітнього Олексія, зрікся

---

* Тимчасовим він називався тому, що мав діяти до скликання Установчих зборів, які повинні були вирішити найважливіші питання державного життя: форму правління, питання про землю тощо.

влади на користь свого брата Михайла. Проте Михайло Романов не виявив бажання бути капітаном затонулого корабля і у свою чергу відмовився від корони.

«У наступ!»
Карикатура невідомого художника

Свідчення 12

Е. Карр, англійський історик: «Лютнева революція 1917 р., що повалила династію Романових, була стихійним вибухом невдоволення мас, доведених до відчаю тяготами війни і явною несправедливістю в розподілі життєвих тягот. Вона була із захопленням зустрінута і використана широкими верствами буржуазії та чиновництва, які втратили віру в систему самодержавного управління й особливо в самого царя та його радників. Перший Тимчасовий уряд складався саме з представників цієї частини населення. Революційні партії не брали участі безпосередньо у здійсненні революції. Вони не чекали її й спочатку були вражені».

(Карр Э. История Советской России. – Кн. 1 / Большевистская революция 1917–1923. – Т. 1, 2 / Пер. с англ.– М., 1990. – С. 75)

Після відречення Микола Романов звернувся до Тимчасового уряду з проханням дозволити йому як приватній особі виїхати до Порт-Романова (Мурманськ) для подальшої еміграції до Англії. Проти цього рішуче заперечила Петроградська рада і колишнього царя було заарештовано й доставлено у Царське Село під Петроградом.

3. Росія за Тимчасового уряду. За неповних вісім місяців існування Тимчасовий уряд пережив чимало драматичних моментів, здійснив ряд серйозних перетворень, припустився прикрих помилок і прорахунків. Він не був послідовним у своїй діяльності, як не була позбавлена зигзагів і сама епоха, у якій він діяв.

Серед перших демократичних перетворень Тимчасового уряду був ряд важливих заходів, реалізація яких мала вперше в історії Росії зробити її демократичною країною.

При цьому найважливіші питання повинні були отримати схвалення Установчих зборів Російської республіки, що мали бути скликані восени.

Практично всі політичні партії Росії, за винятком крайніх правих (монархісти) та крайніх лівих (анархісти, ліві есери та більшовики) співпрацювали з Тимчасовим урядом як законним і єдиним органом державної влади.

Царина	Заходи Тимчасового уряду
Політичні права людини	• Скасовано смертну кару • Проголошено амністію політичним і кримінальним в'язням • Скасовані всі релігійні, етнічні та станові обмеження, проголошено цілковиту свободу совісті • Жінки були урівнені у правах із чоловіками • В армії запроваджувались виборні ротні й батальйонні комітети, скасовувалися старі форми віддання військової честі тощо
Державне управління	• Розроблено закон про вибори до Установчих зборів на основі загального виборчого права та пропорційного представництва* • Прийнято закон про місцеве управління • Зробив перші кроки до децентралізації держави
Судочинство	• Встановлено незалежність судів і суддів • Ліквідовано «спеціальні суди»; усі політичні справи та справи, пов'язані з державною безпекою, розглядалися в суді присяжних як і звичайні кримінальні справи
Трудові відносини	• Запроваджено на всіх державних підприємствах 8-годинний робочий день • На 20–25 % підвищено заробітну плату • Створено «примирювальні камери» – арбітражні суди для вирішення трудових конфліктів • Робітничі комітети та профспілки отримали цілковиту автономію • Прийнято закон про профспілки • Прийнято закон про кооперативи
Аграрна політика	• Через три тижні після падіння монархії уряд опублікував декрет про аграрну реформу, в основі якої був принцип передання землі тим, хто її обробляє • Для здійснення аграрної реформи при Міністерстві землеробства було створено Головний земельний комітет

3 квітня 1917 р. зі Швейцарії через територію Німеччини, давши підписку не вести антивоєнну діяльність, у Росію в опломбованому німецькому вагоні прибув ***Володимир Ленін***. Діставшись Петрограда, він виголосив так звані «Квітневі тези» – програму підготовки до соціалістичної революції. Проте тоді він не був підтриманий іншими лідерами більшовиків, і партія висунула гасло «Вся влада Радам!», сподіваючись здобути в радах більшість і використати це проти Тимчасового уряду.

У квітні Тимчасовий уряд пережив кризу. Міністр закордонних справ Павло Мілюков опублікував ноту до союзників, у якій говорилось про «війну до переможного кінця», чим спричинив

* О. Керенський вже в еміграції розцінив це рішення як помилкове.

Керенський Олександр (1881–1970) – Прем'єр-міністр Росії в 1917 р. Народився, як і В. Ленін, у м. Симбірську, потім жив у Ташкенті. Вивчав право у Санкт-Петербурзькому університеті. Депутат IV Думи (обраний у 1912 р.), де очолював фракцію соціалістів. Після приходу до влади в Росії більшовиків, у 1918 р. емігрував до Франції. З 1940 р. жив у США. Помер у Нью-Йорку у віці 89 років.

вибух невдоволення у країні. У результаті ініціатор ноти змушений був залишити уряд.

У Росії було створено коаліційний уряд на чолі зі Львовим, до якого Петроградська рада дозволила увійти 5 соціалістам з числа есерів, меншовиків і народних соціалістів. Майбутній прем'єр-міністр Олександр Керенський став військовим міністром.

18 червня 1917 р. на Південно-Західному фронті Першої світової війни російська армія розпочала невдалий наступ, всіявши поле битви 60 тис. трупів. В умовах загального обурення невдачею 3–5 липня у Петрограді сталися сутички між урядовими військами і озброєною 500-тисячною маніфестацією під гаслом «Вся влада Радам!». З Кронштадта більшовики привели 10 тис. моряків. У результаті зіткнень 50 чоловік було вбито та 650 поранено.

Тимчасовий уряд поклав відповідальність за кровопролиття на більшовиків і видав наказ про арешт В. Леніна та інших лідерів партії. В. Леніну було пред'явлене звинувачення у шпигунстві на користь Німеччини й організації заколоту. Проте на суд той не з'явився й переховувався у Фінляндії.

Після липневих подій Г. Львов подав у відставку, а «уряд порятунку вітчизни» очолив О. Керенський, якому Виконавчий комітет рад надав право самостійно добирати міністрів. Становище у країні було неспокійним і хистким. Монархічні та інші праві сили не приховували свого незадоволення демократизацією Росії, вважаючи, що лише «сильна рука» може запобігти сповзанню країни до «анархії». У серпні 1917 р. їхній фаворит, герой війни Верховний головнокомандувач генерал Лавр Корнілов здійснив спробу військового перевороту. Він направив О. Керенському ультиматум про відставку Тимчасового уряду і передачу влади йому, Л. Корнілову.

Для походу на Петроград було споряджено спеціальний загін під командуванням генерала О. Кримова. Проте через тиждень

Свідчення 13

О. Керенський: «Перші повідомлення про наближення до Петрограда частин генерала Корнілова справили на жителів міста враження палаючого бікфордова шнура в пороховій діжці. Солдатами, матросами і робітниками оволоділа раптова манія підозрілості. Повсюди їм ввижалася контрреволюція...»

(Керенский А. Ф. Россия на историческом повороте // Вопросы истории. – 1991. – № 7 – 8. – С. 139)

Лев Троцький (Бронштейн). Виходець з України. Неодноразово ув'язнювався за революційну діяльність. Тривалий час намагався триматися центру між більшовиками і меншовиками. У період революції 1905 р. організував одну з перших рад у Петербурзі. Революцію 1917 р. зустрів у США. Майстерний публіцист і промовець. Конкурент В. Леніна у боротьбі за лідерство в партії більшовиків.

ця акція провалилася через узгоджені дії демократичних сил країни, а також відмову корніловців воювати проти уряду. У розпачі генерал О. Кримов наклав на себе руки, а генерал Л. Корнілов після короткотермінового арешту опинився на Дону.

На хвилі популярності О. Керенського як «переможця заколотників», з одного боку, і розколу серед урядової коаліції (лідери партії конституційних демократів таємно підтримували заколот), з іншого, на початку вересня за погодженням з радами було утворено уряд у скороченому складі – Директорію (Раду п'яти) на чолі з О. Керенським.

Тим часом у радах провідну роль стали відігравати більшовики; Петроградську раду очолив Лев Троцький. В. Ленін, переховуючись від суду, постійно закликав партію готуватися до захоплення влади, але не мав підтримки серед більшості членів більшовицького центрального комітету. На Демократичній нараді, що відбулася у середині вересня, більшовицькі делегати підтримали ідею загальнодемократичного соціалістичного уряду.

Наприкінці вересня в Росії було сформовано третій і, як виявилося, останній коаліційний уряд О. Керенського.

4. Початок розпаду Російської імперії. Тимчасовий російський уряд успадкував від монархії гасло «єдиної і неподільної Росії». Починаючи з лютого 1917 р. у неросійських частинах колишньої імперії став швидко наростати національно-визвольний рух, який очолила національна демократична інтелігенція.

В Україні Українська Центральна Рада, створена на початку березня 1917 р., проголосила курс на автономію краю. Перший Універсал Центральної Ради (червень 1917 р.) та переговори у липні в Києві делегації Тимчасового уряду, яку очолював О. Керенський, призвели до урядової кризи в Росії – праві партії вийшли з уряду на знак протесту проти «поступок» Україні. Починаючи з серпня Центральна Рада перейшла в опозицію до Тимчасового уряду й зосередила зусилля на розбудові Української держави.

Білорусь на перших порах наслідувала «український варіант». У березні 1917 р. Білоруський національний з'їзд висловився за федералізацію Росії й утворив Білоруський національний комітет. У серпні того ж року постала Білоруська

Рада, проте їй не вдалося стати такою могутньою силою, якою була Рада українська.

Фінляндія крім березневого акта Тимчасового уряду про відновлення «дарованої» свого часу Олександром I Конституції Великого Князівства Фінляндського більш нічого не отримала. Задоволення вимог фінського сейму надати країні автономію відкладалося до скликання Установчих зборів. Коли ж у липні у Фінляндії було прийнято закон про верховні права сейму в усіх справах за винятком військових і зовнішніх, Тимчасовий уряд розпустив його.

У Латвії, Естонії, Литві, Грузії, Вірменії, Азербайджані було утворено національні ради, у Бессарабії – Сфатул Церій, у Криму і в Башкирії – курултаї.

У Середній Азії національному руху був притаманний східний колорит. Наприклад, у Туркестані, як і повсюди в Російській імперії, швидко встановилася влада Тимчасового уряду. Проте вже у вересні 1917 р. Ташкентська рада здійснила переворот і перебрала владу до себе. Прикметно, що революційний рух не торкнувся етнічних узбеків, а зосередився в російських поселеннях. Коли ж у Коканді розпочалося мусульманське повстання, Ташкент придушив його.

Проте непоступлива національна політика Тимчасового уряду вже не могла спинити процесу розпаду Російської імперії.

Карикатура на акт Тимчасового уряду про амністію погромників киргизького повстання 1916 р. *Кукринікси*

? Запитання і завдання

1. Проаналізуйте Свідчення *1–10* і сформулюйте розгорнутий висновок про становище Росії напередодні революції 1917 р. за таким планом:
а) державне управління; б) становище в тилу; в) становище в армії.

2. Розкажіть про перебіг подій початкового етапу (до утворення Тимчасового уряду) революції. Як, на Вашу думку, характеризує поведінку Миколи II у цей час Свідчення *11*?

3. Схарактеризуйте першочергові заходи Тимчасового уряду. Чи вважаєте Ви, що уряд прийняв усі важливі рішення, які від нього очікувала країна?

4. Упродовж існування Тимчасового уряду він неодноразово переживав кризи. Якими подіями і якими обставинами вони були спричинені?

Головні події:

1917 р., 23 лютого – початок Російської революції
2 березня – створення Тимчасового уряду
– відречення Миколи II
квітень – урядова криза, спричинена заявою міністра П. Мілюкова про продовження Росією війни до переможного кінця
3–5 липня – антиурядовий збройний виступ
серпень – військовий заколот генерала Л. Корнілова

§ 13. ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

1. Прихід до влади більшовиків. Восени 1917 р. криза в Росії поглибилася: закривалися підприємства, вулиці заповнювали безробітні, порівняно з довоєнним періодом реальна зарплата скоротилася вдвічі, зовнішній борг країни становив 16 млрд золотих рублів. На селі селянський рух охопив $^{9}/_{10}$ повітів європейської частини Росії.

1 вересня Тимчасовий уряд оголосив Росію республікою й призначив вибори до Установчих зборів, проте більшість людей вимагала роботи, зарплати і виходу країни з війни.

У кризових умовах значно активізувалися більшовики. Їхнім ідеалом і кінцевою метою була світова комуністична революція. За теорією комунізму К. Маркса, така революція могла відбутися й перемогти лише одночасно в усіх чи принаймні більшості країн світу. У роки Першої світової війни В. Ленін скоригував ідеї К. Маркса: така революція може спочатку перемогти в одній країні, а потім уже поширитись на весь інший світ. Він бачив такою країною саме Росію. Переховуючись від Тимчасового уряду, В. Ленін надсилав своїй партії листи із закликом готуватися до повстання, щоб перетворити демократичну революцію в соціалістичну.

Свідчення 1

Академік І. Павлов у листі до РНК СРСР від 21 грудня 1934 р.: «Ви марно вірите у світову пролетарську революцію. Я не можу без посмішки споглядати плакати: «Хай живе світова соціалістична революція, хай живе світовий Жовтень». Ви сієте по культурному світу не революцію, а з величезним успіхом фашизм. До Вашої революції фашизму не було. Адже лише нашим політичним немовлятам із Тимчасового уряду було замало навіть двох Ваших репетицій перед Вашим Жовтневим торжеством. Всі інші уряди зовсім не бажають бачити в себе те, що було і є в нас, і, звісно, вчасно здогадуються застосувати для попередження цього те, чим користувалися і користуєтесь Ви, – терор і насилля».

(Российская газета. – 25 февраля 1995 г.)

Більшість російських соціалістів, зокрема й більшовиків, вважали, що Росія через свою відсталість не дозріла до соціалізму. Тому більшість членів Центрального комітету більшовицької партії не погоджувалися з В. Леніним щодо збройного повстання. Так, Л. Троцький пропонував дочекатися II Всеросійського з'їзду Рад, відкриття якого мало відбутися

Ленін Володимир Ілліч (псевдонім В. І. Ульянова (1870–1924) засновник більшовицької партії, теоретик марксизму, ідеолог комунізму. 25.10.1917 р. очолив збройне повстання в Петрограді. Від II з'їзду Рад (1917) керував Радою народних комісарів. 1919 р. – засновник Комуністичного Інтернаціоналу.

20 жовтня, де й вирішилося питання про владу. В. Ленін не вірив у те, що з'їзд підтримає більшовиків, і добивався повстання до початку його роботи, щоб поставити з'їзд перед фактом падіння Тимчасового уряду.

У середині вересня відбулося засідання ЦК РСДРП(б), на яке В. Ленін надіслав листи «Більшовики повинні взяти владу», «Марксизм і повстання». У них він вимагав розпочати підготовку до повстання. Більшість членів ЦК відхилила його вимоги і тоді В. Ленін, погрожуючи вийти з ЦК, звернувся безпосередньо до більшовиків Москви та Петрограда із закликом брати владу. На початку жовтня відбулося друге засідання, на якому після гострих дискусій більшістю голосів було прийнято рішення про підготовку до повстання й створено спеціальний орган – Політичне бюро з семи чоловік (Л. Троцький (Бронштейн), В. Ленін, Йосиф Сталін (Джугашвілі), Леонід Каменєв (Розенфельд), Г. Зінов'єв (Радомисльський) та ін.). Проте невизначеність ще залишалася.

Наполегливість В. Леніна поступово схилила шальки терезів у бік збройного захоплення влади, але два впливові більшовики: Л. Каменєв і Г. Зінов'єв виступили проти, мотивуючи свою незгоду тим, що партія ще не має більшості в масах і передчасний виступ призведе до її розгрому. Вони пропонували зачекати до Установчих зборів і там вирішити питання про владу. Крім того, ці двоє зважились на те, щоб у меншовицькій газеті «Новая жизнь» надрукувати заяву про незгоду з ЦК з питання про переворот. Відтак Тимчасовий уряд довідався про таємний план В. Леніна, а двох «розкольників» виключили із ЦК.

У середині жовтня більшовицький ЦК створив Військово-революційний комітет (ВРК). Скоро ВРК установив контроль над військовими частинами, замінюючи комісарів Тимчасового уряду своїми представниками. Комісари ВРК мали право скасувати рішення командирів військових частин, де активно працювали більшовицькі агітатори; озброювалася Червона гвардія.

Після того як Всеросійський центральний виконавчий комітет переніс відкриття II з'їзду Рад на 25 жовтня, більшовики почали готуватися до виступу.

Намагаючись випередити більшовиків, Тимчасовий уряд вранці 24 жовтня наказав підрозділу юнкерів захопити редакцію більшовицької газети «Рабочий путь». Останнє полег-

шило більшовикам завдання, бо тепер у них з'явився привід для дій. Вони вирішили стежити за діями Тимчасового уряду поштовим зв'язком. Також було надіслано представників до Москви й розпочато переговори з лівими есерами про спільні дії. У разі непередбачених обставин створювався запасний штаб повстання в Петропавловській фортеці.

Протягом 24–25 жовтня військові загони ВРК без жодного пострілу зайняли в столиці мости, електростанцію, Державний банк, Центральну телефонну станцію, вокзали. Крейсер «Аврора» наблизився до Зимового палацу, де засідав Тимчасовий уряд, який крім Зимового палацу контролював ще Головний штаб та Маріїнський палац.

Тоді ж відбувалося засідання більшовицького ЦК за участю В. Леніна. Було ухвалено склад майбутнього більшовицького уряду, який за пропозицією Л. Троцького назвали «Радою народних комісарів» (РНК). Ще до повалення Тимчасового уряду В. Ленін написав відозву «До громадян Росії», де повідомлялося, що Тимчасового уряду більше не існує.

Уранці 25 жовтня О. Керенський на автомобілі під прикриттям аташе США відбув на Північний фронт до Пскова за військами. Потім, після падіння уряду, він перейшов кордон і залишив Росію з паспортом сербського полоненого.

Майже у ті ж хвилини, коли О. Керенський залишав столицю, розпочав роботу II з'їзд Рад, більшість делегатів якого становили більшовики і ліві есери. В. Ленін на вранішньому засіданні не був присутнім. Меншовик Ф. Дан запропонував утворити єдиний коаліційний уряд усіх лівих сил, а ряд делегатів у знак протесту проти захоплення більшовиками влади демонстративно залишили з'їзд.

Свідчення 2

Жак Садуль: «Зимовий палац був обстріляний з гармат, взятий, потім пограбований. Усі предмети мистецтв, меблі, килими, картини варварськи знищені».

(Садуль Ж. Записки о большевистской революции (октябрь 1917 – январь 1919). – М.: Книга, 1990. – С. 34)

Свідчення 3

Джон Рід, американський письменник-комуніст: «З настанням ночі величезна зала наповнилася солдатами і робітниками, густим темно-коричневим натовпом, який глухо гудів у синьому тютюновому димі.

...Від більшовиків вийшов до трибуни Троцький, зустрінутий громом оплесків. Все зібрання встало і влаштувало йому овацію. Худе, загострене обличчя Троцького виражало мефістофельську злісну іронію...»

(Рид Дж. Избранное. – Кн. 1 / Десять дней, которые потрясли мир. Восставшая Мексика. – М., 1987. – С. 89 – 90)

Тим часом ВРК наказав штурмувати Зимовий палац, який, за винятком Першого Петроградського жіночого батальйону (136 жінок), двох рот юнкерів школи прапорщиків інженерних військ, 2 000 юнкерів у самому палаці, панцерника «Ахтирець» у воротах та 6 гармат, захищати було нікому.

Штурм Зимового палацу розпочався після холостого пострілу з «Аврори» в ніч з 25 на 26 жовтня і тривав трохи більше чотирьох

годин. Близько другої години ночі 26 жовтня Тимчасовий уряд було заарештовано.

Під час штурму Зимового палацу II з'їзд Рад не переривав роботу. Меншовики та їхні прихильники звинуватили більшовиків у зраді революції й у розв'язанні громадянської війни, а меншовики-інтернаціоналісти залишили з'їзд. Л. Каменєв оголосив про повалення Тимчасового уряду, після чого було зачитано написану В. Леніним відозву «Робітникам, солдатам та селянам!» про перехід влади до II з'їзду Рад.

На вечірньому засіданні виступив В. Ленін, який запропонував делегатам прийняти декрети про мир та про землю. Декрет про мир проголошував негайне перемир'я на фронті з Німеччиною, початок переговорів з воюючими державами; укладення миру без анексій і контрибуцій.

Декрет про землю, основні положення якого були запозичені у популярних серед селян есерів, проголошував націоналізацію та конфіскацію усіх поміщицьких земель і передання їх радам селянських депутатів для зрівняльного розподілу, передання селянам реманенту та худоби з поміщицьких садиб, скасування селянського боргу на суму 3 млрд руб.

З'їзд також обрав вищі органи державної влади: Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК) з більшовиків та лівих есерів і РНК на чолі з В. Леніним (ліві есери спочатку відмовилися увійти до нього, але на початку грудня п'ять лівих есерів все ж таки стали народними комісарами).

Після шестиденних запеклих сутичок, в яких загинула 1 тис. чоловік, на початку листопада більшовики перемогли в Москві. На початок 1918 р. радянська влада поширювалася лише на Москву, Петроград та близько 400 км навколо цих міст.

Уже в листопаді 1917 р. більшовики ледь не втратили владу. Всеросійський виконавчий комітет профспілки залізничників (ВВКЗ) пригрозив паралізувати залізничний рух, якщо не буде виконано три його умови: утворити «однорідний» соціалістичний уряд без В. Леніна і Л. Троцького, ліквідувати ВЦВК і РНК й утворити «Народну раду» без В. Леніна і Л. Троцького. ЦК більшовиків знову розколовся: одні, зокрема В. Ленін та Л. Троцький, були проти поступок залізничникам, а Л. Каменєв, Г. Зінов'єв та інші зголошувалися прийняти вимоги і віддати в новому уряді половину місць меншовикам і есерам. Шляхом численних змін у РНК, до якого увійшли п'ять лівих есерів, більшовикам вдалося досягти порозуміння з ВВКЗ.

Другою подією, яка могла повернути колесо історії, стало скликання Установчих зборів. Власне, вибори до них відбулися

Свідчення 4

«Було рівно 8 годин 40 хвилин, коли громова хвиля вітальних вигуків і рукоплескань сповістила появу членів президії та Леніна – великого Леніна серед них... Ленін говорив, широко відкриваючи рот і ніби посміхаючись... Бажаючи підкреслити свою думку, Ленін ледь нахилявся вперед. Жодної жестикуляції. Тисячі простих облич напружено дивилися на нього, сповнені захвату...»

(Рид Дж. Избранное. – Кн. 1 / Десять дней, которые потрясли мир.– С. 145 – 146)

Свідчення 5

Г. Плеханов у «Відкритому листі до петроградських робітників»: «Несвоєчасно захопивши політичну владу, російський пролетаріат не здійснить соціальної революції, а тільки спричинить громадянську війну, котра, врешті-решт, змусить його відступити далеко назад від позицій, завойованих у лютому – березні цього року».

(Рабочий класс и современный мир. – 1990. – № 5. – С. 142)

ще до приходу до влади більшовиків, й ідея Установчих зборів була дуже популярною серед населення.

Після гострих суперечок у ЦК РСДРП(б) про те, скликати Установчі збори чи ні зійшлися на першому варіанті. РНК призначила перше засідання на 5(18) січня 1918 р., попередньо оголосивши кадетів ворогами народу. Багатьох із них було кинуто до в'язниці, кілька депутатів убито. 3(16) січня ВЦВК схвалив проект «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу», яка узаконювала нову владу.

5(18) січня у Таврійському палаці почали працювати Установчі збори. Головою було обрано есера В. Чернова. Після 12-годинних дискусій він поставив більшовицьку «Декларацію» на голосування. Результати голосування були для більшовиків і лівих есерів невтішними: «за» – 138, «проти» – 237. У знак протесту проти рішення більшості засідання спочатку залишили більшовики, а за ними й ліві есери.

Начальник караулу Таврійського палацу матрос-анархіст А. Железняков оголосив про те, що депутати повинні розійтися, оскільки... караул стомився. Було оголошено перерву на 12 годин, але Установчі збори більше ніколи так і не зібралися. У ніч з 6 на 7 січня ВЦВК оголосив про їхній розпуск і виставив варту при вході до Таврійського палацу. Через три дні Червона гвардія розігнала також III Всеросійський селянський з'їзд, який протестував проти розпуску Установчих зборів.

Свідчення 6

Г. Плеханов: «Розігнання наших Устан. Зборів підказано було зовсім не внутрішньою логікою тактики, позбавленої безумовних принципів, а внутрішньою логікою політичної дії, вчиненої ними наприкінці жовтня. Захоплюючи владу в свої руки, вони, звісно, не мали наміру відмовлятися від неї у тому разі, якщо більшість Устан. Зборів складатиметься не з їх прихильників.

...Розігнання Установчих Зборів... є новим і величезним кроком у міжусобиці в середовищі трудящого населення Росії... Їх диктатура являє собою не диктатуру трудящого населення, а диктатуру однієї частини його, диктатуру групи».

(Диалог. – 1990. – № 11. – С. 30–31)

Свідчення 7

Е. Карр, англійський історик: «У кожного періоду історії є свій драматичний символ. Одним з таких символів став озброєний матрос, який закрив Установчі збори «тому, що караул стомився». Але за зовнішньою недбалістю приховувалась певна занепокоєність більшовиків про можливі наслідки їх свавілля. Демонстрація на підтримку Установчих зборів, що відбулася під час їх засідання, була розігнана військами, і кількох людей, яких почергово називали то «мирними демонстрантами» то «озброєними змовниками», було вбито».

(Карр Э. История Советской России. Кн. 1. Большевистская революция 1917–1923) / Пер. с англ. – М., 1990. – Т. 1. – С. 112

Свідчення 8

Л. Троцький: «...Ленін говорив мені..: «Звісно, було дуже ризиковано з нашого боку, що ми не відклали скликання, дуже, дуже необачно. Та, врешті-решт, вийшло краще. Розігнання Установчих зборів Радянською владою є цілковита і відкрита ліквідація формальної демократії в ім'я революційної диктатури. Тепер урок буде міцним».

(Троцкий Л. Д. К истории русской революции. – М., 1990. – С. 208 – 209)

2. Громадянська війна: причини, головні події та наслідки. Жовтневі події 1917 р. у Петрограді, перші кроки радянської влади та опір тих, хто не визнав нової влади, спричинили громадянську війну в Росії. Історики по-різному датують початок громадянської війни: лютий 1917 р., жовтневі події у Петрограді, розпуск Установчих зборів тощо. Також існують і різні її періодизації, більшість з яких все ж таки охоплюють період з літа 1918 р. до 1920 р.

Природно, що більшовики та їхні противники по-різному пояснювали причини війни.

Мислячі люди як у минулому, так і в наш час характеризують цю війну як братовбивчу війну на винищення під політичними гаслами. Її коріння проросло з давньої бунтарської традиції пугачовщини та разінщини – прагнення вирішувати будь-які конфлікти не шляхом пошуків порозуміння, а фізичним знищенням свого ворога.

Майже неможливо за класовою, національною чи релігійною ознакою провести розподільчу лінію між двома ворогуючими таборами: більшовиками («червоними») і антибільшовиками («білими»). Як у Червоній, так і в Білій арміях воювали селяни і робітники, дворяни й творча інтелігенція, росіяни, башкири, татари, православні, католики, мусульмани, тобто віруючі й атеїсти. Жахлива й безглузда війна «розкидала» по різні боки окопів цілу країну, великі міста й дрібні села, батьків і дітей.

Особливістю громадянської війни в Росії було те, що вона торкнулася й багатьох інших країн. Одні з них (США, Англія, Франція, Німеччина, Японія) у березні-квітні 1918 р. направили в Росію свої війська, Азербайджан, Грузія, Вірменія, Польща, Україна, Середньоазійські емірати також були обпалені полум'ям цієї війни.

Причини громадянської війни у викладі більшовиків	Причини громадянської війни у викладі їхніх противників
• Війна – невід'ємна риса імперіалізму • Контрреволюційні сили розв'язали громадянську війну, щоб повалити диктатуру пролетаріату • Війна стала результатом боротьби об'єднаних сил внутрішньої контрреволюції й збройної інтервенції держав Антанти; «червоний терор» під час війни став відповіддю на «білий терор», зокрема на замах на В. Леніна у серпні 1918 р.; «червоний терор» впорядкував боротьбу проти ворогів революції і врятував їх від самосудів трудящих • Радянська влада постала як влада трудящих, більшовики встановили дійсно народну, а не буржуазну демократію, і тому захищали завоювання народу всіма доступними їм засобами	• Війна – невід'ємна риса більшовизму • Бажання комуністів остаточно знищити будь-яку опозицію своїй диктатурі, не давши їй отямитись, організуватись і зміцнитись • Війну спричинила політика більшовиків, запроваджений ними «червоний терор» проти всіх, хто не підтримував їх, проти чого виступили різні верстви: монархісти, соціалісти, крупні землевласники, селяни, козацтво • Захопивши збройним шляхом владу й розігнавши Установчі збори, більшовики зрадили демократію, а підписавши мирний договір з Німеччиною в березні 1918 р. – Росію

Свідчення 9

Генерал Антон Денікін у «Нарисах російської смути»: «Людське страждання – завжди страждання. Вбивство – завжди вбивство, чи ллється при цьому «біла» чи «червона» кров».

(Вопросы истории. – 1992. – № 1. – С. 109)

На Дону та Кубані проти Червоної армії билася Добровольча армія генералів Л. Корнілова й А. Денікіна та козача армія Області Війська Донського отамана Павла Краснова.

У Східному Сибіру, в Поволжі та на Уралі більшовикам загрожував чехословацький корпус. Він був сформований з 30 тис. чехів і словаків – полонених австро-угорської армії, ешелони з якими розтяглися на залізниці на кілька тисяч кілометрів. Вони поверталися з Росії через Владивосток додому й повстали по дорозі. Причиною виступу стала вимога РНК, щоб вони здали зброю.

Повсталі за підтримки селян ліквідували радянську владу від Волги до Владивостока й блокували залізницю Сибір – європейська частина Росії. У середині липня 1918 р. під приводом загрози його звільнення в Єкатеринбурзі більшовиками було вбито колишнього російського царя Миколу Романова, його сім'ю та прислугу.

На літо 1918 р. більшовики контролювали лише територію в районі Москви, яку вони проголосили столицею Росії. Незважаючи на те, що завдяки мобілізації вдалося збільшити чисельність Червоної армії, з неї дезертирувало близько 1 млн чоловік.

Генерал А. Денікін

На сході Росії п'ять радянських армій під командуванням С. Каменєва на початку осені 1918 р. перейшли в наступ і зайняли міста Рязань, Симбірськ, Самару та Казань. Проте невдовзі адмірал А. Колчак завдав контрудару й, прорвавши радянський Східний фронт, стрімко просувався до Волги на з'єднання з Добровольчою армією. Ціною надзусиль радянські дивізії під орудою М. Фрунзе в 1919 р. відкинули А. Колчака за Урал, а наступного року завдали йому остаточної поразки.

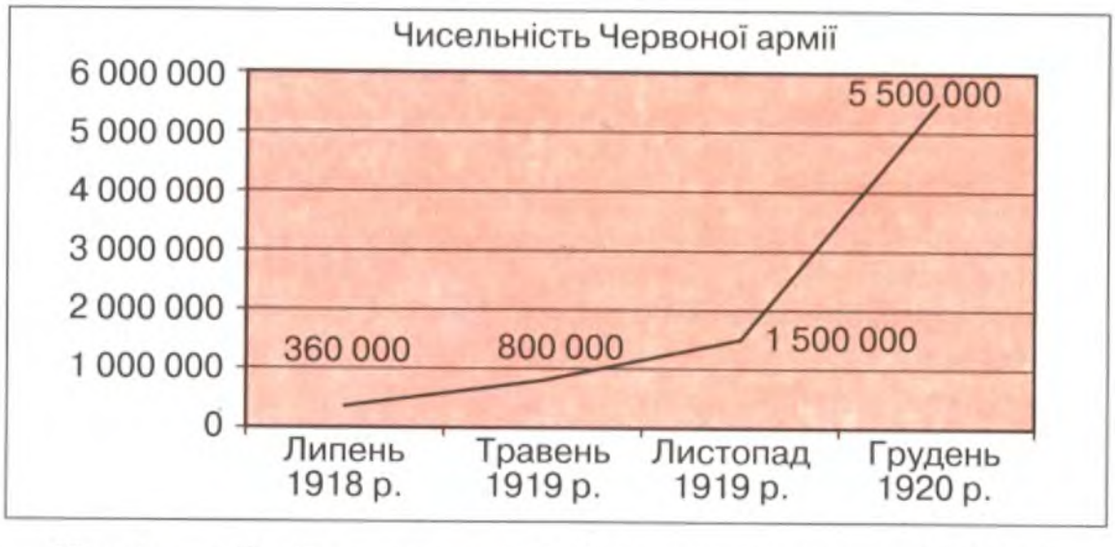

На півдні Росії в середині 1918 р. козачі частини П. Краснова двічі безрезультатно намагалися взяти місто Царицин (тепер Волгоград), а Добровольча армія, завдавши поразки радянській Північно-Кавказькій армії, заволоділа Катеринодаром і Новоросійськом.

На початок осені 1919 р. Добровольча армія А. Денікіна вторглась на територію України й окупувала її. Далі її шлях пролягав на Тулу і Москву. Наступ радянського Південного фронту М. Фрунзе й анархістської армії Н. Махна на початку 1920 р. призвів до поразки А. Денікіна. Уже під командуванням генерала П. Врангеля Добровольча армія відступила у Крим, де й протрималася до листопада 1920 р., коли була остаточно розбита Червоною армією та махновцями. Після цього махновці стали непотрібними і навіть небезпечними, що й вирішило їхню долю – вони були розбиті Червоною армією.

Свідчення 10

Г. Уеллс, американський письменник: «Це був час розгрому, час цілковитого соціального розкладу. Це був розпад суспільства... Це був викликаний зневірою вибух найтемніших сил людської натури, і в більшості випадків комуністи не більш відповідальні за ці злодійства, ніж, скажімо, уряд Австралії».

(Коммунист. – 1990. – № 15. – С. 162)

На Далекому Сході громадянська війна ще тривала до початку 1922 р. й також, як і на всіх інших фронтах, завершилася перемогою більшовиків. За приблизними підрахунками у громадянській війні в Росії загинуло 12–15 млн чоловік (військові втрати становили близько 800 тис.), економічні збитки – 50 млрд золотих рублів, промислове виробництво в 1920 р. становило лише 14 % рівня 1913 р., а сільське господарство скоротилося вдвічі.

Запитання і завдання

1. Дотепер точаться дискусії довкола питання про те, чи були жовтневі події 1917 р. у Петрограді революцією чи переворотом. Якою є Ваша думка з цього приводу, які аргументи Ви можете навести на підтвердження?

2. Проаналізуйте Свідчення *2*. Як воно характеризує обізнаність учасника штурму Зимового палацу з тим, що відбувалося?

3. Прочитайте Свідчення *3*, *5*, *6*. Якою мірою вони відображають ставлення суспільства до взяття влади більшовиками?

4. Використовуючи Свідчення *6*, *7*, *8*, сформулюйте висновок про причини розпуску Установчих зборів та місце цієї події в історії Російської революції.

5. Визначте причини громадянської війни в Росії та заповніть хронологічну таблицю за такою формою:

Рік	Район боїв	Головні події

Головні події:

1917 р., 25 жовтня – відкриття II з'їзду Рад
26 жовтня – падіння Тимчасового уряду; перемога більшовицького збройного виступу
1918 р., 5–6 січня – засідання Установчих зборів Росії
1918–1920(22) рр. – громадянська війна

§ 14. РОСІЯ В ПЕРШІ РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

1. Період «воєнного комунізму». Здобувши перемогу у виснажливій громадянській війні та очікуючи початку світової комуністичної революції, у результаті якої пролетаріат передових західних країн мав постачати Росії сучасне обладнання, більшовики розпочали соціально-економічні перетворення. Стан, в якому перебувала країна, вони назвали «розрухою».

Ці їхні заходи базувалися на таких головних засадах, якто: диктатура пролетаріату (влада робітничого класу в союзі з найбіднішим селянством), придушення повалених «експлуататорських» класів (у грудні 1917 р. для боротьби з ними було створено Всеросійську надзвичайну комісію (ВЧК) на чолі з Феліксом Дзержинським) та ліквідація приватної власності як причини соціальної нерівності людей.

Засади

- Заміна приватної власності на соціалістичну
- Зростання ролі держави в управлінні економікою: а) централізований контроль і управління; б) заміна дрібних підприємств крупними; в) запровадження єдиного планування
- Націоналізація банків відповідно до декрету РНК
- Заміна комерційних та грошових форм розподілу безкоштовним розподілом (за твердими цінами, через карткову систему) основних товарів і послуг

Здійснені заходи

- У листопаді 1917 р. було прийнято «Положення про робітничий контроль»
- Уже 26 жовтня 1917 р. було взято під контроль Державний банк Росії, а в грудні було прийнято декрет РНК про націоналізацію приватних банків
- У грудні 1917 р. при РНК було створено Вищу раду народного господарства (ВРНГ)
- На весну 1918 р. було націоналізовано близько 800 підприємств. 28 червня 1918 р. РНК прийняв декрет про націоналізацію усіх галузей промисловості
- Запровадження трудової повинності на засадах «хто не працює, той не їсть»
- Перетворення військових частин на «трудові армії» для відновлення господарства
- Створення таборів примусової праці
- Мобілізація на громадські роботи «буржуазних елементів»
- Запровадження комуністичних суботників без оплати праці
- Націоналізація землі, створення комун, колективних та радянських господарств (на кінець 1918 р. їх було 3 тис.)
- Встановлення продовольчої диктатури на селі: а) державна монополія на продаж хліба та його заготівлю; б) заборона приватної хлібної торгівлі; в) примусове і безкоштовне відбирання державою «надлишків» продуктів у селян
- Продовольча розкладка* (з січня 1919 р.) як прояв продовольчої диктатури; створення озброєних «продовольчих загонів» для відбирання хліба

* *Продовольча розкладка* – встановлення цілковитого контролю більшовиків над продовольчими ресурсами села; обов'язок селян постачати зерно державі безкоштовно або за символічну плату.

Основні наслідки

- Зрівняльний розподіл продуктів харчування серед робітників
- Карткова система
- Відсутність економічних стимулів до праці і, як результат, зниження її продуктивності

Політику, яку більшовики проводили впродовж 1917–1920 рр., було ними названо політикою «***воєнного комунізму***».

Свідчення 1

М. Булгаков, російський письменник, оповідання «Собаче серце»: «Що таке ця ваша «розруха»? Та її зовсім не існує! ...Якщо я, замість того, щоб оперувати, щовечора почну в себе в квартирі співати хором, у мене настане розруха. Якщо я, відвідуючи вбиральню, почну, вибачте мені за вислів, мочитися повз унітаз і те ж стануть робити Зіна й Дарина Петрівна, у вбиральні станеться розруха. Відтак, розруха не в клозетах, а в головах...» Неможливо в один і той же час підмітати трамвайні шляхи й влаштовувати долі якихось іспанських обірванців!»

(Булгаков М.А. Избранные произведения: В 2-х томах. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 1. – С. 480)

Свідчення 2

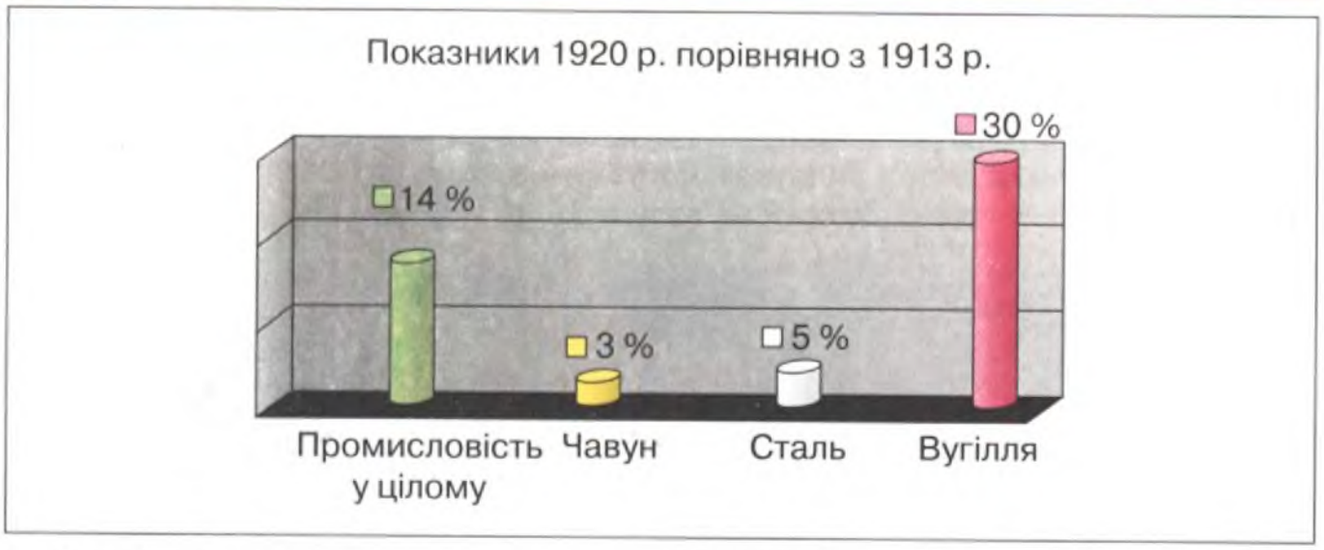

Наслідки «воєнного комунізму» виявилися такими: в 1921 р. на одну людину вироблялося лише 1 м ситцю в рік; на одне селянське господарство припадало лише 100 грамів металовиробів, одна коробка сірників коштувала кілька мільйонів «радзнаків» – нових радянських грошей, які знецінилися в 13 тис. разів. У країні поширився «чорний ринок», через заборону грошових відносин зазнала краху фінансова система, впали темпи виробництва. На цей рік припав жахливий голод, який охопив 30 млн чоловік. 3 млн з них померли, 2 млн дітей стали сиротами.

Економічна криза доповнилася кризою політичною. Найперше в середовищі більшовицького керівництва розгорілися гострі суперечки щодо укладення миру. Воюючий світ ніяк не

зреагував на ленінський Декрет про мир, а укладення негайного миру було однією з головних обіцянок більшовиків у жовтневі дні 1917 р. У грудні 1917 р. Росія підписала перемир'я з Німеччиною й у Бересті (Бресті-Литовському) розпочалися переговори про підписання мирного договору між двома країнами. У Росії так звані ліві комуністи на чолі з Миколою Бухаріним категорично виступали проти мирного договору. Вони вважали, що потрібно вести революційну війну проти Заходу, і якщо в цій війні загине російська революція, то обурений пролетаріат світу негайно змете свої уряди. Л. Троцький – керівник російської делегації на переговорах – висунув гасло «Ні війни, ні миру!»: Росія миру не підписуватиме, а армію розпустить...

Однак під тиском В. Леніна 3 березня 1918 р. російська делегація підписала мирний договір з Німеччиною, за яким вона не втрачала жодного кілометра власне російської території, але їй було нав'язано значну контрибуцію й невигідну торговельну угоду. Мир із Центральними державами підписала у Бересті й делегація України.

Берестейський мир став яблуком розбрату між більшовиками і лівими есерами. Останні звинуватили В. Леніна у капітуляції перед Німеччиною і зраді Росії та революції. Результат не забарився – партія лівих есерів була проголошена «контрреволюційною» й заборонена, а її лідерів, як, наприклад, Марію Спиридонову, було заарештовано й знищено. Відтоді на політичній арені залишилась лише одна політична партія – більшовицька.

Усередині Росії, яка з липня 1918 р. стала називатися Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою (***РСФРР***), відбувався масовий відтік робітників – головної опори радянської влади – з міста до села, де ще були продукти і більше шансів вижити.

Допомога голодуючим. *1921 р.*

Чимало зі вчорашніх робітників поповнили ряди селянських повстанців. Масові селянські повстання проти більшовиків охопили 25–30 % населення Західного Сибіру, Уралу, Дону, Кубані, центру Росії. На Тамбовщині й Воронежчині сформувалися дві повстанські армії чисельністю 50 тис. чоловік під орудою О. Антонова. Проти них радянська влада кинула війська М. Тухачевського (40 тис. вояків, 63 гармати, понад 460 кулеметів), які, застосувавши отруйні гази, «вгамували» селян.

Та найдраматичніші події трапилися в березні 1921 р. у Кронштадті – базі Балтійського флоту. Під гаслом «Ради без більшовиків!» у місті повстало близько 16 тис. революційних моряків з кораблів «Петропавловськ» і «Севастополь» – в основному вихідців із села. Перший штурм бунтівного міста армією М. Тухачевського був невдалим, оскільки його бійці відмовлялися стріляти у своїх бойових побратимів. За це тільки в двох полках за вироком ВЧК було розстріляно понад 70 чоловік. Справу було покінчено нічним штурмом по кризі курсантів військових училищ та делегатів X з'їзду Російської комуністичної партії (більшовиків) (РКП(б). У центрі міста після штурму поховали понад 400 загиблих з обох боків. Близько 2,5 тис. оборонців Кронштадта потрапили в полон і частина з них була розстріляна, а 6–8 тис. втекли до Фінляндії.

2. Нова економічна політика (НЕП). Неупереджений аналіз ситуації спонукав В. Леніна до неочікуваного для багатьох рядових комуністів, вихованих на працях К. Маркса і того ж таки В. Леніна, висновку: або радянська влада відмовиться від «кавалерійської атаки на капітал», або народ змете її. Ще в березні 1920 р. В. Ленін рішуче заперечував Л. Троцькому, який пропонував замінити продрозкладку продподатком та відновити товарообіг. Та вже на X з'їзді (1921 р.) партії В. Ленін змінив свою позицію і закликав перейти до «нової економічної політики» (НЕПу) і навіть погрожував відставкою, якщо партія не підтримає його. Марево світової революції, на яку покладалося стільки надій, розтануло за горизонтом економічної стабілізації на Заході, і тепер більшовики повинні були самостійно вирішити питання, що робити далі. К. Маркс жодної поради щодо цього не залишив. Відтак В. Ленін дійшов до думки, що потрібно змінити тактику й соціалізм в Росії слід будувати за допомогою ...державного капіталізму. НЕП саме і був пристосованою більшовиками до умов комуністичної Росії особливою формою державного капіталізму. В. Ленін заявляв, що НЕП – «це всерйоз і надовго», але він ніколи не казав, що це назавжди.

Прийнята X з'їздом РКП(б) резолюція «Про заміну продрозкладки продподатком» передбачала набагато ширшу програму, ніж можна було зробити висновок з назви резолюції – вона заклала основи індустріального стрибка.

Слухаючи виступ В. Леніна, делегати X з'їзду без перебільшення пережили шок – вождь закликав їх до того, у боротьбі з чим вони проливали кров на фронтах громадянської війни, наближаючи епоху «світової комуни». Ще кілька місяців тому за слова,

Засади НЕПу

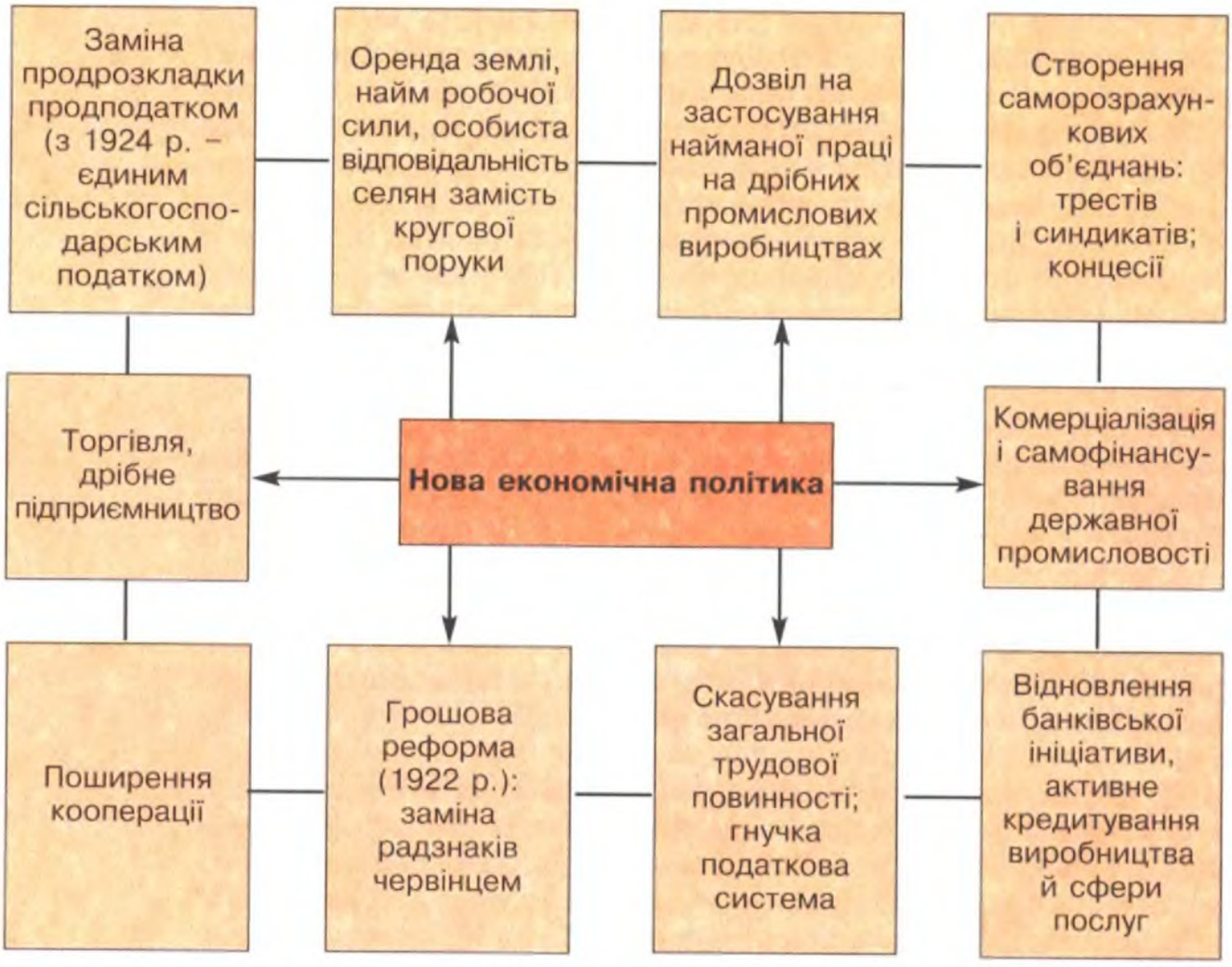

виголошувані тепер В. Леніним, ВЧК на чолі з Ф. Дзержинським відправляла на смерть тисячі «ворогів революції».

Питанням першочергової ваги було кооперування селянства. Розв'язання цієї задачі включало селян у соціалістичне будівництво, з одного боку, і нейтралізовувало їх як потенційно ворожу більшовикам силу, з другого. Створення прошарку, за словами В. Леніна, «цивілізованих кооператорів», налагодження нормальних економічних зв'язків між містом і селом залишало комуністам надію дочекатися світової пролетарської революції, яка «запізнювалася». Якщо вона все ж таки не відбудеться – самостійно, усупереч ученню К. Маркса, будувати соціалізм у Росії, оточеній «імперіалізмом».

Підоймою для відродження не лише села, а й економіки в цілому, стала заміна продовольчої розкладки чітко визначеним

Свідчення 3

В. Ленін: «Дійсно, влада держави на всі крупні засоби виробництва, влада держави в руках пролетаріату, союз цього пролетаріату з багатьма мільйонами дрібних і найдрібніших селян, забезпечення керівництва за цим пролетаріатом щодо селянства тощо – хіба це не все, що потрібно для... побудови соціалістичного суспільства?»

(Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 45. – С. 370)

податком, дозвіл оренди землі й найму робочої сили. Тепер селянин, сплативши державі наперед відомі йому обсяги податку, вільно продавав решту своєї продукції на ринку й отримував прибуток. Відтак за 1922–1924 рр. сільське господарство досягло рівня найуспішнішого з довоєнних 1913 р., а споживання м'яса в сім'ях зросло вдвічі.

Запроваджуючи НЕП, держава зберегла за собою «командні висоти» у важкій промисловості та інших найважливіших галузях, зате дозволила приватну торгівлю й дрібне приватне виробництво із застосуванням найманої робочої сили. Та й державна промисловість тепер змушена була не просто виконувати план, а працювати на ринок, оскільки була переведена на самофінансування – що продано, те й можна розподіляти серед працівників. Не всім це виявилося під силу, тому частина дрібних виробництв збанкрутіла й була продана колишнім власникам або передана в оренду чи здана в концесію (за роки НЕПу було надано дозвіл лише на 123 концесії).

Свідчення 4

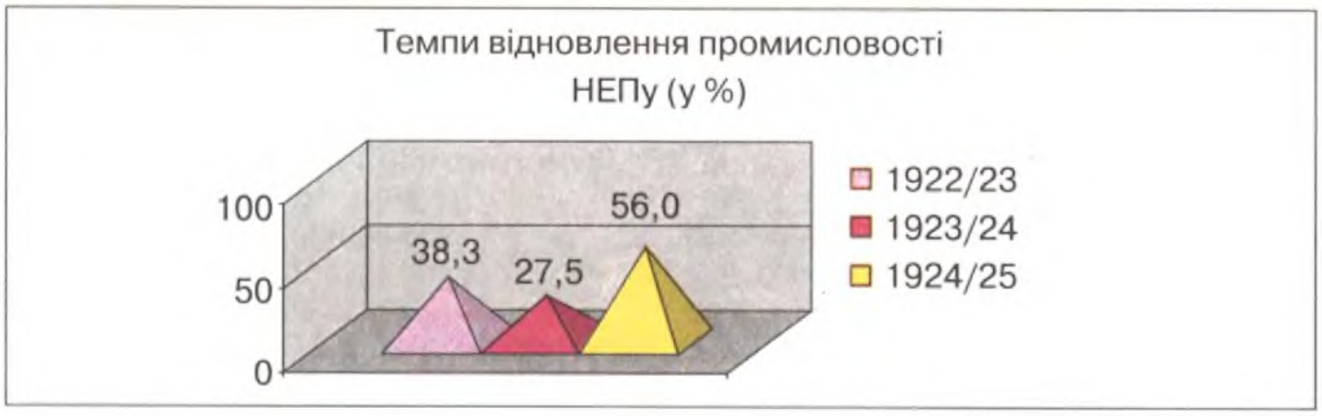

Не менш важливу роль відіграла грошова реформа, розпочата в 1922 р., біля витоків якої стояв народний комісар фінансів Г. Сокольников. Він, який здобув ступінь доктора економіки в Сорбонні, чи не єдиний у більшовицькому керівництві вважав, що економіка Росії є невід'ємною складовою світової економіки. Державний банк РСФРР натомість радзнаків запровадив нову грошову одиницю – червінець, який на 25 % забезпечувався золотом, а на решту 75 % – іноземною валютою, популярними серед населення товарами, цінними паперами. Хоч спочатку паралельно існували старі й нові гроші, але саме червінець відразу набув значної популярності. У 1924 р. за 1 червінець давали майже 2 долари США і майже 9 англійських фунтів стерлінгів; до 1925 р. червінець вільно обмінювався на іноземну валюту, а відтак мав попит на зарубіжних біржах. Поступово радзнаки були витіснені з обігу й їх видрук припинився. Держава почала випуск облігацій, відкрила ощадні каси, до яких населення на вигідних умовах клало свої заощадження.

Нові гроші значно активізували як державну, так і кооперативну та приватну торгівлю, відновилися ярмарки й товарні біржі.

Природно, що як і будь-яка інша економічна модель, НЕП не був застрахований від кризових проявів. Перша криза, яку Л. Троцький назвав «ножицями цін», спіткала НЕП у 1923 р., коли ціни на промислову продукцію виявилися невмотивовано завищеними, а ціни на продукцію сільського господарства – низькими. Через це селяни, сплативши податок, відмовлялися за безцінь продавати продукти на ринку. Це негайно позначилося на містах, оскільки погіршилося їх постачання продовольством. Тимчасовий вихід було знайдено в підвищенні державою цін на продукцію селян.

У 1925–1928 рр. у країні відбулися дві «кризи хлібозаготівель» – селяни відмовлялися здавати «лишки» за невигідними для них державними цінами. За відмову закон передбачав до 5 років ув'язнення тим, хто не підкорявся, а тому, хто доносив на свого односельця, який «ховав хліб від пролетаріату», перепадало 25 % вилученого збіжжя.

Оскільки ні В. Ленін, ні його наступник Й. Сталін ніколи не розглядали НЕП як шлях побудови соціалізму, а лише як тимчасовий відступ для перегрупування сил, то в 1929 р. цій політиці було покладено край.

Свідчення 5

В. Ленін на XI з'їзді РКП(б) (1922 р.): «Ми рік відступали. Ми повинні тепер сказати від імені партії: досить! Тієї мети, яка відступом переслідувалась, досягнуто. Цей період закінчується, чи закінчився. Тепер мета висувається інша – перегрупування сил».

(Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 45. – С. 87)

3. Утворення СРСР. На початок 20-х рр. більшовики встановили свою владу не лише в Росії, а й в Україні, Білорусії, державах Закавказзя. Відтак постало питання про відтворення Росії в кордонах імперії, хоча б і без втрачених Польщі, Фінляндії, Латвії, Литви та Естонії. Ніхто з більшовицьких лідерів не заперечував проти цього; розбіжності між ними стосувалися не питання, що потрібно відтворити, а як це зробити, щоб зберегти видимість суверенності сусідніх країн.

Гору в дискусіях у черговий раз взяв В. Ленін. Наприкінці 1922 р. у Москві відбувся I Всесоюзний з'їзд Рад, на якому було

Проекти об'єднання:

Автономізація	Федералізація	Конфедералізація
– *Хто обстоював:* Й. Сталін – *Сутність:* усі радянські країни повинні увійти до складу Росії на правах автономій	– *Хто обстоював:* В. Ленін – *Сутність:* усі радянські республіки на рівноправних засадах утворюють федеративну державу	– *Хто обстоював:* компартія Грузії – *Сутність:* незалежні радянські держави будують свої відносини на основі договорів

Розпад Російської імперії. Утворення СРСР

проголошено створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) у складі Білорусії, Закавказької Федерації, Росії, України. Також було обрано керівників СРСР: головою Центрального Виконавчого Комітету (парламенту) СРСР став Михайло Калінін, а союзний уряд очолив В. Ленін. Передбачалося, що договір про створення СРСР для кожної союзної республіки набере чинності після ратифікації його республіканським з'їздом рад, але насправді цього ніколи так і не відбулося. У 1924 р. було прийнято Конституцію СРСР. Формально він був федеративною державою, а фактично – унітарною.

? Запитання і завдання

1. Чи погоджуєтесь Ви з літературним героєм М. Булгакова (Свідчення *1*) щодо причин розрухи в Росії?

2. Схарактеризуйте основні ознаки та засоби втілення політики «воєнного комунізму». Наскільки ця політика відповідала потребам людей і наскільки виявилась ефективною у масштабах країни?

3. Проаналізуйте гасло та спрямованість Кронштадтського повстання. Чи було воно, на Вашу думку, антирадянським?

4. Визначте мету, механізм втілення та наслідки НЕПу в Росії. Чому, на Ваш погляд, РКП(б) відмовилася від НЕПу як важеля соціалістичного будівництва?

5. Порівняйте проекти створення СРСР. Чому було прийнято ленінський варіант?

! Головні події:

1917 р. – створено ВЧК
1917–1920 рр. – «воєнний комунізм»
1918 р., березень – Берестейський мир Росії з Центральними державами
1921 р., березень – антибільшовицьке повстання у Кронштадті
1921–1928(29) рр. – НЕП
1922 р. – утворення СРСР

§ 15. СРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 20-х – 30-х РОКАХ

1. Перемога в боротьбі за владу Й. Сталіна. В. Леніну керувати Радянським Союзом судилося недовго. Уже з кінця 1921 р. він тяжко захворів, а наприкінці травня 1922 р. в нього трапився перший напад, внаслідок якого стався параліч правої руки і правої ноги, а також розлад мови. В. Леніна було відправлено в селище Горки за декілька кілометрів від Москви й оточено щільним кордоном лікарів, медсестер, прислуги та охорони, ретельно підібраних Й. Сталіним. Біля ліжка помираючого, але ще живого вождя, його найближче оточення розпочало запеклу боротьбу за владу.

Головними претендентами вважалися члени політичного бюро ЦК РКП(б) Л. Троцький та Й. Сталін, якого активно підтримували Г. Зінов'єв та Л. Каменєв. Саме завдяки ним Й. Сталіна було призначено посередником у спілкуванні В. Леніна з ЦК. У Москві поширювалися чутки, що в Горках

живе людина, яку єднає з вождем лише ім'я, і що В. Ленін став усього лише тінню самого себе, що хвороба позначилася на його розумових можливостях і жити йому залишилося зовсім мало. Незадовго до XII з'їзду партії (квітень 1923 р.) В. Ленін продиктував (сам він писати не міг і, до того ж, це було йому заборонено) своєму секретареві нотатки – так званий «Лист XII з'їзду», відомий як «заповіт» В. Леніна. Окрім інших питань, у цих нотатках було схарактеризовано до того ж не надто доброзичливо, практично всіх видатних більшовиків. Лист так і не було зачитано делегатам з'їзду, але сам факт його існування становив для групи Й. Сталіна серйозну небезпеку. Відносини між В. Леніним і Й. Сталіним тим часом різко загострилися, а лист до Л. Троцького, продиктований В. Леніним своїй дружині Надії Крупській, став приводом до конфлікту між ним і Й. Сталіним.

Свідчення 1

Лист В. Леніна Й. Сталіну від 5 березня 1923 р.: «Шановний товаришу Сталін! Ви мали грубість покликати мою дружину до телефону і вилаяти її... Я не маю наміру забувати так легко те, що проти мене зроблено, а нема чого й говорити, що зроблене проти дружини я вважаю зробленим і проти мене. Тому прошу Вас зважити, чи згодні Ви взяти сказане назад і вибачитися або волієте порвати між нами стосунки. З повагою В. Ленін».

(Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 54. – С. 329–330)

21 січня 1924 р. помер В. Ленін. Його смерть стала сигналом для нової фази боротьби всередині комуністичної верхівки. Зручним для Й. Сталіна та його прихильників приводом до атаки на Л. Троцького – наркома з військових і морських справ, голови Реввійськради СРСР – стали його книга «Про Леніна» та стаття «Уроки Жовтня», в яких серед героїв Жовтня 1917 р. і друзів В. Леніна для Й. Сталіна та його висуванців місця не знайшлося. Проте, як засвідчили подальші події, Л. Троцький переоцінив власні сили і, навпаки, – недооцінив «трійцю» у складі Й. Сталіна, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва. За їхньою вказівкою партійна преса розпочала кампанію з дискредитації Л. Троцького, а з Реввійськради було звільнено відданих йому людей. На пленумі ЦК у січні 1925 р. Л. Троцького спочатку примусили «покаятися», а потім все ж таки зняли з посади.

Майже відразу на перший план висунулися протиріччя вже між самими спільниками в боротьбі проти Л. Троцького. У 1925 р. на XIV з'їзді партії, перейменованої у Всесоюзну комуністичну партію (більшовиків) (ВКП(б), «нова опозиція» на чолі з Г. Зінов'євим та Л. Каменєвим виступила проти Й. Сталіна з питання про темпи і засоби проведення в СРСР індустріалізації та колективізації сільського господарства.

Під час теоретичної дискусії, що розпочалася напередодні XIV з'їзду РКП(б) (грудень 1925 р.), в партійному керівництві утворилося два табори, між якими лавірував Й. Сталін.

«Ліві комуністи» (Л. Троцький, Л. Каменєв, Г. Зінов'єв та ін.) виступали за «надіндустріалізацію» за рахунок села.

Йосиф Сталін (Джугашвілі) (1879–1953) народився в м. Горі (Грузія). Після закінчення Горійського духовного училища певний час навчався в Тифліській (тепер столиця Грузії м. Тбілісі) православній духовній семінарії. Член Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) з часу її утворення в 1898 р. Більшовик з 1903 р. За революційну діяльність багаторазово заарештовувався й висилався до Сибіру. Член ЦК РСДРП з 1912 р. У жовтні 1917 р. брав участь у більшовицькому повстанні. У першому складі більшовицького уряду був народним комісаром у справах національностей. У роки громадянської війни в Росії перебував на військово-політичних посадах у Червоній армії, проте за невдачі був відкликаний Л. Троцьким і призначений членом Реввійськради РСФРР. З 1922 р. – генеральний секретар ЦК партії.

Зокрема, Л. Троцький вважав цілком реальним штучним заниженням цін на сільськогосподарську продукцію («ножиці цін») щороку збільшувати випуск промислової продукції на 20 %.

Прихильники «правого ухилу» (М. Бухарін, О. Риков, М. Томський) виступали за продовження НЕПу й за «вростання черепашачими темпами СРСР в соціалізм». Опоненти Й. Сталіна вважали, що сама постановка питання про можливість побудови «справжнього» соціалізму в одній країні (СРСР) була хибною. Опозиціонери, а також партійна організація м. Ленінграда (після смерті В. Леніна таку назву було присвоєно Петрограду; тепер – м. Санкт-Петербург) здійснили спробу усунути Й. Сталіна з посади генерального секретаря ЦК ВКП(б), але зазнали поразки. У цілому до 1925 р. ні Й. Сталін, «ліві комуністи», ні будь-хто інший не мали уявлення про те, як у СРСР здійснити індустріальний прорив. Ці дискусії були не стільки сутичкою економічних поглядів, скільки боротьбою за владу між Й. Сталіним та групою Л. Троцького – Л. Каменєва – Г. Зінов'єва.

Опозиційність коштувала Г. Зінов'єву посади в політбюро партії, але це не припинило критики з боку «троцькістсько-зінов'євської» групи внутрішньої та зовнішньої політики країни, зокрема авторитарних порядків у партії. У 1927 р. з партії були виключені понад 70 опозиціонерів, зокрема Л. Троцький, Г. Зінов'єв, Л. Каменєв, Г. П'ятаков та ін. Більшість із них швидко схаменулася й «покаялася», але Л. Троцький продовжував боротьбу. На початку 1928 р. його було вислано під конвоєм до Казахстану, а наступного року – за межі СРСР.

Ця перемога сприймалася одними як продовження курсу В. Леніна, а іншими – як заперечення зробленого ним, відхід від теорії та практики ленінізму. Дискусії довкола цієї проблеми не вщухли й дотепер.

Свідчення 2

Ю. Борисов, російський історик: «Соціалізм як ідеал, як теорія і як реальний суспільний лад має гуманістичну природу... Стосовно... історії 20–30-х років, то цей етап складається з двох періодів – роки непу, коли партія керувалася ленінськими гуманістичними принципами, і наступні роки, коли Сталін і його оточення від цих принципів відмовилися».

(Борисов Ю. С. Эти трудные 20–30-е годы // Страницы истории советского общества: Факты, проблемы, люди. – М., 1989. – С. 121–122)

Свідчення 3

О. Яковлєв, російський політик, історик: «Соціальний пасизм, проголошення, досить довільне, одних соціальних груп вищими і абсолютно правими, а інших непотрібними чи шкідливими... Заперечення громадянського суспільства.., презирливе ставлення до демократії та гуманізму як до слабкостей... Усе це було сказано, записано, продумано, відшліфовано, відлито задовго до Сталіна. Сталін тільки взяв готову догму і послідовно, механічно, прямолінійно, без фантазії та відхилень втілив її в життя».

(Яковлев А. Н. Зло, посеянное большевизмом, взбесилось // Правда. – 22 октября 1992)

2. Індустріалізація*. Наприкінці 20-х рр., коли в СРСР загострилася боротьба за владу в комуністичній верхівці, ускладнилося міжнародне становище СРСР через військову слабкість країни, її неспроможність розрахуватися за борги, технологічну відсталість (наприклад від США – на 50 років), існувало щонайменше два варіанти розвитку країни.

Ліберальний шлях розвитку	Адміністративний шлях розвитку
• За умови продовження НЕПу ситуацію можна було б виправити продовженням ринкових реформ, підняттям сільського господарства через кооперацію та механізацію, зміцненням фінансової системи • Відмовитись від унітарного федералізму устрою СРСР і дотримання закладеного в конституцію 1924 р. принципу державного суверенітету країн, що увійшли до складу СРСР • Ці заходи дали б змогу поступово індустріалізувати економіку СРСР, не знижуючи життєвого рівня населення	• Згорнути НЕП як шлях розвитку, що ставив під сумнів доцільність монополії РКП(б) на політичну й економічну владу • Повернутися до методів жорсткого адміністративного контролю часу «военного комунізму». • Відмовитися від поступального розвитку й зробити «стрибок» в соціалізм • Зміцнившись економічно й збройно, вистояти проти Заходу до настання світової комуністичної революції. У разі, якщо вона затримається, чи не відбудеться взагалі, продовжувати будівництво соціалізму самотужки

* *Індустріалізація* – створення важкої промисловості (машинобудування, металургія, енергетика тощо) та інших галузей крупного машинного виробництва.

Перший шлях був можливий лише за умов одночасного проведення політичних реформ, просування країни шляхом парламентської демократії. Але тоді постало б питання про правомірність диктатури пролетаріату, диктатури однієї партії й однієї особи. Тому був обраний другий шлях, який давав комуністам значний виграш у часі.

У 1926 р. ВКП(б) проголосила курс на те, щоб «наздогнати і перегнати» країни Заходу за економічними показниками. Цього результату мало бути досягнуто під час виконання п'ятирічних планів. До початку Другої світової війни відбулося дві п'ятирічки (1928–1932 рр. – перша, 1933–1937 рр. – друга) виконання третьої (1938–1942 рр.) перервала війна.

Свідчення 4

А. Гітлер: «До Сталіна також слід відчувати безумовну повагу. Він свого роду – геніальний малий! Свої прообрази – Чингісхана і т. д. – він знає добре, а його економічне планування настільки всеохоплююче, що воно, мабуть, перевершене лише нашим чотирирічним планом».

(Новая и новейшая история. – 1992. – № 4. – С. 200)

Під час п'ятирічок їхні плани неодноразово змінювалися у бік підвищення показників, проте країні бракувало сил виконати навіть нижчі завдання. Причини невдач влада пояснювала протидією «шкідників» та інших «ворогів народу». Над ними влаштовувалися показові судові процеси, звинувачуваних змушували обмовляти себе та інших, часто навіть незнайомих їм, людей.

Так, у 1928 р. був проведений так званий «шахтинський процес» над «шкідниками» у вугільній промисловості, з яких 5-х засудили до розстрілу, а 6 отримали по 10 років ув'язнення.

1930 р. відбувся процес над «Промпартією». До заарештованих застосовували моральні й фізичні тортури, вимагаючи зізнання в тому, що, буцімто, вони мали намір зірвати радянську індустріалізацію. За такого судочинства на суді звинувачені зізналися навіть у зв'язках із засновником газети «Утро Россіи» П. Рябушинським, який помер ще в ... 1924 р.

«Шахтинська справа».
У залі суду

Хоча Радянському Союзу й не вдалося досягти запланованого, проте результати перших трьох п'ятирічок були вражаючими. Постали нові потужні електростанції (Штерівська, Волховська, Дніпровська), тракторні заводи (Харківський, Челябінський, Сталінградський), було збудовано Уральський машинобудівний завод (Уралмаш), підприємства важкої промисловості в Ростові, Керчі, Краматорську, автомобільні заводи в Москві та Нижньому Новгороді, металургійні – у Магнітогорську й Кузнецьку.

При цьому, з одного боку, помітним було трудове завзяття багатьох людей. Так, у країні масового поширення набув рух за перевиконання планів, пов'язаний з ім'ям донбаського шахтаря Олексія Стаханова, який в 1935 р. перевиконав виробничу норму в 14 разів. Його приклад наслідували машиніст П. Кривонос, коваль О. Бусигін, ткачихи сестри Виноградови та ін. Для морального стимулювання стахановців (послідовників О. Стаханова) було затверджено державні нагороди за трудові досягнення: ордени Трудового Червоного Прапора, Леніна та «Знак Пошани». Щодо матеріального рівня життя, то, за винятком стахановців, він залишався вкрай низьким, адже перевиконання планів не супроводжувалося підвищенням оплати праці. Навпаки, рекорди одинаків відразу запроваджувалися як норма для всіх інших при збереженні тієї ж заробітної плати.

Умови праці були дуже тяжкими, адже багато об'єктів зводилися в тундрі, відкритому степу; бракувало техніки, житла, найнеобхідніших продуктів тощо. При цьому багато працівників свідомо йшли на жертви, щиро прагнучи зробити свій внесок у загальну справу створення індустріальної країни.

У СРСР також широко застосовувалися найрізноманітніші методи примусу, як-то: запровадження паспортного режиму, невиправдано жорсткі методи боротьби з порушниками трудової дисципліни тощо. Також використовувалась праця в'язнів ГУТБу (Головного управління трудових таборів і трудових поселень). Політичні та кримінальні в'язні видобували до 50 % золота і хромонікелевих руд, понад 30 % платини й деревини. В'язні збудували міста Ангарськ, Магадан, Норильськ та інші, Біломорсько-Балтійський канал та канал Москва–Волга, спорудили тисячі кілометрів залізниць та автошляхів.

Наприкінці II п'ятирічки до ладу вступили 4 500 нових підприємств, а валова продукція зросла в 2,2 раза. На початку III п'ятирічки промисловість у цілому стала прибутковою, а СРСР за обсягами виробництва посів друге місце у світі після США, значно поступаючись західним країнам за рівнем життя людей. За ці успіхи було заплачено дорогу ціну, насамперед селом.

3. Колективізація*. Здійснення індустріалізації потребувало значних коштів. На закордонні позики СРСР не міг розраховувати, оскільки Росія відмовилася повернути довоєнні борги, отож джерелом фінансування було обране сільське господарство. Для придбання на Заході машин, обладнання, технології важкої промисловості необхідні були товарні ресурси. І хоч Й. Сталін стверджував, що в країні є необхідні для індустріалізації ресурси, реальним джерелом валюти був лише хліб. Але він був у руках селян, які за роки НЕПу звикли до вільної торгівлі, й зголошувалися віддати хліб лише в обмін на потрібні їм промислові товари. Їх же в держави якраз і не було.

Щоб розірвати це замкнуте коло, було вирішено відібрати хліб у селян силою, для чого спочатку об'єднати їх у колективні господарства (колгоспи), а потім уже звідти вилучати хліб.

Наступ на приватних сільських господарів розпочався майже відразу після взяття влади більшовиками. Улітку 1918 р. з цією метою було створено «комбіди» («комітети бідноти»), які за півроку свого існування відібрали у господарів, яких радянська влада називала не інакше як «куркулями», 50 млн га землі з 75–80 млн га. У роки НЕПу сільське господарство відродилося. Та наприкінці 1927 р. в СРСР через «ножиці цін» сталася хлібозаготівельна криза – селяни відмовлялися задарма віддавати хліб. Мобілізувавши близько 30 тис. комуністів, Й. Сталін особисто виїхав до Сибіру й організував насильне вилучення хліба в селян. Спеціальні «продовольчі загони» по всій країні відбирали хліб, на дорогах стояли загороджувальні загони, суди ледь встигали виносити вироки. У відповідь лише в 1929 р. вибухнули близько 1 300 селянських повстань, які були жорстоко придушені.

У переліку ознак «куркульських» господарств, видрукуваному в 1930 р., визначалися наявність млина, крупорушки,

* *Колективізація* сільського господарства – політика об'єднання господарств приватних сільських господарів у спілки з усуспільненням засобів виробництва (реманенту, робочої худоби тощо).

олійниці та інші підприємства і пристрої, де застосовувався механічний двигун; постійне здавання у найм складної сільськогосподарської техніки з механічним двигуном, заняття торгівлею тощо. «Куркульськими» вважалися господарства, які мали хоча б одну з цих ознак, а також якщо розмір прибутку становив більше 300 рублів у рік на одного члена сім'ї, але не менше 1 500 рублів на господарство.

Влада не тішила себе ілюзіями, що селянство не чинитиме опору, тому було прийнято «антикуркульське» законодавство й прийнято рішення про «розкуркулювання» села. Ще в 1928 р. Й. Сталін переконував, що в країні «куркульські» господарства становлять 5 %, з них 2–3 % – дуже заможні.

У період «розкуркулювання», яке, одночасно з проголошенням курсу на суцільну колективізацію, розпочалося в 1929 р., було ліквідовано щонайменше 3 млн господарств і репресовано понад 10 млн сільських жителів. Отож було знищено не 5 %, а 11–12 % найпрацьовитіших, умілих і старанних хліборобів.

Так було покладено початок першій і найтрагічнішій сторінці «розселянювання», тобто знищення селянства як численної соціальної, якісно відмінної від інших групи населення, з її особливим місцем у виробництві, особливим складом соціальної психології, особливим укладом селянського життя. У 1929 р. було запроваджено надзвичайні «трійки», які вершили скорий суд над «куркулями». Для проведення колективізації на село були направлені понад 25 тис. комуністів («двадцятип'ятитисячники»); колгоспам надавалася державна підтримка технікою, посівним матеріалом.

Колективізація та «розкуркулення» здійснювалися поспіхом. Потрібно було створити атмосферу страху, щоб послабити опір селянина, і якнайшвидше, поки цей страх тримався, сформувати колгоспи. Відповідно до вказівок Й. Сталіна, людей насильно заганяли до колгоспів, усуспільнювали їхній реманент, худобу, а коли це спричинилося загальним обуренням, Й. Сталін у статті «Запаморочення від успіхів» усю відповідальність переклав на місцевих керівників. Та вже через півроку він висунув гасло: колективізацію за два роки. Колгоспників перетворили з господарів у найманих працівників, для свого споживання вони отримували не свою долю в спільно вирощеному врожаї, а лише оплату праці. Так, у 1931 р. за трудовий день колгоспники отримували щонайбільше 1,5 кг хліба.

З осені 1932 р. радянська влада розпочала справжню війну проти селянства. За законом, названим «законом про п'ять колосків», 55 тис. селян були засуджені до 10 років в'язниці та концтаборів та до смертної кари за спробу «крадіжки» зерна чи худоби. Продовольчі загони за сприяння місцевих комуністів відібрали у селян практично всі продукти харчування. За таких умов селяни намагалися забивати худобу для власного споживання, щоб вижити в умовах голоду, який настав з 1931 і тривав до 1933 р. Небачений в історії голод охопив Україну, Нижнє Поволжя, Північний Кавказ, степові райони Дону й Кубані. Випадки людиноїдства й смерті цілих сіл були настільки

частими, що це нікого не дивувало. Масштаби голоду були катастрофічними, й дотепер не відома точна кількість померлих. Так, щодо України називаються цифри від 3 до 12 млн людей.

У 1937 р. колективізацію було в основному завершено. На кінець 30-х рр. у колгоспи було об'єднано майже 97 % селянських господарств.

Свідчення 5

Зі спогадів активіста «розкуркулення»: «Протягом жахливої весни 1933 р. я бачив людей, які вмирали від голоду. Я бачив жінок і дітей з роздутими животами, посинілих, які ще дихали, але з порожніми, позбавленими життя очима. І трупи – трупи в зношених вовняних кожухах та дешевих повстяних черевиках; трупи в селянських хатинах, на талому снігу старої Вологди, під мостами Харкова... Я бачив усе це і не збожеволів, не покінчив життя самогубством. І не проклинав тих, хто послав мене забрати в селян зерно взимку...»

(Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К.,1993. – С. 263)

4. Внутрішня політика радянського режиму. У результаті прискореної індустріалізації та суцільної колективізації в Радянському Союзі суттєво змінилася не лише економіка, а й саме суспільство.

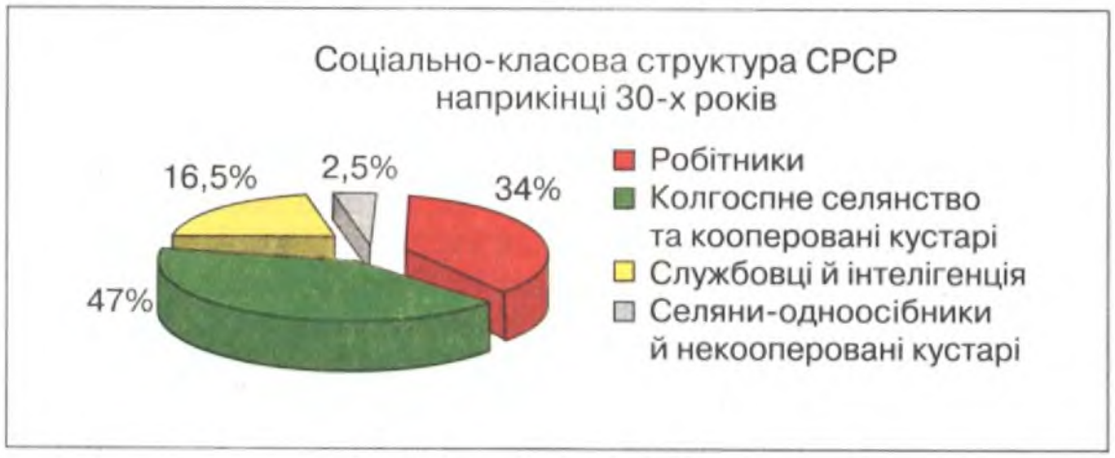

Прийнята в 1936 р. нова «сталінська» конституція заклала зовні демократичний фасад радянської влади: парламент (Верховна Рада), місцеві ради, з'їзди, всезагальні, рівні й прямі, таємні вибори, інші демократичні права і свободи. Проте в реальному житті положень конституції не дотримувалися, оскільки все вирішувала єдина з існуючих у країні партій – комуністична.

Партійні органи по суті підміняли органи державної влади, а керівник ВКП(б) Й. Сталін був фактичним керівником держави, хоч формально ним вважався голова Верховної Ради Михайло Калінін. Пропаганда стала возвеличувати Й. Сталіна як єдиного послідовника В. Леніна, мудрого й всезнаючого вождя, закладаючи цеглини до підмурка культу особи генерального секретаря.

Внутрішня політика режиму базувалася на загальних для будь-якої тоталітарної моделі засадах, які включали в себе підкорення державі господарства, освіти, культури, приватного

життя людей, централізацію управління й політичні репресії проти дійсної та надуманої опозиції.

Серйозним конкурентом нової влади у формуванні світогляду людей була церква, тому релігію було оголошено «опіумом для народу», церковне майно значною мірою вилучене державою, а коштовності здебільшого продані за кордон для фінансування індустріалізації. У 20–30-х рр. було репресовано лідерів Російської православної церкви й організовано церковний розкол, коли більшовики стали на бік «обновленців» – прихильників радянської влади серед священиків.

З огляду на необхідність ведення пропагандистської роботи та впровадження нових технологій в СРСР значна увага приділялася підвищенню освітнього рівня населення. У середині 30-х рр. у СРСР сталася заміна політичних гасел: натомість «Техніка вирішує все» було висунуто гасло «Кадри вирішують все». Досвід попередніх років засвідчив, що в країні гостро бракувало кваліфікованих кадрів. Початкову ж освіту (чотирикласну) було запроваджено лише в 1930 р. Навіть у 1939 р. 20 % населення старше 10 років ще не вміли ні читати, ні писати. Фахівців з вищою освітою взагалі налічувалося не більше 1 млн. Для розширення доступу до вищої освіти було узаконено переваги для вихідців з робітників і селян при вступі до вузів.

Сталінська теза про те, що у міру просування СРСР до соціалізму класова боротьба загострюватиметься, була зручним прикриттям для переслідування будь-кого, кого влада вважала «неблагонадійним» чи «ворогом народу». При цьому багато людей, які виросли в злиднях і чий рівень життя поступово підвищувався, щиро підтримували такі порядки, оскільки вірили в те, що репресії дійсно мають на меті захистити країну від внутрішніх і зовнішніх ворогів. Інші не вірили цьому, але страх за себе та своїх рідних змушував їх займати споглядальну позицію, чи навіть брати участь у репресіях.

Поступово формувався режим особистої влади Й. Сталіна, якому приписувалися всі заслуги в досягненнях країни. Серйозним випробуванням для нього став XVII з'їзд ВКП(б) 1934 р. На цьому з'їзді, який назвали «з'їздом переможців», при підрахунку голосів, поданих на виборах до ЦК, було виявлено близько 300 бюлетенів проти кандидатури Й. Сталіна. У кулуарах партійного форуму велися розмови про те, щоб обрати керівником партії і держави іншу людину, хоч би, наприклад, керівника ленінградської парторганізації Сергія Кірова. Проте саме С. Кіров виступив на з'їзді на підтримку Й. Сталіна, а делегатів з'їзду згодом було показово покарано: з 1 966 чоловік 1 100 були розстріляні як «вороги народу».

Наприкінці 1934 р. при загадкових обставинах було вбито й С. Кірова. Відразу після вбивства з'явилася постанова ЦВК СРСР про боротьбу з тероризмом. Того ж року Особливе державне політичне управління (ОДПУ) перейменували в Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), розширивши його повноваження. Проте за умов політичного терору навіть його провідники не могли почуватися в безпеці. Наприклад, 10 з 15

Головні положення постанови ЦВК СРСР про боротьбу з тероризмом:

- Слідство повинно бути завершене не пізніше як за 10 днів
- Прокурор не брав участі в судовому процесі
- Підсудний не мав права на адвоката
- Вирок суду не міг бути оскаржений
- Підсудний не міг розраховувати на помилування
- Смертний вирок суду (розстріл) виконувався негайно

перших наркомів внутрішніх справ, зокрема віддані Й. Сталіну Г. Ягода та М. Єжов, також були розстріляні. Фаворитом Й. Сталіна на посаді наркома НКВС став Лаврентій Берія.

У 1937 р. дія постанови була поширена на «шкідників» і «диверсантів», максимальний строк тюремного ув'язнення збільшили з 10 до 25 років, а справи з політичними звинуваченнями стали розглядатися в позасудовому порядку із застосуванням розстрілу. Для прискорення виконання смертних вироків було запроваджено осудження списками.

Після розгрому більшовиками справжніх і уявних ворогів розпочалася нова фаза боротьби – тепер вже між самими більшовиками. У цьому сенсі 30-і рр. – це період суцільних політичних процесів над так званими ухилами: «право-лівацьким блоком» (1930), «союзним бюро меншовиків» (1931), «Союзом марксистів-ленінців» (1932–1933), процес у справі «Московського центру» (1935), «троцькістсько-зінов'євського терористичного центру» (1936), «антирадянського троцькістського центру» (1937), «антирадянського правотроцькістського блоку» (1937) та багато інших.

При цьому звичним явищем були взаємні доноси репресованих, зізнання їх у злочинах, котрих вони не скоювали, «щиросердне каяття».

Свідчення 6

В. Ленін: «...Посилення репресій проти політичних ворогів Радвлади й агентів буржуазії (особливо меншовиків і есерів); здійснення цієї репресії ревтрибуналами і нарсудами в найбільш швидкому і революційно-доцільному порядку; обов'язкова постановка ряду зразкових (за швидкістю і силою репресій; за роз'ясненням народним масам, через суд і через друк, значення їх) процесів у Москві, Пітері, Харкові і кількох інших найважливіших центрах; вплив на нарсуддів і членів ревтрибуналів через партію в сенсі поліпшення діяльності судів і посилення репресій; – все це повинно вестись систематично, вперто, наполегливо».

(Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 44. – С. 396–397)

Свідчення 7

Л. Троцький: «У зв'язку з московськими процесами ...імена Нерона і Цезаря Борджія згадувалися не раз. Якщо вже викликати ці старі тіні, то варто... говорити про зверх-Нерона і зверх-Борджія – такими скромними, майже наївними, здаються злочини тих епох порівняно з подвигами нашого часу...»

(Труд. – 1990. – 29 августа)

Значна кількість видатних ленінців, тих, хто не стовідсотково погоджувався з Й. Сталіним чи міг становити загрозу його становищу в партії і державі, були виключені з керівних партійних органів (С. Сирцов, М. Рютін та ін.), сіли на лаву підсудних, доведені до самогубства (С. Орджонікідзе, М. Томський, Я. Гамарник), загинули при загадкових обставинах (С. Кіров), були розстріляні (М. Бухарін, О. Риков, Х. Раковський, Г. Зінов'єв, Л. Каменєв, Г. П'ятаков, К. Радек та ін.). Л. Троцький загинув у результаті замаху на нього агента НКВС у 1940 р. у Мексиці.

Не обминув репресій і командний склад Червоної армії. Суд над Михайлом Тухачевським – активним учасником громадянської війни, талановитим військовим теоретиком і практиком, але водночас і безжальним погромником селянських повстань і Кронштадтського повстання 1921 р., який відбувся в червні 1937 р., поклав початок винищенню командного складу Червоної армії.

Під час «чистки» армії від «троцькістів», «шпигунів», «агентів іноземних розвідок», «диверсантів» було знищено Й. Якіра, О. Єгорова, І. Дубового, Корка, І. Федька та багатьох інших.

Масштаби репресій у Червоній армії

(за даними генерал-лейтенанта О. Тодорського)

• Усього було репресовано 579 вищих військових чинів з 733 (80 %), зокрема:

– 34 бригадні комісари з 36;
– 221 командир бригади з 397;
– 79 дивізійних комісарів з 97;
– 136 командирів дивізій зі 199;
– 3 маршали з 5;
– 9 заступників наркома оборони;
– 3 заступники начальника Генерального штабу та начальники усіх відділів Генштабу;
– 2 наркоми та перший заступник наркома Військово-морського флоту СРСР;
– командувачі бронетанкових військ та авіації усіх військових округів

Зловісні спеціальні автомобілі НКВС, прозвані в народі «чорними воронками», щоночі забирали все нових «ворогів народу» – від простого робітника до маршала, – везучи їх на смерть, чи, у кращому разі, до ув'язнення. На підставі архівних матеріалів деякі дослідники вважають, що лише за 1939 р. тюрми, колонії і концтабори пройшли понад 2 млн чоловік, з яких загинули не менше 525 тис.

Стан психозу, який охопив Червону армію, засвідчує сумна статистика зростання самогубств серед військовослужбовців. Так, лише за квітень–червень 1937 р. кількість таких випадків у Київському військовому окрузі зросла на 50 %, а в Харківському – на 150 %. Усього було знищено близько 44 000 кадрових військових Червоної армії, з яких понад 15 тис. – в Україні.

Відтак кожні два з трьох командирів Червоної армії перебували на своїх посадах менше одного року.

У цілому в СРСР запанував тоталітарний режим, що базувався на однопартійній диктатурі й авторитарному правлінні однієї людини – Й. Сталіна.

Свідчення 8

З доповіді підкомітету начальників штабів Збройних Сил Великої Британії «Військове значення Росії» (1939): «...Російські збройні сили поза сумнівом постраждали в результаті нещодавньої чистки. Встановлення політичного контролю в збройних силах в результаті призвело до системи дублювання. Притаманне росіянам прагнення ухилятися від відповідальності... виявилося у повній мірі і позначилося на дисципліні, яка раніше була доброю, а тепер – посередня. Понад те, її прямим результатом стало зникнення небагатьох досвідчених командирів, що були в СРСР».

(Вопросы истории. – 1989. – № 11. – С. 98)

Свідчення 9

Німецький генерал К. Тіппельскірх: «Німці вважали, що вони значно переважають росіян за якістю командного складу. Відбірні командні кадри росіян впали жертвою широкої політичної чистки в 1937 р.».

(Типпельскирх К. История Второй мировой войны. – Т. I. – 1939–1943. – Санкт-Петербург: Полигон, 1994. – С. 173)

Запитання і завдання

1. Чому, на Вашу думку, не зважаючи на загострення відносин з В. Леніним, (Свідчення *1*) у боротьбі за владу після смерті вождя переміг саме Й. Сталін?

2. Прочитавши Свідчення *2* та Свідчення *3*, висловіть свою думку: режим Й. Сталіна був логічним продовженням ленінської політики чи, навпаки, він був відходом від ідей і практики В. Леніна?

3. На основі аналізу фактів визначте своє ставлення до радянської індустріалізації. Чи вважаєте Ви, що її результати були адекватні із ціною, заплаченою за індустріалізацію?

4. Англійський історик Роберт Конквест назвав радянську колективізацію «жнивами скорботи» (Свідчення *5*). Чи погоджуєтеся Ви з такою емоційною оцінкою цієї події?

5. На основі аналізу внутрішньополітичної ситуації в СРСР та Свідчень *7–9* доведіть чи спростуйте тезу про те, що радянський режим був тоталітарним.

Головні події:

1924 р., січень – смерть В. Леніна
1928–1932 рр. – перша радянська п'ятирічка
1929–1937 р. – здійснення суцільної колективізації
1932–1933 р. – голодомор у СРСР
1933–1937 рр. – друга п'ятирічка
1936 р. – прийняття «сталінської» конституції
1937 р. – пік політичних репресій у СРСР
1938 р. – рік початку третьої п'ятирічки

16. ІТАЛІЯ

§ 1. Наслідки Першої світової війни. Вступивши влітку 1915 р. на боці Антанти у війну, Італія не здобула очікуваних блискучих перемог, але заплатила за це життями 460 тис. своїх громадян. По завершенні війни розпочалася глибока криза. Внаслідок війни значних збитків зазнало сільське господарство, було порушено грошовий обіг, що засвідчило банкрутство колись потужного Облікового банку. Країна імпортувала значно більше товарів, ніж експортувала. До цих негараздів долучилася й необхідність спрямувати скромні внутрішні ресурси на погашення величезного зовнішнього боргу (лише Сполученим Штатам та Великій Британії Італія заборгувала за роки війни близько 4 млрд дол.).

Ці чинники призвели до гострої інфляції – знецінення італійської грошової одиниці – ліри. Зокрема, випуск паперових грошей зріс у 8 разів.

Зовнішньополітичне становище Італії також було складним. За таємною Лондонською угодою 1915 р. з Антантою Італії належало отримати Трентіно, Південний Тіроль з м. Трієст, Істрію, Далмацію, частину турецьких володінь у Малій Азії та деякі німецькі колонії в Африці. Проте по війні союзники вирішили обмежити територіальні домагання Італії: за рішенням Паризької мирної конференції вона отримала лише колонії в Африці, а від Австрії – Трентіно й Південний Тіроль до перевалу Бреннер. Далмація і порт Ф'юме так і залишилися нездійсненною мрією Італії.

Усі негаразди держави найболісніше позначилися на становищі пересічних італійців. Через інфляцію значно скоротилися реальні прибутки робітників (у 1918 р. вони на 24 % були меншими, ніж до початку війни), до майже 400 тис. армії безробітних долучилася проблема працевлаштування демобілізованих солдатів та офіцерів. Повернувшись додому, вони швидко зрозуміли, що держава кинула їх напризволяще. З фронтовиків почали стихійно формуватися загони «ардіті» («сміливців») – мужніх і готових на все, але політично малограмотних і просто неписьменних людей, схильних поширювати на цивільне суспільство військові порядки й в усіх бідах звинувачувати парламент і демократію.

Соціальна напруженість у суспільстві спричинила загострення боротьби між політичними партіями, які репрезентували інтереси різних верств населення: лібералами, республіканцями, демократами, радикалами, католиками та ін. Король Віктор Еммануїл III намагався маневрувати між ними та фашистами, які ставали впливовою силою, але робив це непослідовно й нерішуче.

У 1918–1920 рр. Італія переживала суспільну кризу. Країну потрясли понад 4 тис. економічних страйків. Особливою гостротою в протистоянні робітників і підприємців позначився 1920 р. Тоді за ініціативою ліворадикальної групи «Ордіне нуово» розгорнувся рух за захоплення робітниками підприємств. Такі

акції відбулися в Турині на заводах «Фіата», у Мілані, Римі, Неаполі, Венеції та інших містах.

За умов, коли в результаті війни зазнали краху наймогутніші світові монархії, в Італії король утримався при владі. Проте йому довелося піти на серйозні поступки: повноваження короля були суттєво скорочені, у власність держави перейшла частина маєтків тощо. У цілому вага монархії в політичному житті країни впала до критичної межі, за якою Віктору Еммануїлу вже вважалися «жахи» республіки.

Не кращим було й становище італійського парламентаризму. Політичні партії з калейдоскопічною швидкістю змінювали одна одну при владі, але становище в країні погіршувалося. Парламент перетворювався в дискусійний клуб, нездатний запропонувати народу конкретні шляхи виходу з кризи.

2. Встановлення фашистської диктатури. Зневіра як в монархії, так і в демократії спричинила те, що тисячі знедолених і невдоволених результатами війни італійців звернули свої погляди до новонародженої політичної сили – ***фашизму*** *.

Беззаперечним лідером фашистів був Б. Муссоліні.

Але спочатку фашистські, як, власне, й більшовицькі групи в Росії та націонал-соціалістичні – у Німеччині, були малочисельними й малопомітними в політичному житті.

Беніто Муссоліні (1883–1945). Італійський фашистський диктатор 1922–1945 рр. Народився в селі Предаппіо (область Романья) в сім'ї коваля і вчительки місцевої школи. По закінченні школи певний час працював помічником учителя. З часом примкнув до заснованої в 1900 р. Соціалістичної партії. У 1912 р. став головним редактором провідної газети Соціалістичної партії «Avanti!» («Вперед!»), збільшивши її тираж з 20 до 100 тис. На початку війни виступав за її негайне припинення, але згодом став чи не найголовнішим прихильником участі в ній Італії. За це у листопаді 1914 р. його було виключено з партії. У відповідь Б. Муссоліні заснував власну газету. У 1915–1917 рр. служив у війську. Був контужений під час учбових занять зі зброєю. У бойових діях участі не брав. У 1919 р. в Мілані об'єднав навколо себе розрізнені групи націоналістів і соціалістів і заснував «Фашіо ді комбаттіменто» – «Союз боротьби».

* Термін «фашіо» у перекладі з італійської – «зв'язка», «пучок», у переносному значенні – «союз», «єднання». У Давньому Римі зв'язаний у жмут хмиз символізував владу.

1919 р. у своїй партійній програмі фашисти запропонували італійцям привабливі й прості для розуміння цілі: встановлення республіки, запровадження Законодавчих зборів, передання землі селянам, боротьба проти «буржуазії», підвищення зарплатні, створення «народної міліції», ліквідація банків і бірж, відродження «Великої Італії» та ін. За умов, коли Комінтерн проголосив головним ворогом комуністів, соціалістів і соціал-демократів, ситуація для зростання популярності фашистів була дуже сприятливою.

Проте перший досвід боротьби за владу став для них холодним душем – на виборах 1919 р. вони не здобули жодного місця в парламенті й навіть у рідному селі Б. Муссоліні за них не було подано жодного (!) голосу. Здавалося, що партії разом з її вождем настав кінець – наприкінці року в ній залишилося лише близько 4 тис. членів і вона була за крок від саморозпуску. Та в цей час рятівне коло фашистам кинув сам парламент, який через міжпартійну боротьбу в ньому виявився неспроможним прийняти бодай одне вдале рішення для виводу країни з катастрофічного становища.

На виборах 1921 р. фашисти діяли нахабно та агресивно й здобули відразу 35 депутатських мандатів (близько 7 %). Потрапивши до парламенту, депутати-фашисти своїми хуліганськими діями фактично паралізували його роботу, демонструючи народу і королю, що парламентська демократія остаточно вичерпала себе й настав час «сильної влади» – диктатури. Звісно, під цим малася на увазі фашистська диктатура.

Цими гаслами фашисти влучили в «десятку» – суспільство стомилося від безпорадності влади й невизначеності власної долі й було готове прийняти будь-який режим, який забезпечив би йому стабільність і чітку перспективу на майбутнє.

Готуючись до захоплення влади, фашисти створили бойові групи – ***сквадри*** (наприкінці 1921 р. Б. Муссоліні заявляв, що у них налічувалося понад 400 тис., але це було безсоромним перебільшенням). Як форму одягу сквадристи запровадили чорні сорочки (звідси їхня назва «чорносорочечники»), вступили в контакт з рядом вищих армійських офіцерів.

Провідні ідеї італійського фашизму

- Італійці повинні пишатися своєю країною
- Усі політичні партії, крім фашистської, забороняються
- Місце італійської жінки – вдома. Італійки повинні мати багато дітей – майбутніх вояків
- Демократія не потрібна. Італія потребує сильного лідера, який дасть народу те, чого він хоче
- Комунізм і соціалізм – вороги фашизму
- Війна є благом для країни. Італійська молодь повинна бути готовою до боротьби
- Італія повинна утвердитись як імперія в Африці
- Потрібно збити пиху самовпевненості з великих держав. Фашистський уряд повідомить нації, що для цього потрібно зробити

Б. Муссоліні головним ворогом «простих» італійців вважав заможні західні демократії та сусідні країни, які нібито стали на перешкоді перетворенню Середземного моря у «внутрішнє італійське море». З іншого боку, фашисти обіцяли негайно знизити податки, підвищити платню й ліквідувати безробіття. Увірувавши у свою зірку, Б. Муссоліні активно готувався до походу своїх прихильників на Рим, щоб взяти владу силою. На одному з мітингів він фактично пред'явив королю і уряду ультиматум: «Або нас добровільно допустять до управління, або ми захопимо владу, здійснивши похід на Рим». Проте він відверто блефував – «сквадри» були малочисельними й погано озброєними, і достатньо було кількох підрозділів поліції, щоб розігнати їх.

Та весь розрахунок фашистів якраз і полягав у тому, що король Віктор Еммануїл не зважиться на застосування проти них сили. Реальна альтернатива фашистам, 80-річний авторитетний політик, неодноразовий прем'єр-міністр Італії Дж. Джолітті перебував за межами столиці й вплинути на перебіг подій не міг. Серед генералів симпатії розподілилися між монархією та фашистами, тому Б. Муссоліні привселюдно заявляв про корисність монархії. Монарх, який також не поспішав до Рима, спочатку хотів оголосити надзвичайний стан, але в останню мить, боячись, що фашисти проголосять королем герцога д'Аоста, передумав. Привід було знайдено – не допустити пролиття крові, за яким країну охопить полум'я громадянської війни.

У ніч з 27 на 28 жовтня 1922 р. сквадристи захопили ряд важливих державних об'єктів у Мілані (там, на той випадок, якби в результаті поразки довелося втікати до Швейцарії, перебував Б. Муссоліні) та інших містах країни.

29 жовтня король призначив 39-річного Б. Муссоліні 27-м прем'єром Італії. «Революція у спальному вагоні»* перемогла. Проте новий голова уряду не хотів, щоб у його співвітчизників склалося враження, що владу йому подарував король. Йому був потрібен міф про «похід на Рим» щонайменше 300 тис. «фашистських мучеників», а тому вже наступного дня до столиці звідусіль стали прибувати сквадристи.

Віктор Еммануїл чотири години простояв на балконі, спостерігаючи їхній парад. Влаштувавши у Вічному місті погром, якого те не переживало з часів нашестя варварів, під звуки партійного гімну вони маршовими колонами пройшли вулицями і вночі 31 жовтня 50-а спеціальними потягами залишили його. Парламент більшістю голосів передав владу фашистам.

Прийшовши до влади, фашисти певний час змушені були залишити в країні демократичні інститути. До 1928 р. уряд був коаліційним: ряд міністерських портфелів (юстиції, фінансів та ін.) Б. Муссоліні віддав іншим партіям, чимало представників яких обіймали посади заступників міністрів, керівників державних відомств. Але діставши владу в рамках формальної

* Цей термін з'явився після того, як Б. Муссоліні, дізнавшись у Мілані про своє призначення, забрався до спального вагону й погрозливо заявив залізничному службовцю: «Тепер потяги курсуватимуть за розкладом». Це була чи не єдина обіцянка, яку він виконав...

Похід на Рим. *Б. Муссоліні другий справа у першому ряду*

законності (склад уряду було затверджено 306-а голосами членів палати депутатів. Проти голосували 102 – переважно соціалісти й комуністи), Б. Муссоліні відразу дав зрозуміти, що не збирається ні з ким її ділити. Перефразувавши відомий вислів Людовіка XIV, він чітко сформулював суть нового політичного режиму: «уряд – це я».

До Б. Муссоліні новітня історія не знала таких масштабів культу особи правителя, який виник в Італії: повсюдно було вивішено його портрети, усі, навіть дріб'язкові, розпорядження чиновників віддавалися з посиланням на волю прем'єра, масове спорудження прижиттєвих пам'ятників, присвоєння титулів «першого», «найкращого» тощо. У цей час він став кумиром радикалів усього світу*. Б. Муссоліні, поступово обмежуючи повноваження короля, присвоїв собі титул «дуче» (вождь) і правив Італією майже одноосібно.

Використавши як привід чотири невдалі спроби замаху на своє життя, він домігся заборони усіх політичних партій, крім власної. Депутатів-нефашистів було вигнано з парламенту. Сміливців, які наважувалися протестувати проти тоталітарної системи, заарештовували, відправляли на віддалені острови або, як це сталося з популярним парламентарем Джакомо Маттеоті, просто знищували. Створений Муссоліні Особливий фашистський трибунал запровадив у країні смертну кару.

---

* Наприкінці 20-х рр. симпатик Муссоліні з Німеччини написав дуче листа з проханням надіслати свою фотокартку. Муссоліні наказав посольству в Берліні «подякувати цьому пану за висловлені ним почуття, але повідомити, що дуче не вважає за можливе задовольнити його прохання». Цим німцем був Адольф Гітлер...

Усупереч конституції найважливіші державні рішення фашисти приймали на масових мітингах, після чого парламенту та королю не залишалося нічого іншого, як схвалювати їх. Підміняючи конституційні органи влади, режим створював свої власні. Зокрема, було скликано Велику фашистську раду, яка, по суті, стала вищим органом політичної влади в країні.

3. «Корпоративна система». В основу економічної політики фашистів було покладено ідею створення «корпоративної держави» на засадах «класового миру». Власне, її автором був не Б. Муссоліні, а один з ідеологів фашизму поет Габріель д'Анунціо. Саме він створив перші корпорації в загарбаному в 1919 р. місті Ф'юме.

На початку дуче досить розпливчасто заявляв, що корпорації мусять взяти на себе функції парламенту з економічних питань. У цілому, суть задуму полягала в тому, що соціальний мир нібито настане тоді, коли в італійській економіці почнуть діяти фашистські картелі й синдикати, об'єднані в корпорації. Згодом він утворив спеціальне міністерство корпорацій для регулювання економічного життя країни. Для усунення конфліктів між робітниками і підприємцями 1927 р. було прийнято Хартію праці, за якою професійні спілки було підпорядковано державним органам під контролем фашистів і включено до галузевих корпорацій.

Офіційно же курс на створення «корпоративної держави» було проголошено в 1934 р. В економіці почали діяти фашистські синдикати й корпорації, об'єднані в конфедерації. До їхнього керівництва входили партійні чиновники, представники фашистських профспілок і підприємці. Загалом в основних галузях економіки було створено 22 національні корпорації, а на середину 30-х рр. практично усі італійці стали їхніми членами. Як заявляв Б. Муссоліні, «фашистська держава може бути лише корпоративною, або вона не буде фашистською».

Корпорації схвалили заборону страйків і 40-годинний робочий тиждень, контролювали укладення колективних трудових договорів, розглядали конфліктні ситуації, надавали фінансову підтримку профспілкам. На середину 30-х рр. фашистські профспілки об'єднували 4 млн чол. і завдяки численним пільгам та успіхам в організації дозвілля робітників набули великої популярності. До того ж фашистам вдалося зробити те, на що не спромоглися попередні уряди – скоротити безробіття (з 240 до 100 тис.).

У галузі економіки та соціальних відносин фашисти вжили заходів для залучення капіталовкладень у промисловість, провели широке роздержавлення, провели вдалу грошову реформу (цьому сприяли значні кредити із США, зокрема позика від банківського дому Моргана у 100 млн дол.). У 1929 р. рівень промислового виробництва перевищив довоєнний на 40 %, виробництво сталі зросло на 84 %, електроенергії – на 100 %.

Проте корпорації не виконали покладених на них завдань. Так само провалилися проголошені Б. Муссоліні численні «битви»: «битва за урожай», «битва за народжуваність» і навіть

«битви» проти... горобців, мишей і кімнатних мух. Напередодні війни Італія так і не могла сама забезпечувати себе сировиною та продовольством, що постійно обіцяв режим.

4. Фашизація країни. Завдання суцільної фашизації Італії Б. Муссоліні поставив у 1925 р. За його задумом усі без винятку італійці повинні були проникнутись фашистським світоглядом і виробити фашистську поведінку. При цьому Б. Муссоліні реально враховував традиційно високий авторитет у країні католицької церкви. Ніколи не будучи ревносним католиком, він 1929 р. уклав з Папою Римським Пієм XI т. зв. ***Лютеранський пакт***, за яким в обмін на визнання останнім Італійського королівства Ватикан отримав статус самостійної держави. У школах було збережено викладання Закону Божого й легалізовувалася діяльність єдиної нефашистської партії «Католицька дія».

Державну поліцію було замінено фашистською міліцією, яка хоча й присягала королю, але виконувала лише накази дуче; на таємну поліцію ОВРА (Муссоліні порівнював її з «жахливим драконом») було покладено завдання проведення тотального шпигунства, провокацій і терору. Для контролю над діяльністю префектів та керівників великих державних підприємств і закладів до них приставлялися фашистські комісари, які після проведених Б. Муссоліні партійних чисток прагли за всяку ціну догодити дуче.

У 1926 р. фашисти запровадили новий виборчий закон, за яким партія, яка набирала на виборах понад половину голосів, отримувала $^2/_3$ місць у парламенті. При цьому, правом висувати кандидатів у депутати були наділені лише загальнонаціональні фашистські організації. Новий закон фактично монополізував владу за фашистською партією. Проте головні важелі залишалися в Б. Муссоліні, який, окрім того, що був головою уряду, до 1929 р. особисто очолював 8 з 13 міністерств.

На виборах у травні 1929 р., які, попри обіцянки влади, пройшли в умовах залякування виборців, за офіційними даними, фашистський список підтримали понад 98 % італійців.

Для збільшення своєї популярності та не бажаючи ділити владу з кримінальним світом, Б. Муссоліні завдав серйозного удару по сицилійській мафії, від якого вона прийшла до тями лише після Другої світової війни.

Режим доклав чимало зусиль для розвитку спорту в країні; за часи тоталітаризму в Італії було споруджено стадіонів та

Свідчення 1

Б. Муссоліні: «Для фашизму держава – не нічний сторож, який заклопотаний лише особистою безпекою громадян; також не організація з суто матеріалістичними цілями для гарантії благополуччя та відносного спокою соціального співіснування; і навіть не суто політичне утворення без зв'язку зі складною реальністю життя окремих громадян і цілих народів. Держава є фактором духовним і моральним, бо вона являє собою політичну, юридичну і економічну організацію нації, а остання у своєму зародженні та розвитку є проявом духу. Держава є не лише сьогодення, а й минуле, а головне, вона є майбутнє».

(Муссолини Б. Доктрина фашизма / Пер. с итал. – Минск, 1995. – С. 16)

палаців спорту більше, ніж за всю її попередню історію. Улюбленим видом спорту Б. Муссоліні був бокс, який він проголосив «винятково фашистським засобом самовираження». При цьому піклування дуче про фізичний гарт нації мало цілком просте пояснення – він потребував готових до «великих битв» солдатів.

Справі фашизації повинна була служити й культура. Наслідуючи Наполеона, в 1926 р. Б. Муссоліні віддав наказ про заснування Італійської академії, кандидатури до якої він відібрав особисто. Від діячів мистецтва дуче вимагав доводити, що всі найголовніші світові відкриття найперше були зроблені італійцями: двигун внутрішнього згорання, динамо-машина, друкарська машинка тощо. У шалі культурного націоналізму доводилось, що навіть імя У. Шекспіра насправді було псевдонімом італійського поета.

Великого значення фашисти надавали ідеологічній обробці молоді – «надії батьківщини», її «завтрашній армії». «Живи з ризиком!» – закликав молодь дуче. З цією метою практично всіх дітей було залучено до п'яти фашистських молодіжних організацій, об'єднаних з часом у єдину – Італійську лікторську молодь.

Для виховання молоді в дусі відданості фашизму й особисто дуче на вимогу Б. Муссоліні було переписано шкільну програму з історії. Відтепер велика увага приділялася Давньому Риму – «найвеличнішій імперії світу», замовчувався період середньовіччя, коли Італія не могла похвалитися могутністю, заслуга об'єднання країни в XIX ст. приписувалася винятково Дж. Гарібальді і Дж. Мадзіні, які проголошувалися «найпершими фашистами». XX ст. проголошувалося «добою фашизму й Муссоліні».

Проходячи ідеологічний та військовий вишкіл, виховуючись у дусі обожнення дуче, молоді італійці мали стати гарматним м'ясом у майбутніх авантюрах за відтворення «Великої Італії».

? Запитання і завдання

1. Чому, на Вашу думку, італійці підтримали Б. Муссоліні на початку 20-х рр.?
2. Що сприяло приходу фашистів до влади?
3. На які сили всередині країни опиралася фашистська диктатура?
4. Схарактеризуйте сутність фашистської «корпоративної держави» за такою схемою: а) політичні засади; б) економічні основи; в) характер регулювання суспільних, зокрема трудових, відносин.
5. «Лютеранський пакт» з Папою Римським: пропагандистський крок з боку Б. Муссоліні чи життєва необхідність?
6. Що Ви думаєте про причини пильної уваги фашистів до культури і спорту?

! Головні події:

1922 р. – прихід фашистів до влади
1925 р. – проголошення курсу на фашизацію країни
1929 р. – підписання «Лютеранського пакту» з Ватиканом
1934 р. – офіційне проголошення курсу на створення «корпоративної держави»

§ 17. НІМЕЧЧИНА. ДОБА РЕВОЛЮЦІЇ ТА ВАЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

1. Листопадова революція 1918 р. Уже 1918 р. Німеччина вичерпала всі резерви для продовження війни. Мільйони загиблих і скалічених, нестача найнеобхіднішого, відсутність дієвої влади, знецінення грошей, антивоєнні демонстрації, національне приниження, вірус інфлуенци – хвороби, яка вразила всю Європу, – ось далеко не вичерпний перелік бід, яких зазнали німці. За умов розкладання армії генерал Людендорф повідомив у райхстазі, що країна вже немає сил продовжувати боротьбу.

Не залишалося іншого виходу, як укласти перемир'я на умовах В. Вілсона, які включали зречення влади кайзером та передання її райхстаґу. 28 жовтня 1918 р. у місті Кілі сталася подія, яка прискорила розв'язку і поклала початок революції. Команди німецьких військових кораблів відмовилися виконати наказ командирів вийти в море і без найменших шансів на успіх вступити в бій з переважаючою британською армадою. Вони не поділяли наміру офіцерів загинути, «зберігши честь німецького моряка», адже вдома на них чекали їхні дружини і діти.

Берлінський уряд призначеного кайзером канцлером принца Макса фон Бадена втратив контроль над ситуацією і не міг відвернути захоплення влади повсталими моряками і солдатами, якими керували Ради робітничих і солдатських депутатів. Але й ради не були однорідними: в одних переважали помірковані соціалісти, а в інших соціалісти діяли спільно з комуністами «Союзу Спартака» (у грудні 1918 р. вони утворили Комуністичну партію). Упродовж перших днів листопада повстанці захопили портові міста Росток, Любек та інші. Революція стрімко поширювалася країною; у Баварії та Саксонії соціалісти проголосили республіки. У Берліні боротьба за владу між соціалістичними партіями, насамперед між соціал-демократами і «спартаківцями», призвела до сутичок. Лідери відповідно соціал-демократів ***Фрідріх Еберт*** та соціалістів ***Філіпп Шейдеманн*** намагалися випередити керівника комуністів Карла Лібкнехта у проголошенні республіки і

Ф. Еберт

Революційні солдати і матроси біля Бранденбурзьких воріт. *1919 р.*

Свідчення 1

Вимоги, висунуті «спартаківцями» 7 жовтня 1918 р.: «...Боротьба за справжню демократію не рівнозначна боротьбі за Національні збори і голосування; це турбота про справжні інтереси людей праці: особисту власність, контроль над армією і судами. Ми вимагаємо передати владу робітничим і солдатським Радам; націоналізація всієї власності і реорганізація армії, щоб нею керували звичайні солдати».

Свідчення 2

З промови Макса Когена (спільника президента Ф. Еберта): «Люди можуть відобразити свої прагнення лише в обраних усіма німцями Національних зборах. Робітничі і солдатські Ради можуть виражати інтереси лише деяких, але не усіх людей...»

заявляли, що до скликання райхстаґу влада повинна належати Берлінській раді робітничих і солдатських депутатів.

Втративши підтримку генералів своєї армії, кайзер Вільгельм II подався до Голландії, щоб більше ніколи не повернутися на батьківщину. Формальний акт зречення він підписав лише наприкінці листопада, оскільки ще сподівався зберегти за собою прусську корону. 10 листопада скликана соціал-демократами Велика рада передала владу соціал-демократичному уряду республіки на чолі з Фрідріхом Ебертом.

В оцінці подій, про які йтиметься, історики не мають спільної думки: одні називають їх революцією, а інші – заколотом. Отож, після повалення монархії й непевності становища центрального уряду в Берліні робітничі та солдатські ради взяли під свій контроль чимало міст і містечок. Але й їхнє правління виявилося нетривким. У грудні 1918 р. у Берліні зібрався національний з'їзд рад, більшість делегатів якого були поміркованими соціалістами й підтримували ідею Ф. Еберта, що розгляд питання про владу потрібно відкласти до виборів до Національних зборів. На його думку, діяльність соціалістів у рамках закону швидше привела б країну до соціалізму, ніж протиправні дії. Але революційні соціалісти («спартаківці») не погоджувалися, заявляючи, що на виборах робітники неодмінно програють.

«Спартаківці» відмовилися скористатися шансом легально привести Німеччину до соціалізму і в січні 1919 р. їхні вожді Карл Лібкнехт і Роза Люксембург підняли в Берліні повстання проти Ф. Еберта. Не покладаючись на деморалізовану перемир'ям армію, Ф. Еберт звернувся по допомогу до «Вільних корпусів», які

були проти соціалізму в будь-якій формі. Вони зі звичною брутальністю розправилися з повсталими. К. Лібкнехта і Р. Люксембург було вбито, як тільки вони залишили свою схованку.

Соціаліст Ф. Еберт виправдовував застосування сили до інших соціалістів тим, що, мовляв, він не може допустити повторення в Німеччині того, що сталося у жовтні 1917 р. в Росії. «Спартаківці» ж закидали йому, що він зрадив революцію. У січні 1919 р. таки відбулися вибори до Законодавчих зборів, після яких було сформовано коаліційний уряд. Наступного місяця парламент зібрався у Ваймарі (звідси назва – Ваймарська республіка) на своє перше засідання й розпочав роботу над конституцією.

Більшість населення раділа, що владу було передано мирно, а ще більше з того, що їх це не зачіпало.

2. Конституція Німеччини. Внутрішня нестабільність молодої республіки доповнювалася загрозливим зовнішнім становищем: Британія й Франція продовжували поглядати на відтепер «демократичну» Німеччину як на «небезпечних німців». Зима 1918 – весна 1919 рр. – найтяжчий період у житті приниженої країни, де вирувала боротьба за владу різних

Політичний устрій Німеччини за Ваймарською конституцією

Парламент (райхстаґ)	• Депутати райхстаґу обиралися виборцями, які досягли 20-річного віку • Голосування було таємним; політичні партії здобували у райхстазі таку кількість місць, яка була пропорційною до поданих за них на виборах кількості голосів • Пропорційна виборча система практично унеможливлювала здобуття абсолютної більшості місць у парламенті однією партією, тому у райхстазі утворювалися коаліції
Президент	• За нього виборці голосували окремо • Президент обирався на 7 років • Президент затверджував і міг розпустити уряд • Призначав канцлера (голову уряду) • Президент наділявся правом розпускати парламент • Відповідно до статті 48 конституції мав право оголошувати надзвичайний стан у кризові для країни періоди • Для захисту основних прав громадян міг зосереджувати у своїх руках величезну владу
Федеральний уряд	• Ваймарська конституція закріплювала федеральну систему уряду. Це означало, що владні повноваження розподілялися між центральним урядом у Берліні та 18 земельними урядами. Наприклад, уряд у Берліні здійснював контроль над податками і релігією, а земельні уряди – над поліцією, судами і школами

угруповань. Усе це дуже нагадувало Росію, а самого Ф. Еберта поза очі називали «німецьким Керенським».

Перед новою владою постали дві найважливіші проблеми: забезпечити мирний перехід від монархічного авторитаризму до демократичної республіки; уникнути комуністичної диктатури російського ґатунку.

Досягти цього можна було лише забезпечивши порядок і законність, відновивши економіку. Оскільки саме соціал-демократична республіка могла протистояти анархії й комунізму, з одного боку, та була прийнятною для Англії та Франції, з іншого, її підтримали і відверті її противники, як-то: військові та державні чиновники епохи імперії.

У серпні 1919 р. у м. Ваймарі було прийнято конституцію республіки, названу ***Ваймарською***, яка закладала підґрунтя демократичного розвитку федеративної країни, що складалася з 18 федеральних земель.

Основні права і свободи німецьких громадян за Ваймарською конституцією

- Гарантувалася особиста свобода. Ніхто не міг бути заарештований інакше, як за вироком суду
- Усі німці мали право на мирні зібрання та мітинги
- Усі німці мали право об'єднуватися у спілки і товариства
- Кожний німець мав свободу слова, читати та поширювати інформацію
- Гарантувалося право на власність та недоторканність власності
- Помешкання кожного німця оголошувалося місцем його особистої безпеки. Влада не могла без судового рішення вторгатися в нього

3. Ваймарська республіка. Республіка з самого початку стикнулася з серйозними політичними проблемами. Як виявилося, прийняття конституції було лише першою цеглиною у зведенні будівлі демократії. Демократичні політики не зуміли скористатися плодами революції 1918 р. й не позбавили влади тих, хто не сприймав нової ліберальної системи. Армія, поліція, державна служба, суди, університети і школи – скрізь на посадах залишилися люди, які люто ненавиділи демократію. Вони з неприхованим сумом згадували довоєнні часи військової та економічної величі Німеччини. Тоді вони відчували себе впевненими і гордими за приналежність до імперії. Тепер впевненість зникла й ними оволоділа зневіра. Їм здавалося, що все добре і світле залишилося вчора, сьогодення принизливе і несправедливе, а майбутнього немає взагалі...

Навіть деякі політики і партії, що взяли участь у парламентських виборах, зневажали Ваймарську республіку і демократію взагалі.

Вороги Ваймарської республіки критикували, і почасти справедливо, її недоліки: коаліційні (найчастіше у складі *Соціал-демократичної партії (СДП), Партії центру і Німецької*

Свідчення 3

В. Черчілл: «...Переможці нав'язали німцям усе те, що було ідеалом, до якого здавна прагли ліберальні країни Заходу... У національному житті німецького народу утворилася зіяюча порожнеча... Ваймарська республіка за усіх її чеснот і досконалостей розглядалася як щось нав'язане ворогом... Порожнеча розкрилася, і через деякий час у цю порожнечу вступив неприборканий маніяк, носій і виразник найзлобніших почуттів, які колинебудь роз'їдали людське серце, – єфрейтор Гітлер».

(Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн.1. – Т. 1–2 / Сокр. пер. с англ. – М., 1991. – С. 21–23)

демократичної партії (НДП)) уряди роздирали суперечки; самі уряди були недовговічними. Інші партії активно агітували проти республіки. Проте більшість німців голосувала за партії, які підтримували демократичну систему в країні.

Загальновизнано, що республіка не довела революцію до комуністичного фіналу, не реформувала на армійське командування й імперську армію, відмовилась від перерозподілу власності. Цей факт оцінюється по-різному. Існують дві точки зору. Згідно з першою, нерішучість діячів Ваймарської республіки призвела до їхньої власної політичної смерті і сприяла приходу до влади нацистів. Згідно з другою, у Ф. Еберта не було вибору, адже якби до влади допустили комуністів, то німці знову захотіли б кайзера, а країну негайно окупували б Англія і Франція.

До політичних проблем у період кризи 1918–1923 рр. долучилися економічні проблеми: людські втрати внаслідок війни; 1921 р. уряд надрукував велику кількість грошей для виплати репарацій*; падіння довіри до німецької марки і держави в цілому внаслідок убивства у 1922 р. націоналістом «єврейського» міністра закордонних справ В. Ратенау; у 1923 р.

Свідчення 4

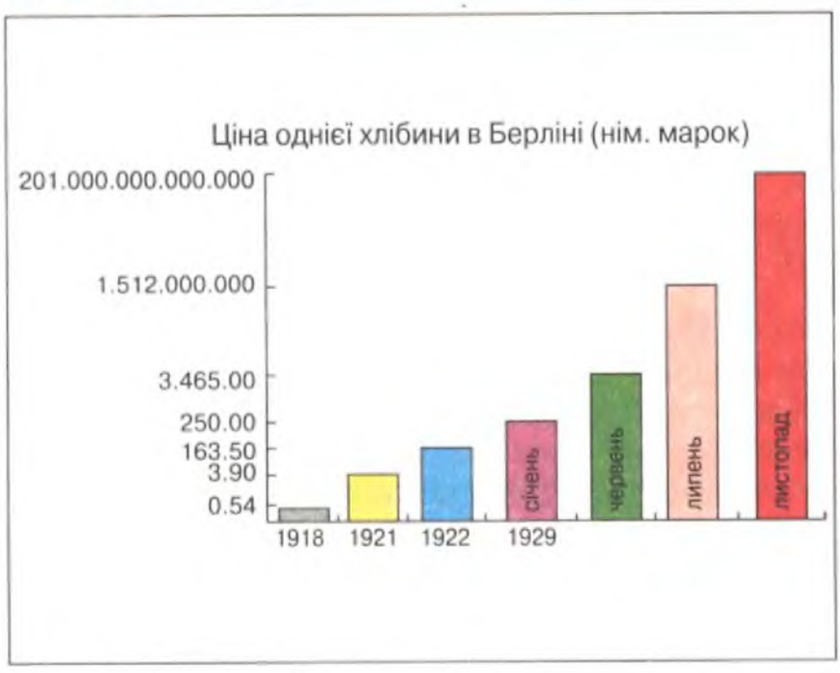

Гіперінфляція. Жінка розпалює плиту банкнотами, що втратили цінність. *1923 р.*

* Питання, пов'язані з виплатою Німеччиною репарацій та окупацією Руру, детально розглядалися у § 5. «Проблема репарацій».

Франція й Бельгія окупували Рурську область; відмовившись від підвищення податків, уряд поповнював скарбницю новими знеціненими паперовими грошима.

Крім економічних проблем, демократію постійно атакували противники Ваймарської республіки. Зокрема, ситуація в країні загострювалася через сепаратизм у німецьких землях, відтак була загроза того, що Німеччину може спіткати доля Австро-Угорщини. У столиці Баварії Мюнхені незалежні соціалісти на чолі з К. Ейснером підняли повстання робітників та солдатів і проголосили Баварську республіку. Проте вже в лютому 1919 р. партія програла вибори, а самого К. Ейснера було вбито на вулиці, коли він прямував до баварського парламенту складати повноваження. У Баварії розпочалося протистояння комуністів і соціалістів, яке після того, як соціалісти викликали «Вільні корпуси», сформовані з монархістів, відставних офіцерів та пересічних погромників, закінчилося вбивствами комуністів і безневинними жертвами серед населення.

Отож революції не вдалося уникнути крові, а гору в ній взяли соціал-демократи, які в боротьбі проти комуністів діяли спільно з їхніми противниками. Остання обставина відвернула багатьох німців від Ваймарської республіки, зробила ліві партії непримиренними ворогами, заплямувала нову німецьку демократію. Ціна перемоги виявилася надто високою. Усі без винятку німці бажали, щоб усе, пов'язане з війною, якнайшвидше скінчилося як жахливий сон, але більшість із них не хотіли при цьому комуністичного уряду. Законослухняних німців охопила політична байдужість; обивателі, які не звикли до анархії, не звертали уваги на революційні повстання, безчинства «Вільних корпусів», а були заклопотані налагодженням приватного життя.

Такі настрої звичних до порядку німців сприяли відносній безкровності революції, але невдовзі ті ж добропорядні обивателі «не помічатимуть» нічні паради зі смолоскипами нацистів і єврейські погроми, а то й братимуть у них участь.

У березні 1920 р. праві спільно з командувачем «Вільних корпусів» Вольфґангом Каппом (звідси – «***каппівський заколот***») здійснили переворот. Генерал Лютвіц увів до Берліна війська і призначив В. Каппа канцлером. Головнокомандувач райхсверу генерал Ганс фон Сект відмовився захищати уряд Ф. Еберта і президент змушений був тікати на південь країни. Але армія, профспілки, державні службовці й банкіри виступили проти перевороту, змусивши В. Каппа «подати у відставку» і вивести війська зі столиці. Не останню роль у зриві заколоту відіграло армійське командування, яке віддавало звіт у тому, що Англія й Франція вдадуться до інтервенції для захисту демократії в Німеччині. Заколот назвали «безглуздою авантюрою», В. Каппа заарештували, хоч зрадників республіки так і не покарали.

У листопаді 1923 р. республіку спіткало нове випробування: лідер нацистів А. Гітлер за підтримки впливових осіб з армії, зокрема генерала Людендорфа, підняв заколот у Мюнхені, названий «пивним путчем»*. Поліція й армія швидко взяли

* Його організатори збиралися у пивних Мюнхена, від чого й походить назва заколоту.

ситуацію під контроль. Лідери заколоту були заарештовані й ув'язнені.

У період відновлення (1924–1929), коли реалізовувалися плани Дауеса та Юнга, німці остаточно повірили в добрі часи й на виборах підтримували поміркованих політиків, а не лівих і правих екстремістів, які хотіли радикальних змін негайно. Обраний на виборах 1925 р. президентом Ваймарської республіки ветеран Першої світової війни ***Пауль фон Гінденбурґ*** мав значний авторитет серед німців, насамперед в армії, а відтак до певного часу символізував стабільність та непорушність порядку в державі.

? Запитання і завдання

1. Пригадайте визначення терміна «революція». Чи були події 1918–1919 рр. у Німеччині революцією? Аргументуйте свою позицію.

2. Чим події в Німеччині були подібні до російської революції, а чим відрізнялися?

3. Чим, на Вашу думку, був виступ «спартаківців»: заколотом чи революцією? Використайте для аргументації Свідчення *1* і *2*.

4. Деякі історики вважають революцію 1918–1919 рр. незавершеною. Чи поділяєте Ви їхню оцінку?

5. Наскільки демократичною була Ваймарська конституція? Які Ви вбачаєте потенційні загрози для молодої німецької демократії, закладені у Ваймарській конституції?

6. Який рік (роки) були, на Вашу думку, найскладнішими для республіки?

! Головні події:

1918 р., 28 жовтня – повстання військових моряків у м. Кілі. Початок революції
1919 р., січень – виступ «спартаківців»
1919 р., серпень – прийняття Ваймарської конституції
1920 р., березень – окупація Руру французькими і бельгійськими військами
1923 р., листопад – мюнхенський («пивний») заколот
1925 р. – обрання президентом П. фон Гінденбурґа

§ 18. НАЦИСТСЬКА ДИКТАТУРА

1. Встановлення нацистської диктатури. А. Гітлер. Серед ворогів Ваймарської республіки вирізнялися чіткою організацією та дисциплінованістю націонал-соціалісти, керовані Адольфом Гітлером – одним із тих колишніх солдатів, які вціліли у Великій війні, а повернувшись додому, застали революцію, а також зазнали краху військової кар'єри.

Вступивши у 1919 р. до Німецької робітничої партії, заснованої Антоном Дрекслером, А. Гітлер невдовзі став її лідером. Наступного року партію було перейменовано в Націонал-соціалістичну робітничу партію Німеччини (НСДАП)* й прийнято

* Від нім. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP).

нову її програму з 25 вимог. Серед них були об'єднання всіх німців у «Велику Німеччину», анулювання Версальського договору, боротьба за нові території, позбавлення політичних прав і громадянства осіб «неарійського» походження та заборона ненімцям переселятися до Німеччини, свобода релігії, «поки релігія не загрожує безпеці держави чи моральним засадам німецької нації», але водночас проти єврейської релігії «через її любов до багатства». У програмі не бракувало й соціалістичних гасел на кшталт вимоги, «щоб крупні промисловці поділилися прибутком з робітниками», вдосконалення старої пенсійної системи, прийняття закону про конфіскацію власності без компенсації, якщо це «відповідає спільним інтересам нації» тощо.

Проте головним, що відрізняло націонал-соціалізм від інших політичних течій, а НСДАП від інших політичних партій, була расова теорія руху. За цією теорією «вищою расою» проголошувалися німці – нащадки арійців, а всі інші нації – «неповноцінними». Залежно від того, якою мірою нацисти визнавали націю наближеною до «арійської раси», залежала подальша її доля. Євреїв, рома (циган), слов'ян та сотні інших націй нацисти вважали ворожими «вищій расі» й планували їхнє винищення чи перетворення на рабську робочу силу. Території, на яких проживали «неповноцінні» з точки зору нацистів народи, проголошувалися «життєвим простором» майбутнього «тисячорічного Третього Райху» й мали бути заселені німецькими колоністами. Власне, расова спрямованість німецького націонал-соціалізму найбільше відрізняла його від італійського фашизму, який не мав чіткої расової теорії.

Соціалістична й расова риторика знайшли своє відображення й у партійних символах. У написаній 1924 р. в ув'язненні за участь у «пивному заколоті» книзі «Майн кампф» («Моя боротьба») А. Гітлер писав: «Як національні соціалісти ми вбачаємо нашу програму в нашому прапорі. У червоному ми вбачаємо соціальну ідею руху, в білому ми вбачаємо націоналістичну ідею і у свастиці ми вбачаємо нашу місію досягти перемоги арійської людини».

У 1924 р. офіційною уніформою НСДАП, на відміну від фашистів, яких називали «чорносорочечниками», стали коричневі сорочки.

Відсидівши 9 місяців натомість належних за вироком суду 5 років, А. Гітлер став активно вербувати до своєї партії невдоволених Ваймарською республікою.

Свідчення 1

К. Брахер: «До сутності націонал-соціалізму, як і його попередників, належить якраз те, що він завжди розумів себе як великий, всесвітньо-історичний рух проти французької революції з усіма її наслідками, проти лібералізму і вільної демократії, проти прав громадянина і людини, проти західної цивілізації й інтернаціонального соціалізму. Близькість до реакційного консерватизму і уявлень його прибічників урешті-решт сприяли його успіху».

(Bracher K. Die Deutsche Dictatur. Entstehung. Struktur. Folgen des Nationalsozialismus. Köln: Kiepenhever & Witsch, 1970. – S. 8)

Адольф Гітлер (1889–1945, справжнє прізвище Шикльгрубер) – німецький політичний діяч. Народився в австрійському місті Бранау в родині чиновника митниці. Вищу освіту не здобув.

З початком Першої світової війни поїхав до Німеччини й вступив до війська. Зі званням капрала та двома Залізними Хрестами по війні він виявився нікому не потрібним. Вірив у те, що німецька армія зазнала поразки через зрадництво євреїв і комуністів.

З 1921 р. – лідер НСДАП. З 1933 р. – канцлер, з 1934 р. – президент і прем'єр-міністр.

Наклав на себе руки навесні 1945 р. за кілька днів до поразки Німеччини у Другій світовій війні. Міжнародним трибуналом у Нюрнберґу за злочини проти людства визнаний воєнним злочинцем.

Незважаючи на свою «пролетарську» назву, партія ніколи не була по-справжньому робітничою. У ній переважали не робітники, а представники середніх верств, невдахи-інтелектуали, безробітні, професійно не зорієнтована молодь. Саме з них А. Гітлер сформував свою особисту армію – «штурмові загони» СА під командуванням Ернста Рема, а потім і «охоронні загони» СС під орудою Генріха Гіммлера.

У партії переважали представники «скривджених» Версальським договором західних та східних прикордонних територій. Середній вік членів НСДАП був на 7 років нижчим за середній вік населення країни, а партійні функціонери були на 8 років молодшими за державних діячів, які не належали до нацистів, і на 5 років молодшими за середній вік чоловічого населення країни.

Нацистський прапор

Свідчення 2

Вальтер Шелленберг, керівник німецької політичної розвідки: «У націонал-соціалістичну партію вливався широкий потік найрізноманітніших людей, які переслідували при вступі часом протилежні цілі. Як і багато хто, я також був переконаний, що Гітлер – прихильник реальної політики... Не стану заперечувати, що ...такі речі, як життєві блага і, скажімо, блиск красивої форми, зіграли в моєму виборі не останню роль».

(Шелленберг В. Секретная служба Гитлера. – К.: Доверие, 1991. – С. 5)

У середині 20-х рр. прихильники А. Гітлера створили кілька громадських організацій нацистської орієнтації: «Нацистська студентська ліга», «Учительська ліга», «Офіцерська ліга», «Жіноча ліга» та ін. З 1926 р. нацисти стали регулярно проводити свої партійні воєнізовані паради з маршами нічними вулицями міст із запаленими смолоскипами.

В умовах світової економічної кризи нацисти стали здобувати дедалі більше голосів виборців на виборах до райхстаґу: 1928 р.– 2,6 % голосів, 1930 р. – 18,3 %, липень 1932 р. – 37,4 %. Але наступні вибори у листопаді того ж року засвідчили падіння популярності НСДАП – 33,1 % голосів (11,7 млн). Соціал-демократи і комуністи набрали в сумі 13,1 млн. Навесні 1932 р. А. Гітлер зазнав двох поразок на президентських виборах. Лише ворожнеча, що панувала між комуністами і соціал-демократами, завадила їм створити в Німеччині лівий уряд.

А. Гітлер віддавав собі звіт у небезпеці для його кар'єри відходу виборців від партії, а тому категорично вимагав від Президента республіки П. фон Гінденбурґа, щоб той призначив його канцлером. Неодноразові пропозиції зайняти посаду віцеканцлера А. Гітлер відхиляв. Перспектива приходу до влади лівих не влаштовувала також крупних промисловців і генералітет. У результаті складних переговорів із впливовими німецькими підприємцями, політиками та військовими 30 січня 1933 р. в Німеччині було сформовано коаліційний уряд з представників НСДАП та Німецької народної партії, а А. Гітлера президент П. фон Гінденбурґ призначив канцлером. Це ще не означало встановлення нацистської диктатури, адже уряд був коаліційним й нацисти не мали більшості у райхстазі, але шлях до неї було розчищено.

Готуючись до призначених на 5 березня 1933 р. виборів до райхстаґу, нацисти не гребували найогиднішими методами боротьби проти своїх політичних опонентів. Опираючись на 2,5 млн штурмовиків із СА, вони закрили опозиційні газети й розгорнули шалену пропаганду проти лівих партій (1933 р. міністром пропаганди було призначено Йозефа Ґеббельса). 27 лютого, за тиждень до виборів, сталася пожежа в райхстазі. При цьому було затримано молодого голландського комуніста Марінуса ван дер Люббе. Уже тоді виникла підозра, що підпал було здійснено самими нацистами, щоб звинуватити в ньому комуністів і тим відвернути від них виборців, а М. ван дер Люббе було обрано «цапом спокути». На показовому судовому процесі в Лейпциґу представник А. Гітлера Герман Герінґ не зміг довести причетність німецьких комуністів і Комінтерну до підпалу й програв двобій заарештованому у цій справі болгарському комуністу Георгію Димитрову. Незважаючи на це, нацисти відправили до в'язниць 10 тис. своїх політичних противників.

В умовах терору й залякування відбулися вибори до райхстаґу, в результаті яких нацисти разом з іншими націоналістичними групами набрали майже 52 % голосів.

Уже через два тижні в Німеччині було створено перший концентраційний табір Дахау, який заповнювався тисячами демократів. Улітку 1933 р. було розпущено німецькі профспілки,

заборонено всі політичні партії, крім НСДАП. За результатами нових «виборів» до райхстаґу в листопаді нацисти оголосили, що за них подали голоси понад 92 % виборців.

А. Гітлер досяг вершин влади й не мав наміру ділитися нею з будь-ким, навіть з тими, хто започатковував нацистський рух. У НСДАП від самого її створення існувало кілька течій, одну з яких, консервативну, очолювали брати Штрассери і Ернст Рем. У ніч з 29 на 30 червня 1933 р. А. Гітлер здійснив «другу революцію» (інша назва – «ніч довгих ножів»). Було вбито Е. Рема та багатьох інших опозиціонерів і тих, хто просто заважав А. Гітлеру, як, наприклад, колишній канцлер Курт фон Шлейхер.

Ця подія набула широкого розголосу у світі. Зокрема, Й. Сталін так відгукнувся на «ніч довгих ножів»: «От Гітлер який молодчина! Ось так потрібно розправлятися з політичними противниками!»

2 серпня 1934 р. помер П. фон Гінденбурґ, і того ж місяця А. Гітлер проголосив себе «фюрером (вождем) Третього Райху». Період встановлення нацистської диктатури завершився.

Чи була Ваймарська республіка приреченою від початку, і коли вона припинила своє існування? На перший погляд, відповідь є очевидною – через приреченість республіки в 1933 р. нацисти прийшли до влади, що й означало її падіння. Проте серед істориків побутує й інша думка – загибель республіки, яка потягла за собою нацистську диктатуру, насправді сталася ще в 1930 р. Саме з цього року П. фон Гінденбурґ став керувати країною своїми декретами, а райхстаґ як символ німецької демократії втратив свою роль.

Аргументи прихильників	Аргументи опонентів
• Ваймарська конституція мала два недоліки: пропорційна виборча система породила слабкі коаліційні уряди; стаття 48 конституції дала Гінденбурґу владу, що дозволила йому знищити демократію • У Німеччині демократія була проголошена, але вона не мала серед німців глибоких коренів. Республіка була породженням поразки у війні й ніколи не мала підтримки більшості німців	• Ваймарська конституція була однією з найліберальніших у Європі. Пропорційна система існувала тоді в багатьох країнах і проблем не виникало. Не були там проблемою і коаліційні уряди. Щодо статті 48 конституції, то вона була успішно застосована президентом Ф. Ебертом у кризовий період 1922–1923 рр. • Демократія не була чимось новим для Німеччини. Тут ще в середині XIX ст. виникли політичні партії

Продовження таблиці

Аргументи прихильників	Аргументи опонентів
• Ваймарські політики мало дбали про народ. Чимало німців звинувачували республіку в знищенні армії підписанням Комп'єнського перемир'я, у приниженні Версалем і репараціями, у жахливій інфляції 1922–23 рр., у залежності від США за позиками	• За кайзерівською конституцією всі чоловіки, які досягли 25 років, мали виборчі права • Саме Ваймарська республіка врятувала німців від знищення, підписавши перемир'я і Версальський договір. Якби політична еліта ґатунку Г. Штреземанна залишилася при владі і якби депресія 1930–1933 рр. не була настільки згубною, А. Гітлер ніколи б до влади не прийшов

2. Внутрішня політика режиму. Прийшовши до влади, А. Гітлер не став ворогувати з традиційними елітами й перебудовував державне управління обережно й не завжди вдало. Так, у січні 1930 р. було прийнято закон «Про відродження Райху», який проголошував скасування федеральних засад держави і ліквідовував суверенітет земель. Їхні повноваження перейшли до загальнонімецького уряду, а на місця було призначено гауляйтерів (намісників), які призначалися А. Гітлером і йому ж підпорядковувалися. На відміну від Й. Сталіна, якого «створив» апарат, А. Гітлер власноруч створив свій апарат і всі найважливіші питання вирішував одноосібно. Крім СА та СС, каральні функції режиму здійснювали поліція, СД (служба безпеки), гестапо (таємна політична поліція). З часом поліція й СС були об'єднані, це означало, що поліція виводилася з-під впливу держави і підпорядковувалася СС – організації, що була своєрідною преторіанською гвардією фюрера.

На відміну від Й. Сталіна, А. Гітлер не втручався в міжусобиці у своєму найближчому оточенні; не брав участі в управлінні поточними справами держави, а передовіряв це оточенню. Потреба в парламентських дискусіях відпала, оскільки все залежало від думки А. Гітлера, який підписував закони і декрети. Вищим органом держави, що здійснював безпосередньо владні функції, стала райхсканцелярія. Згодом процедура прийняття законів була замінена актами. А. Гітлер зневажав правові норми і процедуру, а тому запровадив принцип фюрерства, за яким вся влада в країні й у партії належала лише йому. Тому райхстаґ скликався лише для прийняття 7 законів.

Влада А. Гітлера базувалася не на його посаді чи результатах виборів, а визнанні його винятковості. Воля А. Гітлера прирівнювалася до провидіння. Партійні й державні органи переплелися й становили нерозривне ціле. Щоправда, в державному й партійному управлінні не було схематичної чіткості й фюрер залишав за собою право призначати на посади і знімати з них будь-кого і будь-коли без жодних пояснень. Найближчі

соратники Гітлера ніколи так і не змогли згуртуватися в партійну бюрократію. А. Гітлер, людина, яка для жодної людини не була особистим другом, не просто очолював усіх, він був над усіма.

Необхідність подолання економічної кризи і підготовка до війни потребували централізації економіки. Як і у США, СРСР та Італії, в Німеччині запроваджувалося державне регулювання економікою. Підприємства об'єднувалися в монополістичні групи, що підпорядковувалися Генеральній раді німецького господарства. Рада підпорядковувалася Міністерству економіки; спілки підприємців були об'єднані в корпорацію «Імперський стан німецької промисловості». Господарство Німеччини поділялося на 7 галузей, примусово об'єднаних у корпорації: промисловість, енергетика, ремесла, торгівля, транспорт, банківська справа, страхування. Держава встановлювала: плани виробництва (в 1936 р. було прийнято так званий 4-річний план Г. Герінґа), ціни, ринки збуту; існувала карткова система розподілу товарів, стандартизувалися металеві вироби і деталі машин, будувалися автошляхи, канали, оборонні споруди тощо.

Закінчення світової кризи, мілітаризація економіки, звільнення з роботи громадян «неарійського» походження й заміна їх «чистокровними» німцями дали змогу значно скоротити безробіття в країні.

Нацисти вжили заходів щодо одержавлення сільського господарства. Було створено Державний продовольчий фронт, який контролював виробництво, ринки збуту і ціни на сільськогосподарську продукцію. Кожному селянину держава вказувала, скільки й чого він має виробити, якому покупцеві й за яку ціну продати.

Для заохочення німецьких сільських господарів було наказано миловарним заводам та маргариновим фабрикам використовувати у якості сировини лише сало худоби, вирощеної

німецькими господарями. Для заохочення споживання масла було підвищено на нього ціну майже в 3 рази і обмежено виробництво маргарину і сільськогосподарських продуктів. Було встановлено високі мита на ввіз до Німеччини сільгосппродуктів, а німецьким господарям, які імпортували хліб, видавалися премії. Також було прийнято закон «Про спадкове селянське господарство», який передбачав створення сімейних ферм, причому селяни не могли залишати землю, продавати її чи розподіляти між спадкоємцями; запроваджувалося почесне звання «бюргер».

Свідчення 3

К.Тіппельскірх, німецький генерал: «Довіра до нього (Гітлера) безмежно зростала, тому що не лише без всякого кровопролиття усунув наслідки Версальського договору.., а пригнічував національну свідомість німецького народу, але й постійно зміцнював міць і велич Німецької імперії. Лише небагато хто сумнівався в чесності цієї політики, і ще меншим була кількість тих, хто не дав себе засліпити зовнішніми успіхами і соціальним піднесенням й розгадав демонічну сутність Гітлера».

(Типпельскирх К. История второй мировой войны. – Т.1. – 1939–1943.– Санкт-Петербург, 1994. – С. 5)

Правом володіти землею нацисти наділяли лише німців «арійського походження», які зможуть довести документально чистоту своєї «арійської» крові щонайраніше від 1800 р. Такий господар міг одержати звання «бауера» з великими пільгами до нього. У цілому ці заходи користувалися популярністю серед селян.

Політика щодо сім'ї визначалася, як і в Італії, необхідністю заохочення народжуваності, адже А. Гітлер планував не лише загарбницькі війни, а й масове заселення окупованих територій. Місцеві органи влади запроваджували знижки в оплаті за воду та електроенергію; було встановлено офіційну державну відзнаку «Хрест Матері» трьох ступенів: золотий – за народження 8 дітей, срібний – 6, бронзовий – 4. Молодим подружжям надавалися безвідсоткові кредити і 1 000 райхсмарок, але лише за умови, що жінка не працюватиме. Ці та інші пільги поширювалися лише на «арійські» сім'ї й не стосувалися змішаних шлюбів, жінок з комуністичними, соціалістичними та пацифістськими переконаннями, єврейок, рома та інших категорій.

Проте, починаючи з 1937 р., коли нацисти розпочали активні воєнні приготування і робочої сили не вистачало, потрібно було заохотити жінок до повернення на роботу. Але невисока платня і тяжкі умови праці не приваблювали їх. За 1939–1944 рр. кількість жінок на виробництві зросла несуттєво: з 14,6 до 14,9 млн. Отож агітація уряду за «природну» роль німецької жінки вдарила по ньому ж бумерангом.

А. Гітлер значну увагу приділяв пропаганді серед населення. Молодь проходила нацистський вишкіл в організації «Гітлер-юґенд» та численних «військово-спортивних» таборах. Газети, радіо, кіно, театр, література й музика повинні були вихваляти А. Гітлера та його режим. Було встановлено жорстоку

цензуру над усіма німецькими виданнями, з бібліотек вилучалися й публічно спалювалися неугодні нацистам книги. Й. Ґеббельс приділяв значну увагу пропаганді засобами радіо й тому кількість радіоприймачів у країні зросла з 4,5 до 16 млн. Нацистська кіноіндустрія щороку випускала на екрани близько 100 стрічок, які вихваляли диктатуру.

Для пропаганди режиму було використано й Олімпійські ігри, що відбулися в серпні 1936 р. в Берліні. Багато спортсменів і цілі країни бойкотували ці змагання, які, за задумом А. Гітлера, повинні були довести перевагу «арійської» раси. Цю нацистську вигадку чудово спростували багато «неарійських» спортсменів, особливо чорношкірий легкоатлет Джессі Оуен, який виборов відразу чотири золоті медалі.

Невід'ємною рисою нацистської диктатури стали масові репресії, зведені в ранг державної політики.

На підставі закону про арешт підозрюваних у «підривній діяльності» понад 200 тис. противників режиму було вбито чи закатовано, 450 тис. за політичними, релігійними й расовими мотивами були осуджені в сумі на 1500 років в'язниці чи концентраційних таборів.

У цілому було піддано репресіям понад 3 млн осіб. Якщо комуністів, соціал-демократів та представників інших антинацистських організацій знищували за їхні політичні переконання, то інші люди страждали через свою національність та колір шкіри.

Євреї, які становили менше 1 % населення Німеччини, були проголошені чи не головними ворогами диктатури. Нацисти поставили за мету вилучити «неарійців» (євреїв) з громадського життя (нацистське тлумачення «неарійців» передбачало осіб, що мали батьків чи дідусів євреїв). Євреям було заборонено займатися громадськими справами, викладати в школах і університетах, практикувати лікарями, стоматологами і юристами, в їхніх паспортах ставили спеціальні позначки й усім жінкам дописували ім'я Сара, а чоловікам – Ізраїль.

У квітні 1933 р. НСДАП закликала до бойкоту єврейських магазинів і фірм, проте тоді акція мала лише частковий успіх, оскільки населення виявилося ще непідготовленим до такого неприхованого антисемітизму.

У цілому в 30-х рр. було прийнято понад 400 законів і постанов проти євреїв. У Німеччині процес витіснення євреїв з економічного, політичного і культурного життя тривав п'ять років. Дітей виганяли зі шкіл, а студентів з вузів, тих, хто хотів емігрувати, випускали без їхнього майна. В ніч з 9 на 10 листопада 1938 р. нацисти влаштували різню, що увійшла в історію як «кришталева ніч». По всій Німеччині грабувалися й руйнувалися єврейські магазини, синагоги, цвинтарі. Сотні євреїв загинули, а близько 30 тис. нацисти відправили до концтаборів. Відповідальність за цей злочин нацисти поклали на ... євреїв і змусили їх виплатити 1 млрд марок «компенсації».

Геноцид було розв'язано й проти більшості рома. У 1939 р. після окупації Польщі більшість з них та німецьких євреїв було

вивезено до цієї країни й кинуто до спеціальних закритих районів – ґето. Не менш трагічна доля спіткала й чорношкірих громадян Німеччини. У 20-х рр. багато чорношкірих солдатів відповідно до Версальського договору прибули до Німеччини, зокрема в Райнську зону, як вояки французької окупаційної армії. Дітей, які народилися від зв'язків солдатів з Сенегалу та Марокко з місцевими німецькими жінками, презирливо називали «райнськими байстрюками» і «гібридами» й зневажали ще за ваймарських часів. Під тиском расистських акцій політиків і журналістів, ваймарська влада збирала про них інформацію й ізолювала цих дітей. У 1937 р. нацисти на підставі цієї інформації стерилізували – хірургічним шляхом позбавили можливості мати у майбутньому потомство – 385 чорношкірих дітей.

У 1939 р. А. Гітлер власноруч підписав наказ про проведення автаназії («легкої смерті»), під дію якого підпадали всі, чиє життя було «позбавлене цінності»: душевнохворі, хворі на гемофілію, хвороби шкіри, очей, вуха, епілепсію, туберкульоз тощо.

У школах для розумово відсталих дітей було розгорнуто націонал-соціалістичне змагання з представлення до «судів у справах про здорову спадковість» матеріалів на вихованців, а лікарні змагалися за першість зі стерилізації.

Німецька католицька церква, з якою А. Гітлер підписав угоду про співпрацю, проігнорувала послання папи Пія XI про неприпустимість автаназії і насильної стерилізації як втручання у справи Всевишнього й підтримала нацистський вандалізм. Священики, які протестували, також піддавалися репресіям. Підтримала ці злочини й офіційна протестантська церква.

У Німеччині було обладнано 6 закладів для вбивства хворих. Оскільки основні функції покладалися на СС, то потреба в садистах і мерзотниках стрімко зросла. Усього до 1941 р. автаназії було піддано понад 70 тис. осіб.

Комуністки і соціалістки, пацифістки, рома, єврейки також примусово стерилізувалися. Нацисти на практиці втілювали своє гасло, що «неповноцінні» люди не повинні мати потомства. Упродовж 1934–1939 рр. від примусової стерилізації постраждали 320 тис. осіб.

Опозиція диктатурі не була єдиною: ліві, насамперед комуністи і соціал-демократи – традиційні противники нацистів, частина консерваторів, певні кола церкви, окремі представники державного апарату та економіки. У 1938 р. в центрі опозиції постали військові. Трагедія народів усіх тоталітарних країн, у тому числі й Німеччини, полягала в тому, що там не було

Свідчення 4

«...Німці. Нація філософів і композиторів... Хто дав світові Бетховена, Ґете, Шиллера, Геґеля, Канта, Ніцше? І хоча Бухенвальд недалеко від дуба Ґете, і дуб той спиляний, і солдати вермахту відкривали на тому пні бляшанки, – все одно не Гітлер визначає образ нації з його Геббельсом, що хапався за пістолет при слові культура, і не Ельза Кох, а доктор Фауст і Лореляй над Рейном».

(Ліна Костенко. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала. К.: КМ Academia, 1999. – С. 10–11)

єдиного руху опору. У Німеччині його також ніколи не існувало, а можна вести мову лише про окремі напрями і групи. У 1938 р. розпочалися контакти між опозиційними силами, але, наприклад, єдиний опозиційний фронт з комуністів та соціал-демократів не вдалося створити навіть в еміграції.

Запитання і завдання

1. Які, на Вашу думку, обставини та які політичні сили сприяли приходу до влади в Німеччині націонал-соціалістів?

2. Порівняйте протилежні точки зору на причини і час падіння Ваймарської республіки. На чиєму боці Ви у цій дискусії?

3. Які, на Ваш погляд, цілі переслідували нацисти, запроваджуючи централізоване управління економікою і які результати дав цей захід?

4. Проти яких категорій населення і у якій формі застосовувалися репресії в Німеччині? Порівняйте їх з репресіями в інших тоталітарних країнах – Італії та СРСР.

Головні події:

1933 р., 30 січня – призначення А. Гітлера канцлером Німеччини
1933 р., 29–30 червня – «ніч довгих ножів»
1933 р., серпень – проголошення А. Гітлера «фюрером Третього райху»
1938 р., 9–10 листопада – «кришталева ніч»

§ 19. ІСПАНІЯ

1. Ситуація в Іспанії після Першої світової війни. Як відомо, у роки війни Іспанія дотримувалася нейтралітету. Така позиція короля Альфонса XIII та уряду була зумовлена, з одного боку, тим, що в країні зберігалася політична нестабільність, а з іншого – її інтереси у цій війні безпосередньо не зачіпалися. До того ж брати участь у війні означало стати членом чи Антанти, чи Троїстого союзу, а це суперечило давній позаблоковій традиції Іспанії. Таке спрямування іспанської політики красномовно сформулював відомий консервативний діяч першої третини XX ст. А. Маура: «Ми володіємо чудовим географічним середовищем. Але необхідно, щоб наші морські бази, наше розташування між двома морями, у світовій торгівлі й військовому житті, використовувалися винятково нами самими».

Активна торгівля з обома воюючими блоками сприяла значному піднесенню іспанської економіки, стабілізації взаємин між працівниками та роботодавцями, збільшенню обсягів експорту сільськогосподарської продукції. Проте по війні в країні настав спад економічної активності, скоротився експорт, стала наростати соціальна напруга.

Політичний устрій Іспанії у перші повоєнні роки залишався незмінним: законодавча влада належала королю й двопалатному парламенту (кортесам), а виконавча – королю та уряду (Раді міністрів).

Партійний спектр представляли дві провідні партії: Ліберальна й Консервативна; поступово набирала сили також

Соціалістична робітнича партія. Політизували свою діяльність потужні профспілкові об'єднання – Всезагальна спілка трудівників (ВСТ), Національна конфедерація праці (НКП), утворена в 1921 р. Комуністична партія Іспанії.

Свідчення 1

У. Черчілл про настрої в Іспанії в роки Першої світової війни: «...Аристократія була прихильна до Німеччини, середній клас, навпаки, до Франції, і король промовляв: лише я й народні маси на боці союзників».

(Espadas Burgos M. Los Borbones de Espana // Las grandes dinastias / Madrid–Barcelona, 1978. – P. 250)

2. Диктатура П. де Рівери. В Іспанії, як і в інших країнах західного світу, стабілізація виявилася короткочасною. Після неї активізувалися робітничий та селянський рухи, націоналісти Каталонії та Країни Басків домагалися автономії. Ліві сили докладали зусиль для послаблення позицій короля та уряду. Економічна криза, яка розпочалася 1921 р., та поразка іспанської армії у колоніальній війні в Марокко породили в правлячих колах переконаність в необхідності встановлення влади «сильної руки».

Найкращою, на їхню думку, кандидатурою на роль диктатора був командувач військової округи в Каталонії генерал Прімо де Рівера. У серпні 1923 р. він здійснив переворот, встановивши в країні військово-монархічну диктатуру. Кортеси було розпущено, заборонено діяльність політичних партій, обмежено конституційні права і свободи, проведено арешти серед радикальних і профспілкових діячів. Поклавши край політичним чварам, П. де Рівера досяг немалих успіхів у царині економіки. Так, до осучаснення промисловості було залучено іноземні інвестиції, націоналізовано визначальні галузі. Економічний національний комітет (пізніше – Національний комітет з регулювання промисловості) сприяв появі потужних монополій у нафтовій, вугільній та тютюновій галузях. Також було досягнуто порозуміння з профспілками та легально діючою Соціалістичною партією. Спільно з ними П. де Рівера утворив «паритетні комісії» з питань умов праці та трудових конфліктів. До цих комісій увійшли як представники підприємців та місцевих органів влади, так і робітничі делегати. За прикладом Б. Муссоліні в Іспанії було продекларовано створення «корпорацій».

Проте, врешті-решт, диктатура виявилася вразливою. Жорстокий і марнославний, донжуан і азартний картяр, генерал налаштував проти себе не лише рядових громадян, а й іспанську еліту. Проти П. де Рівери виступили усі провідні політичні сили і навіть деякі військові з'єднання. Після придушення двох спроб військового перевороту (1926 та 1929 рр.) у січні 1930 р. диктатор подав у відставку. У березні того ж року він раптово помер в одному з паризьких готелів, передавши символічну естафету іспанського тоталітаризму своєму сину Хосе Антоніо.

Світова економічна криза 1929–1933 рр. не обминула й Іспанію. Вона значно ускладнила ситуацію у й без того не надто заможній країні. Масове закриття підприємств, особливо тих,

які працювали на експорт, спричинило зростання безробіття (до 600 тис.), зниження заробітної плати, припинення соціальних виплат.

Робітничі та селянські виступи проти безпорадної політики уряду генерала Беренгера доповнювалися критикою монархії з боку прихильників республіканського устрою. Республіканці наполягали, щоб король, який скомпрометував себе співпрацею з П. де Ріверою, зрікся корони й передав владу виборним керівникам.

3. Революція 1931 р. На місцевих виборах у квітні 1931 р. республіканці здобули переконливу перемогу. Звістка про це вивела на вулиці тисячі демонстрантів. Муніципалітети ряду міст проголосили республіку, у Барселоні було проголошено Каталонську республіку. 14 квітня революційний комітет оголосив про повалення монархії. Альфонс XIII зрікся трону й відбув за кордон, а Іспанію було проголошено республікою.

У червні відбулися вибори до Законодавчих зборів, після яких було сформовано коаліційний уряд. Прийнята у грудні 1931 р. конституція гарантувала широкі громадянські права і свободи. Відповідно до закону про аграрну реформу, поміщицькі землі конфісковувалися за викуп, зменшувалася поземельна орендна плата. Актуальне для Іспанії національне питання було вирішене лише частково: Каталонія отримала обмежену автономію, а Ґалісії та Країні Басків було відмовлено навіть у цьому.

Новий уряд також прийняв закони про 8-годинний робочий день, про регулювання найму робочої сили, про соціальне страхування та ряд інших. Проте йому складно було балансувати між партіями правого та лівого спрямування. Особливо велику активність виявляли комуністи та створена 1933 р. фашистська фаланга. Ці сили сподівалися за умов безладу в країні прийти до влади. До того ж за їхньою спиною стояли іноземні держави, які плекали надію втягнути Іспанію до сфери свого впливу, – відповідно СРСР, Німеччина та Італія.

У жовтні 1934 р. комуністи зініціювали збройне робітниче повстання в Астурії, яке призвело до великих жертв серед повстанців: у ході двотижневих боїв проти урядових військ понад 3 тис. чоловік було забито, 7 тис. поранено, 30 тис. потрапили до в'язниць.

4. Уряд Народного фронту. Астурійський погром виявився пірровою перемогою уряду. Жорстокість, з якою він придушив повстання, спричинила різку критику уряду не лише в середовищі робітництва, а й у Кортесах і цим майстерно скористалася ліва пропаганда. Суперечки серед урядових партій, що посилилися після викриття фактів корупції і хабарництва у вищих сферах держави, закінчилися розпадом коаліції і призначенням дострокових виборів.

Заради об'єднання сил напередодні виборів під спільним гаслом амністії для учасників подій 1934 р. ліві партії уклали в середині січня 1936 р. пакт про утворення передвиборчого блоку ***Народний фронт***. Вибори, які відбулися наступного міся-

ця, хоч і дали незначну перевагу в голосах правим, але забезпечили більшість місць у кортесах партіям Народного фронту. З 473 мандатів Народний фронт мав 268, у тому числі до парламенту було обрано 159 республіканців, 88 соціалістів і 17 комуністів. Праві партії контролювали 205 місць.

Сформований після виборів уряд очолив М. Асанья. Найперша проблема, з якою він зіткнувся – несанкціоновані дії робітничих організацій. Робітники самовільно захоплювали підприємства, запроваджували на них робітничий контроль, створювали непідзвітні уряду воєнізовані загони «робітничої міліції». Праві політики заявляли, що Народний фронт пожинав плоди свого передвиборчого популізму. Для підтримання авторитету уряд М. Асаньї повернув до роботи робітників, які свого часу втратили її. Водночас він продовжив проведення аграрної реформи, розподіливши до червня 1937 р. понад 700 тис. га землі.

Було відновлено автономію Каталонії, проте далі у розв'язанні національної проблеми уряд не наважився піти. Прийшовши до влади під гаслами свободи і демократії, звільнивши із в'язниць 30 тис. політичних в'язнів, республіканці у той же час кинули до тих же в'язниць 6 тис. своїх політичних опонентів, обмежили діяльність неприхильних до Народного фронту газет.

Організація урядом Народного фронту економіки на засадах соціалістичного вчення, нейтральне ставлення до захоплення робітниками підприємств, на яких ті так і не спромоглися налагодити виробництво, призвело до того, що підприємці та банкіри стали переводити свої капітали за кордон. У країні значно зросли ціни на продукти і товари першої необхідності, підприємства банкрутіли і закривалися, а робітники знову опинялися за їхніми воротами.

Швидкими темпами зростала злочинність. Лише за один місяць (13 травня – 15 червня 1936 р.) було зруйновано 36 і частково пошкоджено 34 церкви, загинуло 65 чоловік, 230 було поранено, зірвано 47 бомб. Країна невідворотно сповзала до громадянської війни, відвернути яку Народний фронт виявився нездатним.

5. Громадянська війна 1936–1939 рр. ***Встановлення диктатури Ф. Франко***. Приводом до громадянської війни стали події 13 липня 1936 р., коли у відповідь на вбивство в Мадриді офіцера було забито депутата-монархіста Х. Кальво Сотело.

17 липня в іспанському Марокко група вищих іспанських військовиків під орудою генералів Мола та Санхурхо повстали проти уряду Народного фронту. 20 липня внаслідок авіакатастрофи Санхурхо загинув і у вересні військова хунта проголосила своїм вождем генерала ***Франсіско Франко***. Радіостанція м. Сеута передала умовний сигнал: «Над усією Іспанією безхмарне небо», який слугував наказом до виступу заколотників по всій країні.

До заколотників приєдналися 120 тис. військовослужбовців – 80 % збройних сил держави, моральну підтримку надала ка-

толицька церква. Кардинал Гома закликав здійснити «хрестовий похід проти червоних», під якими він мав на увазі Народний фронт. Іспанські єпископи направили Ф. Франко колективного листа з підтримкою його боротьби.

Розпочалася громадянська війна, яка спричинила гостру міжнародну кризу і яку п'ять років по тому Ф. Франко назвав «першою битвою за новий порядок». Радянський Союз підтримав республіканців, а Німеччина й Італія – націоналістів. Західні ж демократії, побоюючись появи на політичній карті Європи ще одного тоталітарного режиму, вважали за краще зберегти в Іспанії законний уряд. Отже, Іспанія ставала яблуком розбрату між західними демократіями, з одного боку, й тоталітарними державами – з іншого.

На пропозицію британського міністра А. Ідена 27 країн оголосили про політику невтручання в іспанський конфлікт, а на початку вересня в Лондоні було утворено Комітет із невтручання. Проте невдовзі стало очевидним, що тоталітарні країни – Німеччина, Італія й СРСР не мали наміру перебувати осторонь.

Найактивнішим «втручальником» був Б. Муссоліні, який майже відразу відправив на допомогу Ф. Франко 20 військових літаків. Його підтримав А. Гітлер: операції «Фойєрзаубер» і «Отто» (липень – жовтень 1936 р.), створення легіону «Кондор» та ін.

Франсіско Бахамонде Франко (1892–1975) народився у сім'ї військового моряка. 1910 р. закінчив військову академію у м. Толедо. Швидко зарекомендувавши себе відважним й ініціативним офіцером, у 1920 р. він вступив до елітного Іспанського легіону. За значний внесок у перемогу над повстанчою армією лідера марокканських націоналістів Абдель Каріма в 33 роки став наймолодшим в Іспанії генералом.

1928 р. став начальником військової академії в м. Сарагосі, проте в 1931 р. за монархічну орієнтацію її було закрито новим республіканським урядом. Після перемоги на виборах у жовтні 1933 р. правоцентристських партій знову виявився у фаворі – 1935 р. його було призначено начальником генерального штабу.

З приходом до влади Народного фронту виїхав з материкової Іспанії на Канарські острови.

Свідчення 2

А. Гітлер: «...Враховуючи перебіг подій.., не передбачається швидке закінчення воєнних дій в Іспанії... З іншого боку, з точки зору Німеччини, стовідсоткова перемога Франко є небажаною. Навпаки, ми зацікавлені в продовженні війни і в збереженні напруженості в районі Середземного моря».

(Документы и материалы кануна Второй мировой войны. 1937–1939. – Т.1. – М., 1981. – С. 31)

Лідер комуністів Долорес Ібаррурі
закликає дати рішучу відсіч заколотникам

Й. Сталін у вузькому колі керівництва партії висловлював переконаність у легкій перемозі республіканців, внаслідок якої за Піренеями постане ще одна соціалістична країна. Такої ж позиції, природно, дотримувався й Комінтерн. Коли ж в Іспанії гору почали брати націоналісти, Й. Сталін і нарком оборони СРСР К. Ворошилов наполягали на безпосередній інтервенції Червоної армії. Проте з часом обоє визнали переконливість контраргументів заступника К. Ворошилова маршала М. Тухачевського, який доводив, що такі дії призведуть до вступу в Іспанію регулярних німецьких та італійських військ, і не зважилися на цей крок. Натомість на допомогу республіканцям було таємно відправлено близько 3 тис. радянських військових радників.

Свідчення 3

З телеграми Й. Сталіна ЦК Компартії Іспанії: «Трудящі Радянського Союзу виконують лише свій обов'язок, надаючи посильну допомогу революційним масам Іспанії. Вони віддають собі звіт, що звільнення Іспанії від гніту фашистських реакціонерів не є приватною справою іспанців, а спільною справою всього передового і прогресивного людства».

(Правда. – 1936. – 16 жовтня)

З огляду на це Комінтерн визнав за краще формувати для допомоги республіканцям «інтербригади» з добровольців. Одними з перших інтербригадівців стали близько сотні спортсменів з багатьох країн, які прибули на барселонську Олімпіаду праці, організовану у знак протесту проти «фашистських» Олімпійських ігор 1936 р. у Берліні.

Загалом у Іспанії воювали понад 42 тис. добровольців-інтернаціоналістів з 54 країн. Лише трохи більше 7 % з них залишилися неушкодженими. Водночас на боці іспанських націоналістів воювали понад 300 тис. іноземних вояків.

З самого початку війна відзначалася надзвичайною жорстокістю і непоступливістю воюючих сторін. Ті, хто симпатизував

Свідчення 4

Дані про радянські поставки республіканцям Іспанії: «Військові літаки – понад 800; танки – 362; панцерники – 100; гармати – понад 1 550; гвинтівки – 500 000; кулемети – 15 000».

(Военно-исторический журнал. 1971. – № 7)

Народному фронту, вірили у швидку й переконливу перемогу республіканців.

Справді, на перших порах франкісти зазнали ряду відчутних поразок, поступившись 2/3 території. Але з часом вони перехопили ініціативу. За півтора місяці боїв націоналісти взяли під свій контроль 17 із 50 провінцій. Незважаючи на стійкість, виявлену при обороні Мадрида (1936 р.), у битві під Ґвадалахарою (березень 1937 р.) та при захопленні Теруеля (грудень 1937 р.), становище республіканців ставало все гіршим. Воно ускладнювалося ще й тим, що в таборі республіканців почався розбрат. Зокрема, нищівного удару було завдано по троцькістських та анархістських організаціях, які активно боролися проти Ф. Франко й італо-німецької неоголошеної інтервенції.

Свідчення 5

Ф. Франко: «...Наша перемога була перемогою проти міжнародного комунізму, і якби ми зазнали провалу, то господарем Піренейського півострова виявилася б Москва, а ситуація в Європі набрала б катастрофічного характеру».

(Franco Salgado-Araujo F. Mis conversaciones privadas con Franco. – Barcelona, 1976. – P. 31)

Наприкінці 1938 р. націоналісти остаточно переломили хід війни на свою користь. Наприкінці грудня вони прорвали оборону республіканських військ в районі Нижньої Сегре, а ще через три дні вибили їх з Манреси, Тарраси і Барселони.

На цей час Сталін фактично покинув своїх союзників напризволяще. На початку лютого франкісти зайняли Каталонію, а в останні дні березня розпочався їхній генеральний наступ на усіх фронтах. Перехід на бік заколотників командувача армії центру Касадо відкрив націоналістам шлях на Мадрид. Наступаючі йшли на столицю чотирма похідними колонами, а п'ята, яку становили противники республіки, перебувала у самому місті. З того часу вислів «п'ята колона» став синонімом зради. 28 березня 1939 р. беззастережно капітулював Мадрид, а 1 квітня Ф. Франко оголосив: «Війну закінчено».

Громадянська війна обійшлася Іспанії в суму, рівнозначну шести державним бюджетам у цінах 1935 р., або майже усьому річному валовому національному продукту. Точна кількість людських втрат не встановлена. Франкістський режим оголосив про 1 млн загиблих, більшість же істориків схильні вважати ближчою до істини цифру в 600–700 тис. чоловік.

У країні на довгі роки встановилася авторитарна диктатура. Відразу після завершення громадянської війни Ф. Франко запровадив жорстокий терор. Лише за один рік – з квітня 1939 по березень 1940 р. – було страчено близько 100 тис., а ще 2 млн чоловік було кинуто до в'язниць та концтаборів.

Громадянська війна в Іспанії (1936–1939)

Запитання і завдання

1. Якою була позиція Іспанії в роки Першої світової війни? Чим вона принципово відрізнялася від позиції інших великих європейських країн?

2. Розставте у хронологічному порядку події: а) битва під Ґвадалахарою; б) проголошення у Барселоні Каталонської республіки; в) утворення передвиборчого блоку Народного фронту; г) робітниче повстання в Астурії.

3. Проаналізуйте Свідчення *2*. Наскільки, на Вашу думку, воно узгоджується з фактом, що Німеччина всіляко підтримувала Ф. Франко у громадянській війні?

4. Прочитайте Свідчення *5*. Чому Ф. Франко вважав, що у разі поразки франкістів «Господарем Піренейського півострова стане Москва»?

5. Чому, незважаючи на дієву допомогу з-за кордону (Свідчення *4*), прихильники республіки все ж зазнали поразки у громадянській війні?

6. За яких, на Вашу думку, умов результат громадянської війни міг бути іншим?

Головні події:

1923 р., серпень – **1930 р.**, січень – диктатура Прімо де Рівери
1931 р. – демократична революція. Проголошення Іспанії республікою
1936 р., лютий – прихід до влади уряду Народного фронту
1936–1939 рр. – громадянська війна
1939 р. – встановлення диктатури генерала Ф. Франко

Тема 5 КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 20. ПОЛЬЩА

1. Відновлення державної незалежності Польщі. Ю. Пілсудський. Після того як у результаті трьох поділів (1772, 1793 і 1795) Австрія, Пруссія та Росія «стерли» з політичної карти Європи Польську державу, провідні польські політики пов'язували відновлення національної незалежності із загальноєвропейською війною, у якій усі три чи хоча б одна з держав-загарбниць зазнали поразки. Що до того, примкнути до Німеччини чи до Антанти, єдності не було. Зокрема, один із тодішніх керівників Польської соціалістичної партії (ППС) ***Юзеф Пілсудський*** вважав найвірогіднішою поразку держав Антанти, зокрема й Росії, а тому закликав стати на бік німецько-австрійського блоку. Як перший крок до незалежності не виключалося й створення триєдиної Австро-Угорщино-Польщі. На противагу йому засновник Національно-демократичної партії (НД, або «ендеція») ***Роман Дмовський*** віддавав перевагу Антанті й орієнтувався на Росію.

Проте жодна з політичних течій не мала чіткого плану – усе мало залежати від перебігу майбутньої війни. З її початком проголошений у Варшаві Національний уряд оголосив Росії війну. Але польські вояки, вступивши на шостий день війни з австрійської території до Королівства Польського, успіху не досягли, оскільки місцеве населення на повстання не піднялося.

1914 р. у Варшаві було створено Польську військову організацію (ПОВ). Р. Дмовський та «русофіли» з НД поквапилися

Пілсудський Юзеф Клемент (1867–1935) – видатний польський державний діяч. Народився біля м. Вільно (тепер Вільнюс, Литва). Навчався у Харківському (виключений за участь у студентських виступах), згодом – Віленському університетах. З 1887 по 1892 р. перебував у засланні в Сибіру. З 1893 р. був провідним агітатором ППС. У 1914 р. створив польські легіони, які у складі австро-угорської армії воювали на Східному фронті.

У 1918–1922 рр. зайняв посаду керівника Польської держави, після чого добровільно склав з себе повноваження. У 1926 р. здійснив військовий переворот проти сейму й керував країною до самої смерті.

утворити власні структури: Польські національні комітети у Петербурзі, Варшаві та у Парижі.

На початку серпня 1915 р. німці зайняли Варшаву, але дієвого польського уряду тоді створити не вдалося. Спроби бригадира легіонерів Ю. Пілсудського розпочати вербовку до польського війська (з цією метою він, офіцер австрійської армії, навіть залишив фронт) успіху не мали. Легіони стікали кров'ю на Східному фронті, й пропорційно пролитій крові зростала популярність бригадира. Лише 5 листопада 1916 р. Німеччина дозволила проголосити Акт створення Польської держави й організувати Тимчасову державну раду – польський дорадчий орган при австрійській владі. Після лютневих подій революції 1917 р. в Росії й визнання Тимчасовим урядом права поляків на власну державу, Ю. Пілсудський перейшов на позиції свого опонента Р. Дмовського й розпочав боротьбу проти Німеччини та Австро-Угорщини. За незгоду включити легіонерів до німецького війська у липні 1917 р. його було ув'язнено до маґдебурзької в'язниці. Це, врешті-решт, виявилося Ю. Пілсудському на руку, адже з посібника приречених на поразку Центральних держав він перетворився на їхню жертву.

Листопадова 1918 р. революція в Німеччині прискорила розв'язання «польського питання», й у ніч з 6 на 7 листопада у залишеному австрійцями Любліні ліві партії (ППС, Польська селянська партія – «Визволенє») та ПОВ проголосили створення Тимчасового народного уряду Польської республіки. 10 листопада Варшава урочисто зустрічала звільненого революцією з ув'язнення Ю. Пілсудського. Уже через чотири дні голова уряду соціал-демократ ***Ігнацій Дашиньський*** передав йому владу з надзвичайними повноваженнями. Країна святкувала довгоочікувану свободу.

Враховуючи вплив соціалістичних партій на частину суспільства, Ю. Пілсудський як фактичний диктатор вирішив на перших порах керувати за їхньою допомогою, ставши, проте, не лише над ними, а й над усіма партіями взагалі. Він залишив при владі «червоний» уряд, знову доручивши його формування І. Дашиньському, а коли тому через непоступливість «ендеції» це не вдалося, призначив президентом міністрів (прем'єром) ще одного соціаліста – Енджея Морачевського. Сам Ю. Пілсудський як тимчасовий Начальник держави до скликання Установчого сейму всю повноту влади зосередив у своїх руках.

Випробування не забарилися – на початку 1919 р. «ендеція» здійснила спробу заколоту. В очах поляків скомпрометованими виявилися всі політичні партії, а популярність Начальника сягнула нових висот. Він передав владу позапартійному «урядові фахівців», призначивши прем'єром відомого польського піаніста ***Ігнація Падеревського***. Головним завданням уряду стало проведення виборів до сейму, після скликання якого Ю. Пілсудський обіцяв скласти диктаторські повноваження.

Вибори відбулися наприкінці січня 1919 р. й стали не лише днем відродження польського парламентаризму, а й відправним пунктом протистояння між сеймом і Ю. Пілсудським. Начальник держави вважав, що він краще за депутатів знає і розуміє потреби народу, а тому не він повинен допомагати парла-

менту в розбудові Польщі, а навпаки. Депутати ж дотримувалися протилежної думки. Новообраний сейм прийняв закон, який згодом назвали «малою конституцією». За ним сейм перебирав усю законодавчу владу собі, а Начальник держави й уряд були підзвітні парламенту. Отже, Ю. Пілсудському було залишено лише представницькі повноваження. Права непольського населення держави були «малою конституцією» обійдені увагою й це з часом породило серйозні проблеми.

При становленні Польської держави не вдалося, на жаль, уникнути протистояння в Галичині поляків і українців. Збройні сутички між ними розпочалися 1 листопада 1918 р., а впродовж наступних чотирьох днів переросли у справжню війну. При цьому 13 листопада 1918 р. було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). У ніч на 22 листопада поляки оволоділи Львовом, а український уряд перебрався спочатку до Тернополя, а на початку січня 1919 р. – до Станіслава (тепер Івано-Франківськ). У листопаді-грудні 1918 р. 10 з 59 повітів ЗУНР контролювала Польща. До середини червня цей контроль поширився майже на всю Східну Галичину.

2. «Польське питання» на Паризькій мирній конференції. Поляки пов'язували з Паризькою конференцією великі надії й відрядили на неї повноважну делегацію у складі Р. Дмовського, І. Падеревського та В. Грабського. Конференція вітала відновлення Польщі й приділила цій країні значну увагу. Проте, як з'ясувалося, у Парижі зібралися як симпатики, так і противники створення сильної Польщі у центрі Європи. Найактивніше польські інтереси обстоювала французька делегація, очолювана прем'єром Ж. Клемансо. Щоправда, навіть Париж не підтримував усі, особливо з питань визначення східних кордонів, претензії поляків, оскільки був переконаний у швидкому відновленні «єдиної й неподільної» небільшовицької Росії. До планів британського прем'єра Д. Ллойд Джорджа, союзна Франції, сильна Польща не входила, адже це суперечило його прагненню зберегти рівновагу сил у Європі. Опонентами поляків на переговорах були також українці, литовці, німці, чехословаки і навіть радники В. Вілсона та Д. Ллойд Джорджа, євреї за національною приналежністю. Радники після вчиненої поляками розправи у Львові над їхніми одноплемінниками – прихильниками Української держави у Галичині, вимагали від Варшави гарантій безпеки та пільг для польських євреїв.

У січні 1919 р. Р. Дмовський представив проект польських кордонів, поклавши в його основу кордони Речі Посполитої

Свідчення 1

Ю. Пілсудський: «Вам цієї Польщі не втримати... Нинішня Польща здатна до життя лише в якийсь щасливий золотий період історії... Я програв своє життя. Не вдалося мені втілити міцного федеративного зв'язку, з яким світ мав би рахуватися».

(W. Balcerak. Geneza i uwarunkowania wojny polsko-radzieckiej 1919–1920 // Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Materialy sesji naukowej w Instytucie Historii PAN. 1-2 pazdziernika 1990. Wydawnictwo Instytutu Historii PAN. Warszawa, 1991. – S. 32)

1772 р. Проект був складовою його загального плану створення унітарної Польщі, яка б механічно поглинула Західну Україну й Західну Білорусію. У цьому він розходився з Ю. Пілсудським, який схилявся до конфедеративної держави.

Проте східні кордони Польщі виявилися для учасників конференції справою не першої ваги – у березні 1919 р. створена конференцією комісія у польських справах, очолювана французьким дипломатом Мартіном Камбоном, запропонувала спочатку розглянути проблему західних кордонів. Найзапекліша боротьба розгорнулася довкола лінії польсько-німецького кордону. Д. Ллойд Джордж не погоджувався на значне розширення території Польщі за рахунок Німеччини й на передання полякам м. Гданська (Данциґа).

Його підтримав і американський президент. У підсумку з чотирьох проектів щодо Гданська на початку квітня було прийнято найменш вигідний для поляків. Гданськ проголошувався Вільним містом під мандатом Ліги Націй в межах польських митних кордонів. Ні протести польської делегації, ні запальна промова Р. Дмовського справі не зарадили.

Ігноруючи погрози німців завдати удару по Варшаві, конференція відокремила від Німеччини на користь Польщі район Познані й частину Західної Пруссії, що відкрило полякам вихід до Балтійського моря. 1921 р. у Верхній Сілезії було проведено плебісцит (опитування населення), під час якого більшість її жителів висловилися за приналежність до Німеччини. У відповідь розпочалося повстання польського населення, й для припинення конфлікту між поляками і німцями Ліга Націй передала південну частину Верхньої Сілезії Польщі, а решту $^{2}/_{3}$ території – Німеччині. Сілезький район Цешина з переважаючим польським населенням відійшов до Чехо-Словаччини.

Конференція висловилася за те, щоб східними кордонами Польщі стали етнічні польські кордони по р. Буг. Питання про приналежність Східної Галичини на Паризькій конференції вирішене не було. 8 грудня 1919 р. Рада послів Антанти прийняла декларацію «Про тимчасовий східний кордон Польщі», але його лінія була визначена лише в 1920 р. на конференції у м. Спа й названа на честь міністра закордонних справ Великої Британії Дж. Керзона «***лінією Керзона***» (вона проходила по лінії Гродно – Яловка – Немирів – Брест-Литовськ – Дорогохуськ – Устилуг, східніше Грубешова через Крилув, далі західніше Рави-Руської, східніше Перемишля до Карпат).

3. Польсько-більшовицька війна 1920–1921 рр. Польсько-російський антагонізм розгорався з самого початку проголошення Польщею незалежності. Більшовицький декрет про «відпущення» Польщі було розцінено поляками як тактичний крок Росії, спрямований на те, щоб приспати їхню пильність. Неоголошена війна між двома країнами тривала понад рік, але тривалий час вони були заклопотані нагальнішими справами: Польща боролася проти ЗУНР і завойовувала Вільно, а більшовики поборювали білогвардійських генералів Денікіна й Колчака. Ю. Пілсудський, якого не полишала надія на федерацію

з Україною, 21 квітня 1920 р. уклав з ***Симоном Петлюрою***, на умовах передачі майже усієї Правобережної України до складу Польщі, союз проти більшовиків. 25 квітня три польські армії ($^3/_5$ польських військ на Сході) та українські частини розпочали наступ на Україну. Розбивши дві більшовицькі армії, союзники швидко підійшли до Києва. Надвечір 6 травня патруль уланів 3-ї польської армії генерала ***Едварда Ридз-Смігли*** на трамваї в'їхав до столиці України. Більшовики на той час уже залишили місто. Невдовзі на Хрещатику відбувся урочистий парад українських та польських військ.

Свідчення 2

К. Кшечунович, ротмістр польської армії, учасник походу: «Складно описати ентузіазм війська, котре... йшло в глиб України до історичних рубежів давньої Речі Посполитої, до найбагатшого, найбуйнішого краю, який спливав молоком і медом, пахнув травами і цвітом. Наша генерація... від командира ескадрону до останнього рядового, який вмів читати, була вихована на ... трилогії Сенкевича...»

(K. Krzeczunowicz. Ostatnia kampania konna. Dzialania jazdy polakiej przeciw armii konnej Budionnego. Veritas, Londyn, 1971. – S. 14)

Проте надалі ситуація значно ускладнилася. Польсько-українські війська розтяглися на широкому фронті, а українське населення було насторожене тим, що війська УНР повернулися не силою власної зброї, а завдяки полякам. Більшовики перегрупували сили й 4 липня Західний фронт Михайла Тухачевського перейшов у контрнаступ. Наступного дня Перша кінна армія ***Семена Будьонного*** прорвалася в тил південніше Києва, загрожуючи замкнути польсько-українські війська в кільці оточення.

Свідчення 3

Т. Махальський, ротмістр польської армії, учасник параду: «Український народ, який бачив у своїй столиці чужого генерала з польським військом замість Петлюри на чолі власних військ, не усвідомлював цього акту як визволення, а швидше як різновид якоїсь нової окупації. Отож український народ замість ентузіазму і радості зберігав понуре мовчання.., залишався пасивним глядачем...»

(T. Machalski. Ostatnia epopeja. Dzialania kawalerii w 1920 roku. – B. Swiderski, Londyn, 1969. – S. 47)

Розпочався відступ, який призвів до того, що 13 серпня червоні війська вже були під стінами Варшави. Здавалося, що просторікування Л. Троцького про «світову революцію» та мрії В. Леніна, що разом з Варшавою впаде й уся Версальська система, близькі до втілення. Російські лідери настільки увірували у те, що поляки із почуття «інтернаціональної солідарності» підтримають Червону армію, що навіть заздалегідь створили для них «уряд» – «Тимчасовий революційний комітет Польщі» на чолі *з* ***Феліксом Дзержинським, Юліаном Мархлевським*** та ***Феліксом Коном***. За допомогою «польської Червоної армії» він мав очолити «Польську Республіку Рад».

Але в ці драматичні дні польський народ під гаслом «спочатку Польща, а потім подивимося яка», виявив традиційний

Свідчення 4

Михайло Тухачевський: «Немає жодного сумніву в тому, що якби лише ми вирвали з рук польської буржуазії її буржуазну шляхетську армію, то революція робітничого класу в Польщі стала б доконаним фактом. А ця пожежа не залишалася б обмеженою польськими рамками. Вона розлилася б бурхливим потоком по усій Західній Європі».

(Тухачевский М. Н. Избранные произведения. – М., 1964. – Т.1. – С. 168)

Свідчення 5

В. Ленін: «У Польщі сталося те, що, можливо, повинно було статися... Та революція, на яку ми розраховували в Польщі, не вдалася. Робітники і селяни повстали на захист свого класового ворога, дозволяючи, щоб наші відважні солдати з Червоної Армії вмирали з голоду, загнані в засідки, побиті до смерті...»

(K. Zetkin. Reminiscenses of Lenin. – London, 1929. – P. 19)

патріотизм і стійкість. За шість місяців війни 180 тис. поляків добровольцями виступили на захист свободи. Для національної злагоди було сформовано новий уряд на чолі з прихильним до І. Дашиньського Вінцентом Вітасом.

І під Варшавою сталося «диво на Віслі»: 16 серпня 1920 р. польська армія завдала раптового контрудару і відкинула більшовиків аж за Мінськ. Рівновагу, за яку Польща заплатила життям понад 18 тис. вояків, було відновлено.

У жовтні 1920 р. у Ризі Польща уклала з Росією перемир'я, кинувши при цьому напризволяще свого українського союзника. У листопаді залишки армії УНР відступили за р. Збруч, потрапивши згодом до польських таборів. За ***Ризьким договором*** між РСФРР, УСРР та Польщею (18 березня 1921 р.) за визнання Варшавою УСРР вона отримала Східну Галичину.

4. Режим «санації» (оздоровлення). По війні відбулося вшанування переможців. Найперше було відзначено Ю. Пілсудського, якому вручили маршальський жезл. Але чим далі від війни, тим запеклішою ставала боротьба між ним і сеймом. За конституцією, прийнятою у березні 1921 р., повноваження

Станіслав Войцеховський

майбутнього президента були суттєво обмежені аж до того, що його позбавили права на верховне командування у час війни. Ю. Пілсудський вирішив не висувати свою кандидатуру на посаду президента, й у грудні 1922 р. Національні збори обрали першим президентом країни ***Габріеля Нерутовича***. Ю. Пілсудський формально відійшов від керівництва державою й залишив свою резиденцію в Бельведерському палаці з переконанням, що скоро нація, стомившись від неспроможності партій і парламенту, покличе його назад. Він не помилився – через тиждень після обрання Г. Нерутовича було вбито членом «ендеції» Егіліушем Невядомським. Сейм обрав новим президентом ***Станіслава Войцеховського***, але це не виправило становища – країна невідворотно скочувалася у прірву економічного безладу й міжпартійних чвар.

1925 р. у Польщі налічувалося близько 300 тис. безробітних, зросли ціни і як наслідок активізувалися страйки і демонстрації. Сейм і уряди (за 8 років незалежності їх змінилося 13) виявляли цілковиту безпорадність. Чимало поляків, особливо з колишніх легіонерів, вірили, що лише Ю. Пілсудський спроможний нормалізувати ситуацію й створити чергове «диво». На початку квітня 1926 р. у Варшаві розпочалися антиурядові демонстрації під гаслами «Не дамо розікрасти Польщу! Хай живе Вождь Начальник Пілсудський!»

12 травня 1926 р. віддані йому війська рушили на столицю й у триденних боях розбили урядові частини. Польське суспільство у своїй більшості підтримало переворот. У травневих боях загинуло кількасот і було поранено близько 1 тис. чоловік.

С. Войцеховський і уряд подали у відставку і в історії Польщі розпочався період «***санації***».

Демонстративно відмовившись від посади президента (ним став ***Ігнацій Мосьціцький***), Ю. Пілсудський став повновладним господарем країни і надалі практично не зважав на сейм, блокуючи його діяльність різноманітними процедурними хитрощами. На терені економіки період «санації» виявився найсприятливішим в історії міжвоєнної Польщі, хоча не стільки завдяки політиці Ю. Пілсудського, скільки через сприятливі міжнародні чинники.

Зокрема, у червні – грудні 1926 р. тривав потужний страйк британських гірників, який дав змогу збільшити експорт польського вугілля до Європи з 8 млн тонн у 1925 р. до 14 млн тонн у 1926 р. Навіть Англія змушена була купувати польське вугілля.

Режим «санації»:

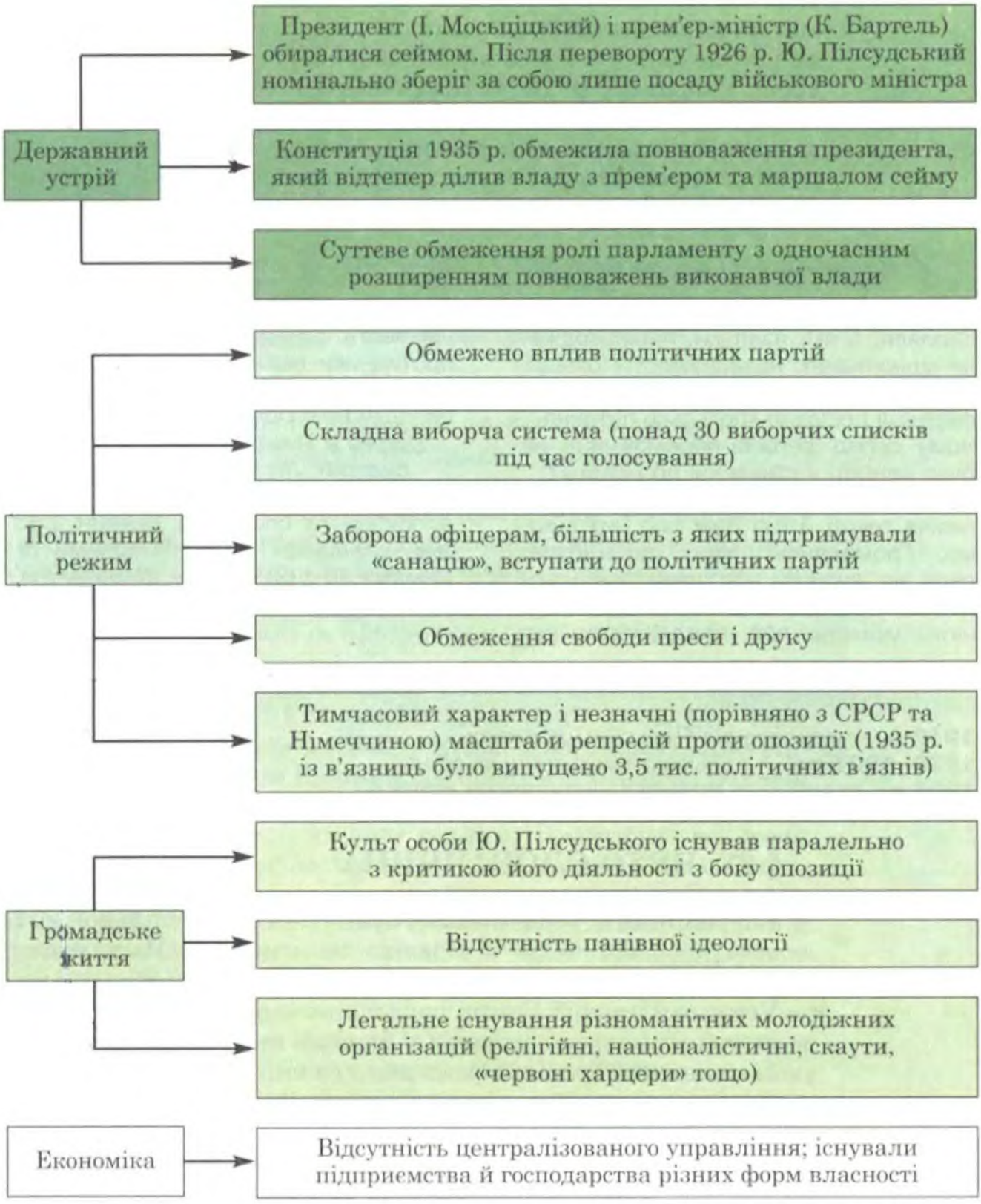

Також зріс експорт зернових, деревини та інших товарів і сировини. Для зміцнення економіки в Польщі було створено економічні райони, залучено іноземний, зокрема німецький та американський капітали. У країні скоротилося безробіття, зміцнів злотий, вдалося збалансувати бюджет. Проте економічна криза, яка у Польщі досягла апогею в 1932 р., нівелювала перші успіхи: збанкрутувало понад 3 тис. підприємств, а кількість безробітних значно перевищила півмільйонну позначку.

15 травня 1935 р. після тривалої хвороби Ю. Пілсудський помер. За заповітом його серце було поховане поряд з прахом матері на цвинтарі Росса у Вільно під плитою з надписом «Мати і серце сина», а мозок він заповів Університету Стефана Баторія. У Франції, СРСР та Німеччині було оголошено жалобу.

По смерті Ю. Пілсудського польську політику визначали три діячі епохи «санації»: президент І. Мосьціцький, міністр закордонних справ Юзеф Бек та генеральний інспектор збройних сил Е. Ридз-Смігли.

? Запитання і завдання

1. Які внутрішні та міжнародні чинники сприяли, а які, навпаки, перешкоджали відновленню незалежності Польщі?

2. Яке місце на Паризькій мирній конференції посідало «польське питання»? Чому серед держав-переможниць не було єдності у ставленні до Польщі?

3. Які події відображено у поданому нижче тексті й що Вам про них відомо: «Громадянську війну, що відбувалася на вулицях Варшави, супроводжувала не менш разюча протилежність уявлень про вождя, який для повсталих означав набагато більше, ніж честь і солдатська присяга, а їхні противники вважали його заколотником, який виступив проти законного порядку Речі Посполитої»?

(Дарья и Томаш Наленч. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты / Пер. с пол. – М.: Политиздат, 1990. – С. 239)

4. Визначте спільні та відмінні риси між «санацією» та тоталітарними режимами 30-х рр. Чи був, на Вашу думку, «санаційний» режим тоталітарним?

! Головні події:

1918 р. – відновлення Польської держави
1920–1921 рр. – польсько-більшовицька війна
1926 р., травень – встановлення режиму «санації»

§ 21. ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНА

1. Утворення Чехо-Словаччини. До 1918 р. спільної незалежної держави чехів і словаків не існувало. Напередодні Першої світової війни обидва ці народи входили до складу Австро-Угорської імперії. Воєнні поразки монархії значно активізували зусилля чехів і словаків у боротьбі за незалежність. Для узгодження дій було створено два керівні центри: Національний чехословацький комітет у Празі та Чеський національний комітет у Парижі. Саме зусиллями паризького комітету, очолюваного ***Томашем Масариком***, на території Росії з військовополонених чехів та словаків було сформовано леґіон чисельністю близько 200 тис. солдатів та офіцерів. Цей військовий підрозділ мав увійти до складу військ держав Антанти.

Наприкінці літа 1918 р., коли неминучість розпаду Австро-Угорщини стала очевидною, австрійські власті вирішили вивезти з чеських районів Богемія та Моравія (тут було зосереджено до 93 % цукрової промисловості імперії, 100 % виробництва всесвітньовідомого чеського скла, 70 % металургійної й текстильної галузей та ін.) обладнання та устаткування. Така політика спричинила обурення чехів і словаків й прискорила їхнє

Томаш Масарик

виокремлення зі складу імперії. 28 вересня Національний комітет у Парижі проголосив себе тимчасовим урядом Чехо-Словаччини. Главою уряду було обрано Т. Масарика.

Після офіційного визнання уряду державами Антанти 28 вересня 1918 р. Національний комітет проголосив Чехо-Словацьку республіку (ЧСР). 14 грудня Національні збори (парламент) проголосили про скасування влади Габсбурґів. Невдовзі Т. Масарика було обрано Президентом ЧСР, а провідного діяча Національно-демократичної партії К. Крамаржа – главою уряду.

2. Визначення кордонів. За Версальським, Сен-Жерменським та Тріанонським мирними договорами до складу Чехо-Словацької республіки увійшли Чехія, Словаччина, Австрійська Сілезія з районом Цешина, населеним переважно поляками, та колишнє королівство Богемія з Судетською областю з переважаючим німецьким населенням. Практично всі території, що межували з Австрією і на які претендувала Прага, були майже стовідсотково «перенесені» на карту ЧСР. Ситуація, за якої німці станом на 1918 р. становили у Богемії, Моравії й Сілезії близько 3,5 млн чоловік (34,9 %), а чехи і словаки – 6,25 млн (62,5 %) об'єктивно спонукала до майбутніх етнічних конфліктів. Так, наприклад, уже в грудні 1918 р. німецька меншина Чехословаччини здійснила спробу проголосити утворення «Німецької Богемії» й приєднатися до Німеччини.

На Паризькій мирній конференції міністр закордонних справ ЧСР ***Едуард Бенеш*** домагався задоволення територіальних вимог чехів, які, за його словами, були «споконвічним бастіоном» слов'ян проти «германізму». Та все ж головним аргументом майбутнього чехословацького президента була економічна доцільність – Богемія була найрозвинутішою областю Австро-Угорщини.

Свідчення 1

Д. Ллойд Джордж: «Коли я бачу, як малі народи, які не встигли ще самі скуштувати плодів свободи, вже намагаються підкорити собі інших, моє серце сповнюється гіркотою».

(Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах. – Т. 2. – М., 1957. – С. 196)

Громадянами ЧСР стали також 745 тис. угорців та близько 500 тис. українців Закарпаття. Загалом населення республіки становило близько 15 млн чоловік, а територія – понад 140 тис. кв. км.

3. Конституція 1920 р. Засади облаштування державного устрою країни було закріплено конституцією, прийнятою у березні 1920 р. За нею народ визнавався єдиним джерелом державної влади. Абсентеїзм (відмова від участі у виборах) карався грошовим штрафом.

У цілому, Конституція Чехо-Словаччини увібрала у себе кращі набутки тогочасного конституційного права й була однією з найдемократичніших у Європі.

Ознаки державної влади ЧСР за конституцією 1920 р.

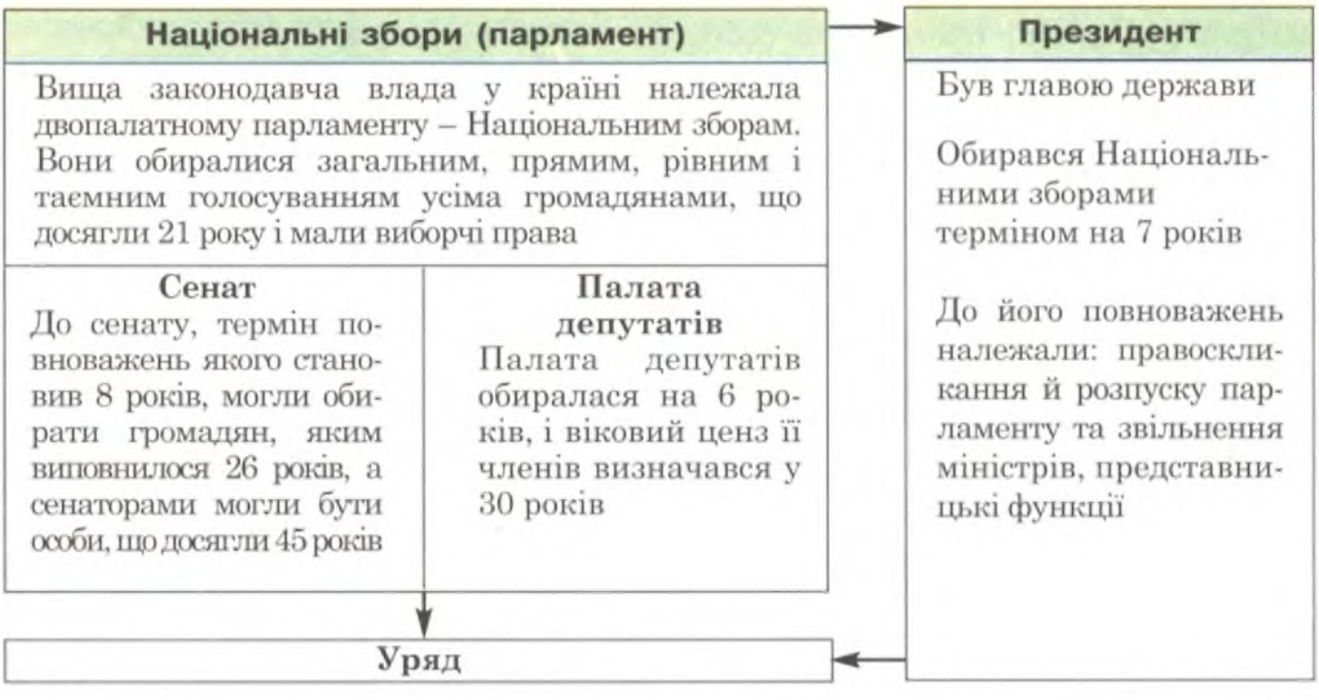

4. Внутрішня й зовнішня політика Т. Масарика та Е. Бенеша. Сформований після виборів 1921 р. коаліційний уряд Е. Бенеша зумів за короткий час домогтися як стабілізації курсу крони, так і оздоровлення економіки в цілому. Проте досягнуто цього було завдяки надзусиллям більшості населення. 1922 р. кабінет Е. Бенеша був змушений подати у відставку й поступитися урядові на чолі з представником Аграрної партії А. Швеглою. На тлі урядової кризи активізувалися радикальні політичні сили, що вдавалися до екстремістських методів боротьби. У відповідь на це Національні збори у березні 1923 р. прийняли закон «Про охорону республіки». Серйозну загрозу суспільній злагоді становили фашистські групи «Чеське фашистське товариство» та «Національна ліва», які організаційно оформилися у 1926 р. Небезпека з боку партій полягала не у їхній чисельності (вона була незначною), а у самому факті існування організацій, побудованих на фашистських засадах.

Господарське життя Чехо-Словаччини упродовж 20-х рр. і до світової кризи розвивалося по висхідній: промислове вироб-

Найвпливовіші загальнодержавні та регіональні політичні партії

Партія	Її соціальна опора та спрямованість
Національно-демократична партія	Була виразником інтересів великого бізнесу, заможних сільських господарів та творчої інтелігенції
Аграрна партія*	Обстоювала інтереси селянства
Народно-соціалістична партія	Мала значну підтримку серед національно свідомого чеського робітництва та городян.
Народна партія	Опиралася на віруючих
Комуністична партія	Мала підтримку з боку частини чеських і словацьких робітників; виступала за диктатуру пролетаріату
Соціал-демократичні партії**	Виражала інтереси кваліфікованих робітників, інтелігенції
Словацька народна партія («людовці»)	Обстоювала автономні права словаків у єдиній ЧСР; до того часу, як вона розкололася, партія була популярною серед людей середнього достатку
Німецька аграрна партія	Орієнтувалися на Німеччину й ставили за мету приєднання у перспективі до неї
Німецька національна партія	
Німецька християнсько-соціальна партія	

ництво порівняно з довоєнним показником зросло на 20 %, зріс рівень життя більшості громадян республіки; у 1924 р. було запроваджено соціальне страхування. Проте економічна криза 1929 – 1933 рр., що вразила ЧСР у 1930 р., зруйнувала ці здобутки: у країні було зареєстровано близько 1 млн безробітних, надзвичайно зросли ціни на сільгосппродукти.

На міжнародній арені Чехо-Словаччина орієнтувалася на Францію. Це насамперед зумовлювалося небезпечним сусідством з Німеччиною, яка не приховувала своїх намірів приєднати території, населені німцями. У 1934 р. ЧСР уклала з Францією договір про взаємодопомогу, а у травні наступного року таку ж угоду було підписано з СРСР. Щоправда, радянські війська могли

* До неї у 1922 р. увійшла й Словацька землеробська партія.

** Їх у Чехо-Словаччині було кілька.

прийти на допомогу ЧСР лише через територію Румунії у тому разі, якщо таку допомогу спочатку надасть Франція. За умов зростання загрози з боку Німеччини Т. Масарик, а також Е. Бенеш, який став президентом у 1935 р., майже половину державного бюджету спрямовували на зміцнення збройних сил країни, оснастивши їх, зокрема, найкращою, за оцінкою фахівців, стрілецькою зброєю.

5. «Судетська проблема». Після приходу до влади в Німеччині націонал-соціалістів з їхнім гаслом об'єднання у кордонах Райху усіх німців, Чехо-Словаччина стала одним із першочергових об'єктів гітлерівської агресії. Наміри знищення Чехо-Словаччини були втілені у розроблених у Берліні планах «Шулунг», «Рот» і «Грюн». А. Гітлер припинив ведення будь-яких переговорів із Прагою та розгорнув у німецькій пресі шалену античехословацьку пропаганду. Приводом до таких дій стало питання про громадян ЧСР німецької національності, які жили в Судетській області. За переписом 1930 р. у країні було 3 231 тис. німців, з яких у Судетах – 3 070 тис.

Після аншлюсу (приєднання) у 1938 р. в Австрії, яке А. Гітлер назвав «родинною справою», об'єктом номер один німецької експансії стала Чехо-Словаччина. Тараном, яким нацисти планували зруйнувати цю державу, було обрано Судетсько-німецьку партію, очолювану колишнім учителем гімнастики ***Конрадом Генляйном***. Організація, яка до 1933 р. змушена була маскувати свої справжні наміри, з приходом до влади А. Гітлера взяла курс на відокремлення Судетської області від ЧСР. У жовтні 1933 р. К. Генляйн у листі А. Гітлеру писав, що його партія «ні про що так не мріє, як про включення судетонімецької території до складу Райху». 1935 р. у Німеччині стали створюватися спеціальні ударні роти з судетських емігрантів для здійснення диверсій у Чехо-Словаччині. К. Генляйн неодноразово відвідував Берлін, де зустрічався з першими особами Райху й отримував від них інструкції. У 1937 р. А. Гітлер конкретно визначив завдання щодо приєднання Судетської області як першочергової акції.

Керівництво Чехо-Словаччини опинилося в украй складному становищі: Англія й Франція як гаранти безпеки ЧСР

наполягали на задоволенні вимог судетських німців (на парламентських виборах 1935 р. за генляйнівців віддали свої голоси 70 % німецькомовного населення), оскільки не були готовими для збройної відсічі Німеччині у разі її нападу на Чехо-Словаччину.

У травні 1938 р. у німецько-чехословацьких відносинах настала криза: поблизу чехословацьких кордонів було зосереджено до 200 тис. німецьких військ, але чехи і словаки виявили готовність воювати. Маючи у своєму розпорядженні понад 40 добре вишколених дивізій, чехословацький генштаб додатково закликав до армії резервістів, сповнених рішучості зберегти цілісність країни. Такий розвиток подій не влаштовував ні Німеччину, ні Англію, які провели термінові переговори з метою відвернути зіткнення. В останній момент німецькі війська було зупинено й відведено від кордонів ЧСР, після чого відбулося відведення й чехословацьких частин. Генляйнівські загони ще раз спробували спровокувати конфлікт у вересні 1938 р., але впродовж 48 годин були розсіяні урядовими військами.

Це стало черговим приводом для активізації античехословацької пропаганди у Німеччині. Погрози у бік Праги стали постійними. 28 вересня А. Гітлер наказав привести війська у бойову готовність. Того ж дня британський прем'єр Н. Чемберлен заявив: «Ситуація загострилася до краю. Єдиний спосіб уникнути війни – передати Німеччині Судетську область». Єдиним з чільних британських політиків, хто рішуче виступив проти такої політики, був В. Черчілл: «Франція й Англія мали вибір між війною й ганьбою. Вони обрали ганьбу і одержали війну».

У середині вересня на території Німеччини відбулася зустріч Н. Чемберлена з А. Гітлером. Менш ніж за три години Н. Чемберлен без узгодження з чехословацькими союзниками погодився на передання Німеччині Судетської області й ліквідацію договорів Чехо-Словаччини про взаємодопомогу з іншими країнами.

Остаточно долю Чехо-Словаччини було вирішено в ніч з 29 на 30 вересня 1938 р. в Мюнхені*.

Свідчення 2

Заступник міністра закордонних справ Великої Британії А. Кадоган: «Чехословаччина не варта шпор навіть одного британського гренадера».

(The Diaries of Sir Alexander Cadogan O.M. 1938–1945. – London, 1971. – P. 63)

Запитання і завдання

1. Розкрийте передумови і обставини утворення Чехо-Словацької республіки.
2. Ознайомтеся зі Свідченням *1*. Як Ви можете прокоментувати слова Д. Ллойд Джорджа?
3. Проаналізуйте схему «Ознаки державної влади ЧСР за Конституцією 1920 р.». На основі знань, здобутих у 9-му класі на заняттях із правознавства, визначте тип Чехо-Словацької республіки.
4. Наявність численних політичних партій у ЧСР, це було, на Вашу думку, свідченням слабкості чи, навпаки, розвинутості демократії у країні?
5. Якими були витоки «судетської проблеми» у ЧСР?

* Про це йтиметься в § 37. «Згуртування сил агресії».

Головні події:

1918 р., 28 вересня – проголошення ЧСР
1920 р., березень – прийняття Конституції ЧСР

§ 22. УГОРЩИНА

1. Революція 1918 р. Світова війна стала могутнім прискорювачем національного руху в усіх воюючих країнах, зокрема й в угорській частині Австро-Угорської імперії. Поразки на фронтах вивели на вулиці міст тисячі людей під гаслами невідкладного виходу з війни й відокремлення від Австрії. Демонстрація 29 жовтня 1918 р. у Будапешті переросла у збройне повстання. Влада перейшла до Національної ради, більшість у якій належала соціал-демократам та лібералам. 16 листопада 1918 р. Угорщину було проголошено республікою. Нова влада проголосила загальне виборче право, свободу зборів, 8-годинний робочий день, обмеження розмірів землеволодінь тощо.

Свідчення 1

«...Австрія не спромоглася на рішучий крок у своїй національній політиці. Відень традиційно капітулював перед Будапештом.

...Австро-Угорщина була перед війною клясичною ляборaторією національних питань... Визвольна боротьба австро-угорських народів під час Першої світової війни мусіла в першу чергу поборювати політичний забобон, що без заховання габсбурзької монархії неможливе нове політичне впорядкування Середньої Європи».

(Бочковський О. І. Вступ до націології.– УТГІ.– Мюнхен, 1991–1992. – С. 45)

2. Доба Угорської радянської республіки. Угорські події були розцінені російськими більшовиками як один із проявів початку «всесвітньої комуністичної революції». Утворена в листопаді 1918 р. з інструктованих у Москві військовополонених Угорська комуністична партія (УКП) на чолі з ***Бела Куном*** стала готуватися до захоплення влади. Б. Кун і його послідовники вели активну агітаційну роботу на заводах, в армії, випускали спеціальні газети; було створено Червону гвардію чисельністю близько 2,5 тис. чоловік, Всеугорську спілку робітничої молоді. У січні 1919 р. з Росії до Угорщини було таємно доставлено 18 тис. прокомуністично налаштованих угорців з військовополонених австро-угорської армії, також переправлено 2,5 тис. кулеметів, 30 гармат та інше озброєння і набої.

Наприкінці лютого у відповідь на зіткнення озброєних демонстрантів з поліцією влада заарештувала майже 80 керівників УКП, зокрема й Куна.

Проте у той час кровопролиттю вдалося запобігти – занепокоєні перспективою появи в Європі ще однієї більшовицької країни, держави Антанти попередили угорський уряд так званою «нотою Вікса», що для відвернення заколоту вони не зупиняться навіть перед введенням до Угорщини своїх військ. Уряд республіки не бажав брати на себе відповідальність за можливі наслідки інтервенції й поступився владою на користь лівих

Свідчення 2

Бела Кун на засіданні Будапештської Робітничої Ради (1 серпня 1919 р.): «...Диктатура пролетаріату зазнала поразки, але не назавжди... Якщо залишимося живими, то ми у більш об'єктивних і реальних умовах, з більш зрілим пролетаріатом, зміцнілі і збагачені досвідом, знову вступимо в бій за пролетарську диктатуру і розпочнемо нову фазу міжнародної пролетарської революції».

(Borsányi Gy. Kun Béla. Politikai életrajz. – Budapest, 1979. – 15. old.)

партій. 20 березня коаліційний уряд подав у відставку. Наступного дня комуністи у спілці з частиною соціал-демократів проголосили диктатуру пролетаріату. Комуністи і ліві соціал-демократи об'єдналися в Соціалістичну партію Угорщини (СПУ) й у ніч на 22 березня 1919 р. утворили радянський уряд. Усередині Революційної урядової ради була утворена Директорія у складі п'яти осіб. Кун хоч і був формально лише одним з 13 народних комісарів республіки (очолював Народний комісаріат закордонних справ), але насправді саме він був найвпливовішою людиною в уряді.

У червні 1919 р. Угорщину було проголошено «Соціалістичною Союзною Радянською Республікою» (УРР). Державний устрій і правові функції державних органів копіювалися з російського зразка, а Конституцію УРР було розроблено за зразком Конституції РСФРР. Нова влада копіювала в російських однодумців не лише назву держави, а також і їхні методи управління: натомість поліції було утворено Червону міліцію, створювалася угорська Червона армія, проводилося масове вилучення у населення коштів, майна, коштовностей; проти невдоволених, яких з кожним днем ставало дедалі більше, застосовувався терор.

Щедрі обіцянки, запозичені у російських більшовиків, а саме: передача заводів робітникам, розподіл землі серед селян тощо залишалися на папері.

На початку травня після того, як румунські королівські війська зайняли значну територію на схід від р. Тиси, серед керівництва УРР стався розкол – частина народних комісарів вимагала відмовитися від диктатури пролетаріату, оскільки вона не була підтримана навіть угорськими робітниками і селянами, не кажучи вже про заможні верстви населення. Не розв'язавши жодної із соціальних проблем (щоправда, часу на це було надто мало), угорські комуністи зі схвалення Комінтерну вторглися до сусідньої Словаччини. У червні 1919 р. Словаччину також проголосили радянською республікою. Одним з перших рішень нової словацької влади стало приєднання Словаччини до Угорщини. Політика «воєнного комунізму» й терор відвернули від неї населення і вже 7 липня, коли на вимогу французького прем'єр-міністра Ж. Клемансо угорські війська залишили Словаччину, Словацька радянська республіка припинила своє існування.

В обмін на виведення угорської армії зі Словаччини Ж. Клемансо від імені Антанти пообіцяв звільнити зайняту румунами територію за Тисою, проте цю обіцянку так і не було виконано. У липні 1919 р. армія вийшла з-під контролю угорського радянського уряду, а робітники і селяни відкрито виступали проти

Свідчення 3

Бела Кун В. Леніну з Австрії (7 грудня 1919 р.): «Розвал диктатури справив позитивний вплив на наш пролетаріат, сьогодні він має те, чого раніше бракувало: революційне минуле... Як тільки десь на Заході розпочнеться революція, Угорщина піде за нею».

(Kun B. Válogatott írások és beszédek. II.köt. Budapest, 1966. – 7. old.)

політики Б. Куна. 1 серпня 1919 р., протримавшись при владі лише 133 дні, комуністичний уряд Угорщини склав свої повноваження, а країну окупували держави Антанти. 16 листопада до Будапешта увійшли сформовані в Югославії війська угорського адмірала ***Міклоша Хорті***.

3. Угорщина за режиму М. Хорті. Після падіння комуністичного режиму правителем Угорщини було проголошено ерцгерцога Габсбурґського, який доручив сформувати уряд С. Фрідріху. Але Антанта не визнала його й віддала перевагу М. Хорті. Обраний у січні 1920 р. парламент ліквідував республіканський устрій і обрав М. Хорті ***регентом***. Двічі впродовж 1921 р. останній австрійський імператор Карл Габсбурґ робив спроби повернути собі угорську корону, але рішучі заперечення Антанти зробили його зусилля марними. Збройний заколот прибічників відновлення на угорському троні Габсбурґів у жовтні 1921 р. був придушений, а сам Карл і його військо були взяті в полон.

На початку листопада того ж року в Угорщині було прийнято закон про позбавлення Габсбурґів прав на угорський трон. Країною, що не мала виходу до моря, правив адмірал, а сама вона залишалася королівством без короля.

Тим часом в Угорщині встановився диктаторський авторитарний режим*, опертям якого була заснована в 1921 р. Партія

Міклош Ніколас де Нагібанья Хорті (1868–1957). Регент Угорщини в 1920–1944 рр. Народився в м. Кендереш. Закінчив Імперську військово-морську академію у Ф'юме. З 1918 р. перебував на посаді командувача австро-угорського військово-морського флоту. Наміру пов'язувати свою долю з повоєнною Угорщиною, яка утворилася після Першої світової війни, не мав. Проте політика комуністичного уряду Б. Куна внесла зміни до його планів. Для повалення комуністичного правління М. Хорті створив і очолив Націоналістичну армію.

Пропагандистський плакат режиму М. Хорті

---

* Авторитарний режим (від латинського autoritas – влада, вплив) – це режим, за якого всю чи більшу частину влади зосереджено в руках однієї особи чи групи осіб; роль представницьких органів влади зведено нанівець або занижено.

національної єдності. Ліві партії, за винятком Угорської соціалістичної робітничої, були заборонені й діяли у підпіллі. Вибори стали простою формальністю, оскільки за умов диктатури правляча партія незмінно перемагала на них. У галузі економіки адміралу М. Хорті вдалося, спираючись спочатку на позики, отримані від Ліги Націй, а потім – від США, Великої Британії, Швеції та інших західних держав, вже наприкінці 20-х рр. досягти довоєнного рівня промислового виробництва, а до 1936 р. перевищити показники докризового (1929–1932) періоду. Найвразливішим місцем угорської економіки залишалося сільське господарство.

У зовнішній політиці режим вів складну дипломатичну гру, намагаючись одночасно підтримувати дружні відносини з фашистською Італією й не дратувати цим А. Гітлера. Поступово намітилася переорієнтація саме на Німеччину як на сильнішого за Італію партнера. У руслі пронімецької політики у листопаді 1938 р. Угорщина за першим Віденським арбітражем взяла участь у розчленуванні Чехо-Словацької республіки, приєднавши Південну Словаччину, а у січні 1939 р. країна стала учасником так званого «Антикомінтернівського пакту»*.

У березні війська адмірала М. Хорті окупували Карпатську Україну. За другим Віденським арбітражем, що відбувся в серпні 1940 р., Угорщина повернула собі Трансільванію.

Запитання і завдання

1. Визначте головні причини добровільної поступки владою демократичного уряду Угорської республіки комуністам.

2. Якою є Ваша думка щодо того, чи політика керівництва УРР, чи зовнішні обставини стали головною причиною невдачі комуністичного експерименту в Угорщині?

3. Ознайомтеся зі Свідченням *3*. Чи правильні, на Вашу думку, висновки зробив Бела Кун з поразки угорського комуністичного уряду? Наскільки вмотивованою була його переконаність, що Угорщина доби М. Хорті була готовою підтримати європейську комуністичну революцію?

4. Режим М. Хорті ще його сучасниками був названий авторитарним. Чи згодні Ви з такою його оцінкою? Наведіть докази на підтвердження своєї точки зору.

Головні події:

1918 р., 16 листопада – Угорщину проголошено республікою
1919 р., червень – Угорщину проголошено «Соціалістичною Союзною Радянською Республікою»
1919 р., 1 серпня – падіння комуністичного уряду Угорщини
1920 р., січень – проголошення М. Хорті регентом

* Антикомуністичний пакт – пакт між Німеччиною та Японією, укладений у 1936 р. з метою боротьби з Комуністичним Інтернаціоналом.

§ 23. РУМУНІЯ

1. Становище країни після Першої світової війни. Війна не принесла Румунії лаврів звитяжця: більшу частину її території було окуповано, значно погіршилося економічне становище, загострилися соціальні суперечності. Нерозв'язаність земельного питання негативно позначалася на політичній стабільності та економічному розвитку країни, основою господарства якої було сільськогосподарське виробництво. Показовим щодо рівня розвитку Румунії було те, що 80 % населення країни жило в сільській місцевості.

Король Фердинанд I

Повстання військових моряків на початку 1918 р. змусили короля Фердинанда I укласти у травні того ж року сепаратний мир з Німеччиною та Австро-Угорщиною.

2. Формування території післявоєнної Румунії. Але гіркота військової невдачі була підсолоджена суттєвими територіальними надбаннями: у грудні до Румунії було приєднано Трансільванію. У Бессарабії у 1917 р парламентський орган під назвою «Стафул Церій» («Крайова Рада») проголосив Бессарабію «Молдавською Народною Республікою». Згодом молдавський парламент запросив у Бессарабію румунські війська, які впродовж грудня 1917 – лютого 1918 рр. зайняли всю її територію. На початку квітня 1918 р. було проголошено об'єднання Бессарабії з Румунією.

Свідчення 1

Зі Звернення представників Бессарабії до гетьмана П. Скоропадського (1918 р.): «...Бесарабщина як частина бувшої Російської імперії повинна належать Україні по праву спадкоємства, як державі видаленій із складу імперії та прилягаючій безпосередньо до Бесарабщини, з якою Україна зв'язана етнографічно, а також спільністю культурних і матеріяльних інтересів, і по принципу національного самовизначення, признаному за основу при зазначенні державного кордону Берестейськими умовами між Україною і Центральними державами».

(Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917–1920 роках. – К., 1999. – С. 185)

Свідчення 2

З ноти протесту Міністерства закордонних справ УНР урядам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Румунії (3 березня 1918 р.): «Українське Правительство вважає, що всяка зміна бувшої румунсько-російської границі... глибоко порушує політичні й економічні права УНР... З огляду на те, що тепер значна частина Бессарабії зайнята румунськими військами, і питання про дальшу державну приналежність Бессарабії могло бути предметом нарад на Бухарестській мировій конференції, правительство УНР вважає обговорення й вирішення цього питання за можливе лише при участі і за згодою Українського Правительства».

(Робітнича газета. – 1918. – 10 березня)

Свідчення 3

З телеграми комісара Української Центральної Ради Ямкового (Кишинев, 10 квітня 1918 р.): «Вчора о 8-й годині вечора молдавський парламент «Стафул Церій» в присутності румунського голови ради міністрів Маргіпомана виніс постанову про приєднання до Румунії Бессарабії як автономної провінції. З меншостей українська, німецька та болгарська фракції зробили заяву, що їх не уповноважено рішати такі важливі питання, а що таке питання може вирішити референдум».

(Нова Рада. – 1918. – 13 квітня)

Свідчення 4

Національний склад і чисельність населення Румунії (за переписом 1939 р.)

Національність	Чисельність	%
Румуни*	112 981 324	71,92
Угорці	1 425 507	7,93
Німці	745 421	4,14
Євреї	728 115	4,0
Українці	528 115	3,26
Інші національності	1 524 546	8,9 7
Загалом	18 057 028	100,0

(Dumitrescu N., Manea M., Nita C., Pascu A., Trandafir A., Trandafir M. Istoria Românilor: Manual pentru clasa a XII-a. HUMANITAS. – Bucuresti, 1999. – S. 142)

У листопаді 1918 р. Румунія включила до свого складу Північну Буковину з м. Чернівцями. Зазначені події істотно збільшили у країні відсоток нерумунського населення. У підсумку, після війни територія Румунії збільшилася з 131,3 до 295 тис. кв. км, а населення – з 6,7 до 18 млн чоловік.

* У румунській статистиці молдавани не виокремлювалися в окрему етнічну групу, а включалися до загальної кількості власне румунів.

На приєднаних територіях здійснювалася політика «уніфікації» – поширення на нові землі загальнорумунського політичного та адміністративного устрою.

Сфери життя	Заходи
I. Економіка	• Фінансова реформа • Аграрна реформа
II. Політика	• Виборча реформа: – Загальне голосування – Закон про вибори – Конституція 1923 р.
III. Адміністративний устрій	Закон про адміністративний устрій (1925)
IV. Законодавство	Закон про засади й організацію судової системи
V. Церква	Закон про заснування патріархії (1925) Закон про діяльність Румунської православної церкви (1925)
VI. Освіта	Закон про початкове навчання (1924)

Територіально-адміністративний устрій Румунії (1925)

3. Внутрішньополітичне становище країни. Конституційна реформа 1923 р. Нову Конституцію Румунії було прийнято у березні 1923 р. Відповідно до неї країна проголошувалася конституційною монархією, запроваджувалося загальне виборче право, яке враховувало ценз осілості, закріплювалися свобода слова, мітингів, зборів та інших політичних і соціальних прав. Згідно з Конституцією особи без постійних занять, до яких, наприклад, відносили циган, деякі національні меншини, сільськогосподарські робітники та жінки виборчих прав не отримали.

Чи не найголовнішою проблемою Румунії було те, що близько 500 тис. селян зовсім не мали земельних наділів. Нерозв'язаність земельного питання прирікала цих людей на зубожіння, становила загрозу розвитку країни.

Через це однією з перших проведених реформ була саме земельна. Вона проходила у кілька етапів: у так званій старій

Розподіл влади в Румунії за конституцією 1923 р.

Румунії декрет про неї було оприлюднено наприкінці 1918 р., для Буковини – у 1919 р., а для Трансільванії – у 1921 р. Зокрема, у «старій Румунії» на користь селян передавалися 2 млн га поміщицьких земель, а також королівські, державні й частина церковних земель. У Бессарабії реформа мала послідовніший характер, оскільки окупаційна влада намагалася таким чином привернути на свій бік українське селянство. У результаті

Чинники, що перешкоджали розвитку сільського господарства

Чинники	Наслідки
• Переважання дрібних власників	• Нежиттєздатність їхніх господарств • Подальше дроблення ділянок при переданні їх батьком у спадщину дітям
• Урядова політика • Відсутність чи, у кращому разі, недостатнє надання кредитів	• Непереборні перешкоди в використанні сучасної техніки і новітніх технологій сільськогосподарського виробництва • Низька продуктивність господарств
• Оподаткування оптового експорту	• Зростання цін на сільськогосподарську продукцію, неконкурентоздатність її на світовому ринку
• Економічна криза (1929–1933)	• Падіння цін на внутрішньому ринку, розорення дрібних власників
Перенаселеність села	• Нестача землі, зниження життєвого рівня сільського населення; безробіття

Король Кароль II

реформи в Румунії значно зросла кількість селян з високим і середнім достатком, розширився внутрішній ринок, активізувався грошовий обіг.

Посилення правих політичних сил у Румунії збіглося з «династичною кризою» в країні. У липні 1927 р. помер Фердинанд і його місце мав посісти старший син Кароль. Проте ні для кого не становили таємниці диктаторські наміри та вади принца, а тому Фердинанд заповів трон своєму шестирічному онуку, сину Кароля Міхаю. Через малолітство короля при ньому було створено регентську раду.

Саме у цей час посилили тиск на уряд організації фашистської орієнтації. Обстановка ще більше дестабілізувалася у зв'язку з поверненням до Румунії у 1930 р. Кароля. Він, позбавивши корони власного сина і присвоївши титул «Великого воєводи», проголосив себе королем – Каролем II. Деякі праві партії, зокрема «цараністи», суттєво посприяли приходу Кароля до влади. Проте невдовзі вони відчули на собі авторитарні методи керівництва короля.

Тим часом румунські послідовники Б. Муссоліні та А. Гітлера у 1931 р. об'єдналися у партію – Залізну гвардію на чолі з князем Кантакузеном й почали реально претендувати на владу. Наприкінці грудня 1933 р. у результаті терористичного акту залізногвардійців загинув прем'єр-міністр І. Дука, який дотримувався проантантівської орієнтації. Це стало сигналом до посилення авторитарної влади.

За цих умов Кароль II діяв рішуче: Залізну гвардію було розпущено, а Кантакузена, якого не можна було заарештувати через його аристократичне походження, запроторено до божевільні. З часом, у 1937 р., Кароль до певної міри «амністував» фашистів і навіть дозволив їм відкрито носити свастику, оскільки, на думку короля, його позиції були сильні як ніколи, а також потрібна була противага комуністам. 10 лютого 1938 р. у країні встановився режим особистої влади Кароля II.

Проте Залізна гвардія, що продовжувала діяти під зміненою назвою, не полишала спроб повторити італійський сценарій приходу до влади. У квітні вона знову організувала змову, але

її було викрито. Керівника партії було засуджено до 10 років каторги, але наприкінці вересня 1939 р. залізногвардійці здійснили чергову спробу перевороту, вбивши при цьому прем'єра А. Калінеску. Заколот знову було придушено, однак він засвідчив, що Кароль II ситуацію в країні не контролює.

4. Встановлення режиму Й. Антонеску. На внутрішню ситуацію в Румунії значний вплив справляла міжнародна ситуація в Європі. Країна була багата нафтою, а відтак становила інтерес для держав, що форсовано готували свої армії до майбутніх баталій, зокрема Німеччини та СРСР. До того ж Бухарест постійно перебував під тиском СРСР, який вважав Північну Буковину та Бессарабію «споконвічними російськими землями». Роль арбітра у розрахунках румунської дипломатії відводилася Б. Муссоліні. Проте зі зближенням СРСР та Німеччини шанси Румунії на те, щоб зберегти і нафту, і Північну Буковину та Бессарабію, ставали примарними. Румунія зважилася на зближення з Німеччиною, проте за радянсько-німецьким договором, підписаним у серпні 1939 р., Німеччина визнала права СРСР на Бессарабію й у червні 1940 р. Румунія змушена була змиритися з приєднанням до СРСР не лише Бессарабії, а й Північної Буковини*. До того ж у 1940 р. за рішенням Віденського арбітражу Угорщині було передано Північну Трансільванію, а за Крайовським договором до Болгарії відійшла Південна Добруджа.

Оскільки курс Кароля II на зближення з Німеччиною не убезпечив країну від територіальних втрат, то монарх був змушений звернутися по допомогу до генерала Й. Антонеску. Останній через своє негативне ставлення до короля перебував на той час у засланні в одному з монастирів. Й. Антонеску висунув вимогу – зречення Кароля, яку було прийнято, і його було призначено прем'єр-міністром з надзвичайними повноваженнями.

На початку вересня 1940 р. Кароль II зрікся престолу на користь свого сина Міхая й залишив межі Румунії.

Йон Антонеску (1882 – 1946) – румунський диктатор у 1940 – 1944 рр. Народився в Пітешті. Був професійним військовим, брав участь у Першій світовій війні. Після війни продовжував стрімко просуватися драбиною військової кар'єри. У 1933 р. його було призначено начальником генерального штабу румунської армії. У 1937–1938 рр. обіймав посаду міністра оборони. Після Другої світової війни був засуджений як воєнний злочинець.

Й. Антонеску та А. Гітлер

* Детально про ці події йтиметься у темі 8. «Міжнародні відносини».

Запитання і завдання

1. Використовуючи Свідчення *1, 2, 3* та матеріали пункту 3 § 4, розкрийте обставини і дайте оцінку розширення території Румунії після Першої світової війни.
2. Які основні заходи передбачала політика «уніфікації» та у чому, на Вашу думку, полягала її мета?
3. Схарактеризуйте найважливіші положення конституції 1923 р. Як Ви вважаєте, чи можна її вважати демократичною у тогочасному розумінні?
4. Чи вважаєте Ви, що проведення аграрної реформи було одним із першочергових завдань румунської влади? Якими доказами Ви можете підтвердити свій висновок?
5. Посилення впливу профашистських організацій в Румунії у 20–30-х рр.: закономірність чи випадковість? Чи існував, на Вашу думку, зв'язок між таким розвитком подій і «династичною кризою» у країні?
6. Порівняйте обставини встановлення фашистської диктатури в Італії й нацистського режиму в Німеччині зі встановленням диктатури Й. Антонеску. Що, на Вашу думку, споріднює ці події, а чим вони відрізняються?
7. Порівняйте на підставі вміщеної схеми ознаки німецького нацизму й італійського фашизму з діяльністю Залізної гвардії. Чи є, на Ваш погляд, підстави вважати Залізну гвардію фашистською організацією?

Ознаки німецького націонал-соціалізму й італійського фашизму	Засади діяльності Залізної гвардії
· Культ вождя · Расизм, зокрема антисемітизм · Реваншизм, войовничий дух, жорстка дисципліна · Уніформа · «Римське» привітання · Декларування відданості «національним традиціям»	· Заперечення сучасної індустрії · Культ особи селянина · Месіанство · Містичні уявлення

Головні події:

1918 р. – приєднання Бессарабії та Північної Буковини до Румунії
1923 р. – прийняття Конституції Румунії
1930–1940 рр. – правління короля Кароля II
1940 р., вересень – вступ на престол короля Міхая I
1940 р. – встановлення диктатури Й. Антонеску

§ 24. БОЛГАРІЯ. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ в 20–30-х РОКАХ

1. Наслідки Першої світової війни для Болгарії. Вступ країни у 1915 р. у війну на боці Центральних держав обернувся для неї національною катастрофою. Війна на два фронти – проти Антанти на Південному Заході й проти румун та росіян на Південному Сході – по суті паралізувала економіку. Після поразки болгарської армії на Салонікському фронті у середині вересня 1918 р. країна опинилася у вирі революційних подій

Свідчення 1

О. Стамболійський: «Проект мирного договору є одним із найжахливіших. Ми знали і очікували, що будемо осуджені, і нам, болгарам, буде винесено вирок, але ніколи не припускали, що той вирок буде таким несправедливим і жорстоким».

(В. Гюзелев, К. Косев, М. Лалков, Л. Огнянов, М. Радева. История. – София: Просвета, 1998. – С. 369)

антимонархічної та антивоєнної спрямованості. Рятуючи ситуацію, Фердинанд випустив із в'язниці лідера партії Болгарський землеробський народний союз (БЗНС) ***Олександра Стамболійського***, кинутого туди ще у 1915 р. за антимонархічні виступи. Тим часом невдоволення охопило армію й флот. Скориставшись з цього, О. Стамболійський зі своїм соратником Райком Даскаловим проголосив Болгарію республікою. 28 вересня повсталі військові частини підійшли до Софії, але загаялися зі штурмом, що дало змогу монарху, уклавши 29 вересня в Салоніках перемир'я з Антантою, 30 вересня за допомогою німецьких військ придушити виступ. Та долю самого Фердинанда вже було вирішено – 3 жовтня 1918 р. він підписав зречення на користь свого 24-річного сина Бориса й відправився доживати віку у Баварію, де й помер у 1948 р. на 88-му році життя.

Війна завдала великих втрат Болгарії: 150 тис. болгар загинуло, 200 тис. дістали поранення. За Нейїським мирним договором 1919 р. від Болгарії до Румунії відійшла Південна Добруджа; Югославії було передано частину Македонії, Босилеград, Цариброд, Тимок; Греції – Східну Фракію з портом Дедеагач – єдиним виходом Болгарії до Егейського моря.

Загалом країна втратила 11 тис. кв. км ($^1/_{10}$) території і $^1/_7$ населення. Болгарську армію було обмежено до 33 тис. вояків, а сума накладеної на країну контрибуції становила 2, 25 млрд франків золотом ($^1/_4$ її національного багатства).

Свідчення 2

«Територіальні втрати і матеріальні збитки на виконання мирного договору – не єдиний найтяжчий удар по існуванню й розвитку народу після суворих випробувань Першої світової війни. Втрата території була тяжкою... Але болгарський народ продовжив свій розвиток і зробив свій внесок у культурне життя Південно-Східної Європи, маючи зменшену територію».

(Хр. Христов. България, Балканите и мирът 1919. – София, 1984. – С. 348)

2. Особливості політики уряду О. Стамболійського. На виборах до Народних зборів, що відбулися у серпні 1919 р., переміг БЗНС, і його керівник О. Стамболійський очолив коаліційний (крім «землеробів» до нього увійшли представники Народної та Прогресивно-ліберальної партій) уряд. У Болгарії встановилося жорстке правління, спрямоване на стабілізацію становища, яке спричинило спротив лівих радикалів, зокрема комуністів. Для отримання вотуму довіри народу наприкінці березня 1920 р. було проведено дострокові вибори до Народних зборів. За їх результатами БЗНС сформував однопартійний уряд, доручивши очолити його тому ж таки О. Стамболійському.

Опираючись на масову підтримку селянства, уряд провів низку важливих реформ. Так, було прийнято закони про трудову повинність та про трудову поземельну власність, запроваджено прогресивний прибутковий податок, зменшено податки на землю та худобу, створено земельний фонд з монастирських та державних земель, обмежено спекулятивні операції, націоналізовано великі житлові будинки та ін. Безземельні та малоземельні селяни отримали змогу купувати землю на пільгових умовах.

Завдяки гнучкій зовнішній політиці, зорієнтованій на Францію, О. Стамболійському вдалося досягти значного послаблення репараційного тиску.

Успіхи уряду БЗНС серйозно занепокоїли їхніх політичних опонентів як у таборі правих, так і в лівому русі. Праві вважали, що О. Стамболійський веде країну до комунізму. Комуністи ж закидали йому, що він, навпаки, своїми реформами відволікає трудящих від боротьби за комунізм. У 1922 р. праві утворили Конституційний блок, а праві діячі на чолі з професором Софійського університету О. Цанковим об'єдналися у «Народний зговор». Активно втручалася у політику й армія – частина офіцерів утворила Військову лігу.

За цих умов молодий цар Борис змушений був зображувати «слухняного монарха» й перебував, як він сам стверджував, у ролі «господаря магазину з продажу скляних виробів, до якого увірвався слон. Доводиться постійно прибирати скалки скла, постійно зазнавати збитків».

Упродовж 1921–1922 рр. БЗНС намагався співпрацювати з комуністами, але після того, як останні почали створювати власні збройні формування, це співробітництво припинилося. Незважаючи на те що «Селянська диктатура» О. Стамболійського мала широку підтримку серед більшості болгар (свідчення тому – результати виборів у квітні 1923 р., які завершилися беззастережною перемогою БЗНС), комуністи виступили проти аграрників.

3. Державний переворот 1923 р. Успіхи уряду О. Стамболійського прискорили виступ правих, які за «нейтралітету» царя вже давно готувалися до захоплення влади. У Болгарії визріла змова (її притягальним центром був О. Цанков), до якої долучилися македонські націоналісти, Військова ліга, Спілка унтер-офіцерів, «Родна защита», «Кубрат», що об'єдналися під егідою «Народного зговору». У ніч на 9 червня вони здійснили державний переворот, убивши О. Стамболійського, й поставили на чолі виконавчої влади ***О. Цанкова***. Вияви протесту, що

Свідчення 3

«Насильницьке втручання армії в політику засвідчило, що вона є відстороненою. Допомога, надана Народному зговору проти БЗНС, занурила країну у міжпартійну боротьбу. Але у жодному разі Спілку (військові) не варто уявляти «інструментом» в руках Зговору, оскільки Зговір був необхідний як політичний фасад. На Балканах найголовніше мати владу управляти, питання як і через кого є другорядним».

(Г. Марков. Парола «сабя». Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936.– София, 1992. – С. 50)

подекуди набрали форми воєнних акцій проти заколотників, були розрізненими і зазнали поразки.

4. Переворот 1934 р. Після придушення виступу лівих роль армії в політичному житті Болгарії різко зросла. Вищі офіцери вже не погоджувалися на роль «обслуги» при традиційних політиках і претендували на встановлення військової диктатури. На шляху до своєї мети вони готові були усунути будь-яку перешкоду, зокрема й царя, який мав необережність не завжди схвально відгукуватися про генералітет. «Військові таких речей не вибачають», – згадував він згодом. Натомість уряд О. Цанкова продовжував пожинати плоди вересневого погрому. Наприкінці 1923 р. на виборах до Народних зборів проурядова партія «Демократичний зговір» здобула більшість місць у болгарському парламенті, провівши ряд антидемократичних законів, як, наприклад, закон «Про захист держави». Проте у «Демократичному зговорі» посилилися внутрішні чвари, які призвели до його розколу. Уряд втрачав опору.

Свідчення 4

«До 1930 р. загальна зневіра настільки поширилась і настільки поглибилась, що навіть річний бюджет обговорювався на засіданні без кворуму. Партійна політика і Збори втратили будь-який сенс».

(Р. Крамптън. Кратка история на България. – София, 1994. – С. 154)

На початку 1926 р. Борис здійснив переміщення у вищих ешелонах влади – уряд О. Цанкова було відправлено у відставку і призначено новий на чолі з ***Андрієм Ляпчевим***. Цей уряд став урядом Народного блоку. Зміни сприяли демократизації країни: було дозволено діяльність заборонених раніше опозиційних партій, оголошено часткову амністію, заявлено про повернення до парламентаризму тощо. Відбулися зміни на краще й у фінансово-економічному житті країни. Але період піднесення тривав недовго – світова економічна криза 1929–1932 рр. відчутно позначилася й на Болгарії: при зниженні реальної заробітної плати робочий день у більшості галузей промисловості став тривалішим, близько 25 % робітників втратили роботу, розорювалися дрібні та середні селянські господарства.

19 травня 1934 р. Військова ліга та «Звено» здійснили військовий переворот, поваливши уряд Народного блоку. Серйозна загроза нависла й над Борисом – представники заколотників, які прибули до царя зі списком нового уряду на чолі з Кімоном Георгієвим, мали при собі заготовлений указ про відречення на той випадок, якби Борис відмовився затвердити нових міністрів. Заколотники фактично скасували в країні Тирновську конституцію 1879 р., розпустили політичні партії, обмежили громадянські права та свободи. Але більшість військових не підтримала офіцерську верхівку й поступово, завдяки витонченим маневрам Бориса, армія стала надійною опорою монарха. Напередодні Другої світової війни Борису вдалося вийти з політичного затінку й посісти чільне місце на болгарському політичному олімпі.

Свідчення 5

З Маніфесту до болгарського народу уряду Кімона Георгієва (19 травня):

«Болгари!

Партійна політична система, що існувала до сьогодні, остаточно провалилася... Тому партійна влада буде замінена непартійною – національною владою. Унаслідок загального занепаду лише армія залишилася незасміченою процесом розпаду...»

Свідчення 6

«Історія того перевороту заслуговує на те, щоб бути розглянутою детально. Вона була рідкісним випадком, коли цар, керівник держави, його прем'єр-міністр Мушанов, міністр внутрішніх справ Гиргінов, військовий міністр Ватєв, видатні діячі урядових і опозиційних партій (Гічев і Цанков) знали про планований переворот, і все ж він був здійснений».

(Ст. Попов. Българската идея. Исторически очерци. – София: ИК «Летописи», 1994. – С. 40)

Запитання і завдання

1. Наведіть конкретні приклади на користь тези, що Перша світова війна завдала Болгарії тяжких втрат.

2. Проаналізуйте Свідчення *1*. На чому ґрунтується наведена в ньому оцінка Нейїського мирного договору?

3. Чи вважаєте Ви, що умови Нейїського договору суперечили міжнародним принципам, проголошеним після Першої світової війни? Якщо суперечили, то яким саме?

4. Чому, на Вашу думку, уряд БЗНС не зміг утриматися при владі та здійснити свою програму реформ?

5. Проблема переворотів у болгарській історії та їхніх негативних наслідків для країни належить до найбільш дискусійних. Ознайомтеся зі Свідченнями *3* і *6* (висловлюваннями болгарського історика Георгія Маркова й відомого публіциста Стефана Попова). Чим за їхніми оцінками відрізнялися перевороти 1923 і 1934 рр.?

Головні події:

1919 р., листопад – О. Стамболійський підписав Нейїський договір
1923 р., 9 червня – державний переворот
1934 р., 14 травня – державний переворот, повалення уряду Народного блоку

§ 25. ЮГОСЛАВІЯ

1. Утворення Королівства сербів, хорватів і словенців. Перша світова війна призвела до краху Австро-Угорщини й відіграла вирішальну роль в об'єднанні південних слов'ян у спільній державі.

За світової війни відбулося згуртування політичних центрів південнослов'янських народів. Найвпливовішими з них були комітети, засновані у Римі, Женеві й, особливо, у Лондоні – Південнослов'янський комітет (1915) під орудою лідера хорватських націоналістів ***Анте Трумбича***. У липні 1917 р. на грецькому острові Корфу, де тоді перебував сербський уряд, відбулася важлива зустріч між А. Трумбичем та сербським прем'єр-міністром Ніколою Пашичем.

У спільній декларації («Корфська декларація») за підсумками переговорів зазначалося, що укладений пакт передбачає

об'єднання сербів, хорватів, словенців і чорногорців у єдиному королівстві під зверхністю сербської династії Карагеоргієвичів. Наріжним каменем об'єднання проголошувалося дотримання федеративно-конституційних засад – кожна із земель, що мали увійти до королівства, зберігатиме свою автономію. «Корфська декларація» стала базовим документом утворення сербсько-хорватсько-словенської держави.

6 жовтня 1918 р. було скликано Народне віче словенців, сербів і хорватів у Загребі, яке 29 жовтня урочисто проголосило об'єднання цих народів у єдину державу. Тим часом Народна скупщина Чорногорії у місті Подгориця проголосила об'єднання Чорногорії з Сербією під егідою Карагеоргієвичів. На порядок денний постало питання про злиття в одне державне утворення Королівства Сербії й Чорногорії та сербсько-словено-хорватської держави. У результаті переговорів між ними 1 грудня 1918 р. було проголошено ***Королівство сербів, хорватів і словенців (КСХС)***. Правлячою династією визнавалися Карагеоргієвичі.

Кордони новоутвореного королівства (з 1929 р. воно перебрало назву Югославія) було визнано Сен-Жерменським (з Австрією), Тріанонським (з Угорщиною), Рапалльським (з Італією) та Нейїським (з Болгарією) договорами. Але оскільки таємний Лондонський договір 1915 р. передбачав, що Хорватія й Чорногорія по війні будуть незалежними державами, а дійсно сталося інакше, то виникли серйозні суперечності між Італією та Югославією з питання про приналежність порту Ф'юме (Рієка) у Карінтії. Масла у вогонь додала й Антанта, яка одночасно пообіцяла ці землі обом сторонам, що мало не призвело до італо-югославської війни.

Австрія поступалася Югославії Боснією й Герцоговиною, Далмацією, частиною герцогства Корніольського та Південною Штирією; Угорщина – Королівством хорватів і словенців та районом Західного Баната на північний схід від Белграда; Болгарія – македонським районом Струмилиці та ще декількома містами.

Для країни, 70 % населення якої було задіяно у сільському господарстві, аграрна реформа стала одним із першочергових завдань. Її проведення розпочалося наприкінці лютого 1919 р. обмеженням поміщицького землеволодіння та створенням потужного прошарку середнього сільського господаря. Югославія спромоглася уникнути можливих конфліктів, оскільки реформа здійснювалася на компенсаційній основі впродовж майже двадцяти років.

Наприкінці червня 1921 р. у день Святого Вида Законодавчі збори КСХС прийняли конституцію королівства, названу на честь свята ***Видовданською***. Це був досить суперечливий законодавчий акт. З одного боку, усі громадяни одержували політичні права і демократичні свободи, зокрема й виборче право для чоловіків з 21-річного віку, право обиратися до Народної скупщини (парламенту) з 30-річного віку тощо. Виконавча влада у королівстві належала уряду, а законодавча – королю та парламенту. З іншого боку, конституція узаконила централізацію держави з наданням переваг сербам, хоча в офіційних документах ішлося про «єдиний сербо-хорвато-словенський

Король Александр

народ». Особам, які не належать до цього «народу», для отримання права на обрання до органів влади потрібно було прожити в королівстві щонайменше 10 років. По суті, конституція узаконила унітарний устрій держави, за якого дискримінації зазнавали національні меншини. Ігноруючи етнічні й історичні кордони, власті поділили територію КСХС на 33 адміністративні одиниці – жупи.

2. Національне питання в країні стало неминучим і логічним результатом переважання сербів. У державу, що мала територію майже 249 тис. кв. км і населення в майже 15 млн чол.

Хоча слов'янське населення спілкувалося подібними діалектами, але у цілому Югославія справляла враження складного і суперечливого конгломерату націй з культурними та матеріальними набутками, релігійними переконаннями, що різнилися.

Урешті-решт, південно-східні райони країни були складовою східної цивілізації, заснованої на православ'ї, а західні – відповідно, католицької західної.

Провідні, порівняно з іншими народами Югославії, позиції з волі короля Александра належали сербам, які становили лише 39 % населення. Найактивніше протидіяла сербізації Хорватія,

Свідчення 1

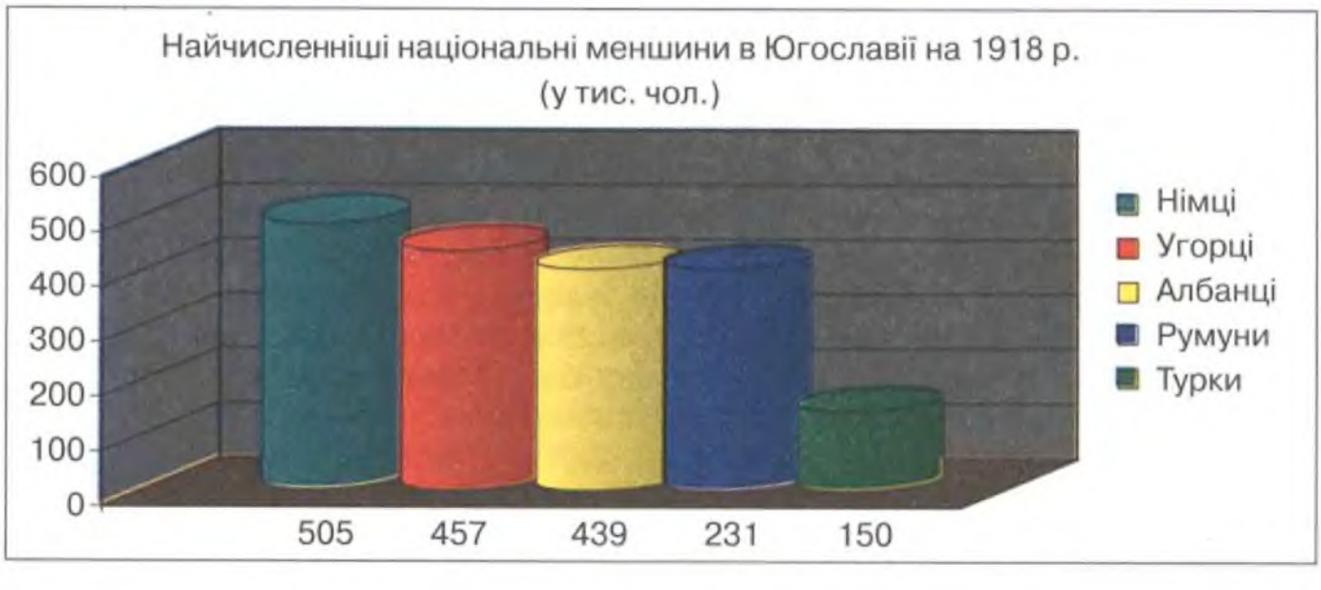

де Хорватська селянська партія (ХСП), керована С. Радичем, вимагала визнання Хорватської республіки незалежною державою у складі Югославії. Переслідування С. Радича та його прихильників спричинили хвилю протестів проти національної політики уряду і відставки уряду Пашича. Неспокійною була ситуація й у населеному переважно етнічними албанцями Косово та у здебільшого католицькій Словенії.

3. Державні перевороти 1929 та 1941 рр. За умов посилення внутрішніх негараздів (часті урядові кризи, активізація великосербських терористичних груп, антисербські виступи у Хорватії та Словенії, парламентська криза, що виявилася у виході з Народної скупщини селянсько-демократичної коаліції) король Александр зважився на рішучі дії. 6 січня 1929 р. він розпустив Народну скупщину, скасував конституцію й оголосив про зосередження у своїх руках усієї повноти влади. Формування уряду Александр доручив популярному серед офіцерства керівнику організації «Біла рука» генералу Петару Живковичу.

Свідчення 2

Король Александр міністру закордонних справ Франції Луї Барту (25 червня 1934 р.): «Існують три види диктаторів..: природжені диктатори, як Муссоліні, диктатори поневолі, як наприклад, Прімо де Рівера, і диктатори в силу звички – ті, хто лише виконує обов'язок, до чого їх привчили з дитинства. Цих останніх – а я належу до них – називають диктаторами лише тому, що це модне слово, бо, коли я розпустив югославський парламент на три роки, я не здійснював диктаторських дій, як вважав ваш парламент, я лише віддавав собі звіт у тому, що будь-яка громадянська війна в Югославії означала б кінець для моєї країни... Тепер я парламентарний монарх».

(Табуи Женевьева. Двадцать лет дипломатической борьбы... – С. 235–236)

Із жовтня 1929 р. країна офіційно стала називатися ***Югославією***, а етнічні назви областей було замінено новими, пов'язаними з назвами річок. Александр ще більше ускладнив національну напругу в королівстві, перекроївши у черговий раз кордони адміністративних одиниць, причому так, що відтепер у кожній з 9-ти провінцій більшість виборців становили серби. Для придушення опозиційних виступів було створено Державний суд захисту держави.

У 1931 р. Александр ініціював прийняття нової югославської конституції, яка практично залишала обабіч парламентського життя ті політичні партії, які заперечували унітарний великосербський характер держави, а самі вибори до двопалатного парламенту відтепер були відкритими.

На міжнародній арені Александр орієнтувався на Францію, у планах якої щодо створення альянсу між СРСР, Польщею, Чехо-Словаччиною, Францією й Румунією Югославії відводилося важливе місце. 25 червня 1934 р. у Белграді Л. Барту під час зустрічі з королем порушив проблему врегулювання югославсько-італійських відносин, без чого не могло відбутися стабілізації у Середземному морі.

Свідчення 3

«...9 жовтня, опівдні, перші випуски вечірніх газет «Парі-міді» і «Парі-суар» ...повідомляють, що існує план замаху на короля Югославії Александра.

...Рівно о другій годині король сходить з корабля на Бельгійську набережну у старому порту Марселя. Його зустрічає Барту. Обидва вони і з ними генерал Жорж сідають в автомобіль, що виявився, на великий жаль, відкритим, неброньованим і з підніжками.

Король... блідий, він нервово ковтає слину і ніяково, майже злякано дивиться на неспокійний натовп, який зустрічає його то аплодисментами, то свистом. Натовп стримується не суцільним кордоном, а лише поліцейськими, поставленими через кожні десять метрів.

Біля правих дверцят королівського автомобіля перебуває один лише полковник верхи на коні. Мотоциклістів і кавалеристів, присутність яких зазвичай передбачено у таких випадках, цього разу немає.

Кортеж рухається зі швидкістю чотирьох кілометрів на годину замість належних за правилами для пересування голів держав двадцяти...

Під вітальні вигуки кортеж слідує вулицею Канеб'єр і досягає площі Біржі. Раптово позаду автомобіля лунає свисток. Проходе ще секунда... і з натовпу вискакує людина. Кінь полковника стає дибки, людина проскакує повз нього і встрибує на підніжку автомобіля. Лунають постріли, і король, обливаючись кров'ю, падає»...

(Табуи Женевьева. Двадцать лет дипломатической борьбы... – С. 257–259)

Візит-відповідь Александра до Франції розпочався 9 жовтня 1934 р. Але того дня 37-річний македонський професійний терорист Величко Георгієв застрелив короля і поранив Л. Барту й генерала Жоржа на марсельській набережній. Французький міністр невдовзі помер у лікарні. Терориста ж було затоптано натовпом, що зібрався привітати югославського короля.

Новим королем Югославії було проголошено старшого з трьох малолітніх синів Александра – 11-річного Петра, а до досягнення ним повноліття його регентом було призначено двоюрідного брата загиблого короля, принца Павла.

У період регентства уряду М. Стояновича вдалося суттєво поліпшити економічну і до певної міри стабілізувати політичну ситуацію в країні. У галузі зовнішньої політики спостерігалися кроки, спрямовані на зближення з Німеччиною та Італією.

Така зовнішньополітична лінія багатьма політичними силами Югославії розцінювалась як хибна, що призвело до відставки у лютому 1939 р. прем'єра та його уряду й приведення до присяги уряду Д. Цветковича. 25 березня 1941 р. він підписав угоду про приєднання Югославії до Троїстого пакту, що стало поштовхом до державного перевороту. Його здійснили прихильники зовнішньополітичної орієнтації країни на західні демократії та СРСР на чолі з генералом Симовичем.

У відповідь на підписання 5 квітня 1941 р. пакту про ненапад з СРСР наступного дня Німеччина вчинила агресію проти Югославії. Молодий король Петр II Карагеоргієвич, який, не чекаючи настання повноліття, узяв на себе відповідальність за долю країни, змушений був 15 квітня емігрувати спочатку до Греції, а потім до Єгипту. Згодом він перебрався до Лондона. 17 квітня Югославію було окуповано нацистськими військами.

Запитання і завдання

1. На яких засадах створювалося КСХС? У якій мірі вони знайшли втілення у конституції 1921 р.?

2. Чи сприяло, на Вашу думку, стабільності Югославії те, що до її складу увійшли території, вилучені за міжнародними договорами в інших країн?

3. Проаналізуйте Свідчення *1*. Чи вважаєте Ви, що багатонаціональний склад населення Югославії був запорукою її міцності? Поясніть свою точку зору.

4. Ознайомтеся зі Свідченням *2*. Чи погоджуєтесь Ви з поясненнями короля Александра про необхідність перевороту 1929 р.?

5. Які, на Вашу думку, чинники визначали спрямованість зовнішньої політики Югославії у 30-х рр.?

6. Який вплив на югославську зовнішню політику справили вбивство короля Александра (Свідчення *3*) та військовий переворот у березні 1941 р.?

Головні події:

1918 р., 1 грудня – проголошено Королівство сербів, хорватів і словенців (КСХС)
1921 р., червень – прийнято Видовданську конституцію КСХС
1929 р., січень – державний переворот. Встановлення авторитарного режиму короля Александра
1929 р., жовтень – перейменування КСХС у Югославію
1931 р. – прийняття нової югославської конституції
1934 р., жовтень – загибель короля Александра
1941 р., березень – військовий переворот
1941 р., квітень – окупація Югославії Німеччиною

Тема 6 КРАЇНИ АЗІЇ, АФРИКИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

§ 26. ЯПОНІЯ

1. Наслідки Першої світової війни для Японії. Оголошуючи у серпні 1914 р. війну Німеччині, Японська імперія плекала плани розширення зони свого впливу в Китаї, на Далекому Сході й отримання німецьких володінь у зоні Тихого океану. На другому році війни Японія пред'явила Китаю так звану «21 вимогу», задоволення яких фактично перетворили б цю країну у вотчину Японії. Власне, щодо Китаю й Тихого океану, то тут японці частково досягли мети. Щодо далекосхідного регіону Росії, то реалізувати задумане через невдалу інтервенцію в цю країну, охоплену громадянською війною, не вдалося.

За давньою японською традицією, колону солдатів, що відправлялися на війну, очолював вояк, який ніс на плечі списану ієрогліфами двометрову збільшену копію «самодзі» – круглої лопатки, якою в японській сім'ї розкладають рис у тарілки. Такими лопатами японські генерали сподівалися «черпати» багаті трофеї на полях битв Першої світової війни. По війні їх спіткало гірке розчарування – Вашинґтонська мирна конференція 1921–1922 рр. проголосила політику «відчинених дверей» – рівних можливостей для всіх країн – у Китаї. І хоча у Вашинґтоні Японії було надано право мати на Тихому океані третій за потужністю (після США й Великої Британії) військово-морський флот водотоннажністю 315 тис. т,* вона вважала себе несправедливо обійденою західними державами, насамперед Сполученими Штатами.

Економічна нестабільність у повоєнній Японії призвела до соціальних заворушень, одним з найбільших із яких були «рисові бунти» 1918 р., коли близько 10 млн чоловік протестували проти спекулятивних цін на рис – головний продукт харчування японців.

Акціями невдоволення весь час намагалося скористатися задля пробудження «самурайського духу» і мілітаристських настроїв вище армійське командування. Армія в Японії, як і в більшості азійських держав, вважалася елітною частиною суспільства й користувалася значним авторитетом і мала певну автономію щодо парламенту. Армійські кола вели серед японців агітацію, що повоєнні труднощі спричинені несправедливим ставленням до Японії її колишніх партнерів по антинімецькій коаліції.

---

* Про це рішення Вашинґтонської конференції йшлося у §6. «Перегляд повоєнних договорів у двадцятих роках. Перші кроки до творення системи колективної безпеки».

Хірохіто – регент, а з 1926 р. – імператор Японії, після поїздки в 1921 р. до Європи вбачав свою роль у політичному житті країни як конституційного монарха на кшталт Великої Британії, Бельгії, Голландії та Італії. Він прагнув не втручатися надто активно у відносини армійської верхівки з парламентом, балансуючи між цими двома силами.

Головний тягар труднощів, пов'язаний з повоєнним періодом, ліг на плечі уряду прем'єр-міністра Такаші Хари* (1856 – 1921). Найперше, він поставив собі за мету позбавити впливу олігархів, які надмірно посилились в епоху «реставрації Мейдзі», і зміцнити роль політичних партій у суспільному житті. Т. Хара виявився неперевершеним майстром партійного будівництва й знавцем бюрократичного партійного механізму, зумів заручитися заступництвом впливових японських бізнесменів. Умілий політичний інтриган, він створював для партій умови для перебирання ними влади від бюрократії та старої політичної еліти.

Незважаючи на несприятливі внутрішні й зовнішні чинники, Т. Харі вдалося стабілізувати економіку, демократизувати суспільство, забезпечити розквіт інтелектуального й мистецького життя. Проте посягання на владу бюрократії не зійшло йому з рук і в листопаді 1921 р. його було вбито правим терористом.

2. Мілітаризація країни. Після загибелі Т. Хари в Японії значно активізувалися мілітаристські партії й організації. Спекулюючи на самурайських традиціях, вони ставили за мету відновлення зовнішньої експансії імперії. У 1927 р. прем'єр-міністр Танака надіслав імператору таємний план («меморандум Танаки») витіснення США з Тихого океану й експансії на Далекий Схід.

Мілітаристські настрої як не можна краще для їх провідників накладалися на прояви в Японії світової економічної кризи, яка до того ж охопила фінансову систему країни ще в 1927 р. До нестатків і злиднів більшості населення, особливо сільського, долучився небачений раніше крах банків, що порушив нормальну діяльність всієї економіки.

Період хоч і повільного, але все ж таки економічного зростання в попереднє десятиріччя змінився інфляцією, падінням цін на сільськогосподарську продукцію, руйнуванням товарного ринку, безробіттям.

Свідчення 1

«...Агресивний японський паназіятизм... планово й свідомо прямує до господарської гегемонії й політичного протекторату над азійським суходолом. Японія використовує китайську революційну завірюху для закріплення свого політичного впливу... на Далекому Сході... Токіо вживає всіх зусиль, щоб у цьому найсхіднішому закутку азіятського суходолу... під панконтинентальним гаслом «Азія для азіятів!» – подужувала дотеперішню господарську перевагу там європейських великодержав».

Бочковський О.І. Вступ до націології...– Мюнхен, 1991–1992. – С. 313–314)

* Відомий також як Кей Хара, а також Сатоші Хара.

Економічна криза істотно загострила політичні протиріччя в суспільстві. Японські військові, особливо після підписання в 1930 р. Лондонського морського договору, який доповнив рішення Вашинґтонської конференції, спекулювали на тих часах, коли безпека японських інтересів і колоніальних військ у заморських володіннях була беззастережною.

Тепер же, переконували вони співгромадян, в умовах нав'язування Японії «несправедливих» договорів потрібно було накопичувати військові сили для «відновлення справедливості» і ввести в оману західну дипломатію щодо дійсних намірів Японії на міжнародній арені.

У 1928 р. майже одночасно з прийняттям «Закону про загальні вибори», за яким кількість виборців зросла з понад 3 млн чоловік до 12,5 млн, було прийнято «Закон про охорону громадського порядку», яким було передбачено до десяти років тюремного ув'язнення за «антимонархічні» та «антидержавні» дії. Насправді ж під ці формулювання можна було підвести будь-які вияви невдоволення офіційною урядовою політикою.

Ідеологічним прикриттям нагнітання мілітаристських настроїв слугувала ідея про нібито божественне походження Японії. У школах дітям розповідали, що їхня батьківщина – священна земля, якою безперервно управляють нащадки міфічного імператора Дзімми. У центрі шкільної карти «Сусіди Японії» було позначено японську столицю Токіо, а довкола неї було проведено п'ять кіл, що означали етапи експансії Японії. Перше коло охоплювало власне Японію, друге – тихоокеанські острови, Корею, Маньчжурію і частину Монголії, третє – Північний Китай і частину російського Сибіру, четверте – решту Китаю, Індокитай, Борнео й Гавайські острови, п'яте – західне узбережжя США й Канади, Австралію.

Свідчення 2

«...Японських дітей вчили не історичним фактам, а міфам. Їх вчили, що Японія – священна земля, яка управляється неперервною династією нащадків Дзімму. Їх примушували заучувати девіз Дзімму: «Вісім кутів світу під одним дахом».

(Цит. за: Овчинников В. Горячий пепел. – М., Издательство «Правда», – 1986. – С. 203–204)

Політика уряду представника партії Мінсейто Осаші Хамаґучі (1929–1931) не відрізнялася оригінальними заходами, спрямованими на виведення економіки з кризи, а в основному полягала у закликах заощаджувати, вести аскетичний спосіб життя тощо. Урешті-решт прем'єр виявився нездатним справитися з проблемами внутрішнього життя країни. Активізація крайньо правих партій з їхніми закликами до встановлення «сильної» влади й наступальної зовнішньої політики знаходила відгук у середовищі молодих офіцерів, політиків, учнівської й студентської молоді, вихованої на самурайському романтизмі, кримінальних елементів. О. Хамаґучі потрапив під шквал критики за безпорадне борсання в трясовині проблем і загинув у результаті терористичного акту правих бойовиків.

Спекулювання на соціальних проблемах, звернення до самурайського минулого й терор стали невід'ємною складовою дій мілітаристів. У 1932 р. група молодих офіцерів вчинила заколот з метою насадження у країні військової диктатури. Спроба виявилася невдалою, але вона сприяла збільшенню фінансової допомоги мілітаристам з боку крупного японського бізнесу, насамперед пов'язаного з виробництвом зброї. Особливо велику прихильність виявляли до них керівники дзайбацу – потужних трестів і концернів, котрі контролювали такі ключові сектори економіки, як важка промисловість, транспорт, торгівля, фінанси. Об'єднання «Міцуї», «Міцубісі», «Ніссан», розраховуючи на прибутки від майбутніх колоніальних загарбань, не шкодували коштів на підтримку зусиль мілітаристських націоналістичних організацій і груп.

Японські мілітаристські сили, претендуючи на роль об'єднавчого осередку всіх азійців проти Заходу, докладали зусиль для пропаганди в закордонній частині Азії ідеї зверхності азійської раси. У 1934 р. в Японії було засноване об'єднання «Дай-Айя-Кіотай», головними завданнями якого були пропаганда японської культури та мови на Азіатському континенті, поширення торговельного впливу Японії, «визволення» інших азійських народів під протекторатом Токіо. Організація приділяла значну увагу ідеологічному вихованню молоді, об'єднаної в окрему спілку «Молода Азія».

Мілітаризація в 30-х рр. політичного клімату досягла кульмінації в 1936 р. під час так званого інциденту 26 березня. Цього дня група молодих офіцерів здійснила спробу знищити у повному складі урядовий кабінет і захопити владу в країні. Заколот було придушено, але відтепер у Японії постав могутній блок цивільної влади з вищим армійським командуванням. Це були люди, які мали підтримку бізнесових кіл, впливових

Свідчення 3

А. Тойнбі: «...В Японії корінь лиха полягає в нерозв'язній проблемі... Яким має бути наслідок впливу західної цивілізації на примітивне сільське населення, яке століттями звикло плодитися, наскільки давали змогу його злиденні засоби до існування..? Неприродно застигла японська соціальна структура почала відтавати, приріст населення стрибнув угору... За таких обставин Японія мала або вдатись до експансії, або вибухнути, а єдиними практичними формами експансії було чи то переконати решту світу торгувати з нею, чи то завоювати додаткові території, ресурси, ринки силою зброї...»

(Тойнбі Дж. Арнольд. Дослідження історії. – Т. 2. – К.: Основи, 1995. – С. 174)

Свідчення 4

Джозеф Грю, посол США в Японії, в листі до державного секретаря США К. Хелла від 2 грудня 1938 р.: «Зростаюча симпатія з боку Японії до європейських країн з авторитарними формами правління є ще одним чинником... беззаперечного панування військових в уряді Японії. Ті ліберальні й громадянські елементи, вплив яких можна було відчувати.., тепер зведені цілком нанівець, і можна сказати, що настало дещо, що близько нагадує авторитарну форму правління при ієрархії військових».

(Год кризиса. 1938–1939: Документы и материалы. – Т. 1. – М., 1990. – С.125)

засобів масової інформації, чиновників. Вони готували націю до експансії в Азію і до тотальної (загальної) війни проти Заходу, свідченням чому став вихід Японії з Ліги Націй та агресивні акції на міжнародній арені*.

3. Демократичний рух. Природно, що у країнах з тоталітарним чи авторитарним устроєм демократичні сили змушені діяти у вкрай складних умовах. У подібній ситуації перебували й демократично орієнтовані люди в міжвоєнній Японії. Коли офіційна пропаганда з усіх сил намагалася прищепити нації войовничий дух, коли слова «самурай» і «патріот» вживалися як синоніми, потрібно було мати велику громадянську мужність, щоб протистояти цьому. Особливість Японії, як, власне, й Німеччини та Італії, полягала в тому, що тут до демократичного табору належали всі, хто виступав проти диктатури мілітаристів усередині країни й проти агресивної зовнішньої політики на міжнародній арені. Відтак демократичний табір складали досить ідеологічно різнобарвні сили: інтелектуали, які віддавали собі звіт у неминучих згубних наслідках для народу політики режиму військових, комуністи, які розцінювали порядки в Японії як «імперіалізм», пацифісти, які були проти будь-якої війни як протиприродного явища, окремі чиновники та військові. Щоправда, останніх було напрочуд мало.

Демократичний рух у Японії потерпав від того, що його учасники були розрізненими й не мали загальнонаціональних центрів. Зокрема, на відміну від Великої Британії з її Британським конгресом тред-юніонів, у Японії не було єдиного профспілкового центру, який би скеровував боротьбу найманих працівників за їхні соціальні права. Це, наприклад, чітко виявилося під час страйку токійських залізничників на початку 20-х рр., який так і не переріс у загальнонаціональний.

Ліві організації й групи, як, наприклад, «Танемаку хіто» («Сіяч») на чолі з Омі Комакі чи створена в липні 1922 р.

Страйк залізничників у Токіо. *Поч. 20-х рр.*

* Про зовнішню політику Японії йтиметься у § 36. «Наростання загрози війни» і § 37. «Згуртування сил агресії».

Комуністична партія Японії (КПЯ), через свою малочисельність та захоплення теорією на шкоду конкретним діям не справляли вирішального впливу на політику японського уряду та громадську думку. КПЯ, що утворилася внаслідок розколу в анархо-синдикалістському русі з активістів профспілок, насамперед соціалістів і радикалів, була не стільки серйозною політичною силою, скільки зібранням інтелектуалів, що сповідували комуністичну ідеологію. Навіть її лідери, як-то Хітоші Ямакава, більше опікувалися словесною підтримкою комунізму в СРСР, ніж розраховували на його поширення в Японії.

Упродовж 20–30-х рр. партійні активісти КПЯ неодноразово переслідувались владою; не додавала партії авторитету й безперервна боротьба між різними фракціями в ній. У тактиці КПЯ переважали маніфестації і мітинги, її політична лінія досить часто змінювалася чи то відповідно до вказівок Комінтерну, чи то залежно від того, яка фракція брала гору в партійних дискусіях. Починаючи з 1933 р. в результаті поліцейських акцій більшість керівників партії були або заарештовані, або емігрували.

Ті в Японії, хто передбачав загрозливі для нації наслідки мілітаризації країни, намагалися протидіяти скочуванню її до війни. Так, у листопаді 1930 р. противники мілітаризації поширили серед японських військових воєнних моряків у Шанхайському порту антивоєнні листівки. Того ж року постало «Товариство противників японо-китайської війни».

У цілому ж демократичний рух перебував у надзвичайно складних умовах, оскільки урядові кола намагалися в зародку придушувати будь-яку діяльність, що йшла врозріз із їхньою політикою. Так, наприклад, сталося зі святкуванням 1 травня 1935 р. Міжнародного дня солідарності трудящих, яке відразу ж було заборонене.

? Запитання і завдання

1. Враховуючи внесок Японії в перемогу союзників у Першій світовій війні, чи мала, на Вашу думку, вона підстави бути невдоволеною своїм повоєнним місцем у світі?

2. Порівняйте наведені у Свідченнях *1*, *3* і *4* три точки зору щодо причин мілітаризації Японії. Український дослідник О. Бочковський (Свідчення *1*) вважає такою причиною прагнення Японії згуртувати азійські нації проти засилля на континенті європейських держав; А. Тойнбі – перенаселеність Японії та недостатність сировини й ринків збуту товарів усередині країни; американський же дипломат Дж. Грю (Свідчення *4*) вважає, що витоки мілітаризації країни – у тоталітарному характері панівного політичного режиму. Який з цих підходів Ви вважаєте найаргументованішим? Можливо Ви маєте власний погляд на цю проблему?

3. Проаналізуйте Свідчення *2*. Якою, на Вашу думку, була мета тих, хто вимагав від учителів саме такого викладання історії Японії? Чи вважаєте Ви прийнятним і правильним такий підхід до вивчення національної історії у школі, який побутував у Японії?

! Головні події:

1915 р. – «21 вимога» Японії до Китаю
1918 р. – «рисові бунти»
1927 р. – «меморандум Танаки»
1928 р. – «Закон про загальні вибори» та «Закон про охорону громадського порядку»

§ 27. КИТАЙ

1. «Рух 4-го травня». Включення на початку XX ст. Китаю в загальносвітовий політичний, економічний і культурний процес неминуче зумовило повалення маньчжурської династії Цін. У результаті Уханської (Сінхайської) революції 1911–1912 рр. * семирічного імператора Пу I було позбавлено влади, а країну проголошено республікою.

Національна народна партія (Гоміндан), очолювана тимчасовим президентом ***Сунь Ятсеном*** не втримала влади і та номінально перейшла до головнокомандувача китайської армії Юань Шікая. Придушивши повстання прихильників Сунь Ятсена, ***Юань Шікай*** став президентом країни і в 1914 р. розпустив парламент. Після смерті в 1916 р. Юань Шікая, Сунь Ятсен відновив свої політичні позиції й спрямував зусилля на відновлення втраченої єдності республіканського руху.

Перша світова війна, що тоді палала у світі, безпосередньо не втягла у свій вир Китай, проте наклала на нього відбиток. Центральна влада в республіці була досить слабкою, натомість на місцевому рівні усім заправляли тамтешні воєначальники. Звідси – усвідомлення Сунь Ятсеном того, що справжнє визволення й об'єднання Китаю неможливе без зміцнення дисципліни в Гоміндані й особливо в Національній революційній армії (НРА).

Подією, яка спричинила нову потужну хвилю національного руху в Китаї, стало рішення Паризької мирної конференції про передачу колишньої німецької орендної території – півострова Шаньдун під управління Японії. 4 травня 1919 р. пекінські студенти вийшли на демонстрацію під гаслами збереження Шаньдуня за Китаєм, звільнення із займаних посад прояпонських чиновників, бойкоту японських товарів.

Виступ, який за датою початку отримав назву «Рух 4-го травня», тривав понад два місяці. Поліція неодноразово розганяла демонстрантів, лави яких поповнили учні, ремісники, робітники, дрібні й середні підприємці, китайська інтелігенція. Організаторів та активістів було заарештовано, але це лише згуртувало учасників акції протесту. Урешті-решт, китайська делегація в Парижі відмовилась підписати Версальський договір, заарештованих студентів було випущено на волю, а скомпрометованих чиновників звільнено.

«Рух 4-го травня» також пожвавив партійне життя в Китаї. Сунь Ятсен перебудував Гоміндан за ленінськими рецептами створення централізованої організації з жорсткою дисципліною, отримавши у цій справі підтримку з боку Комуністичного Інтернаціоналу. Лідер Гоміндану прихильно поставився до створення в 1921 р. Комуністичної партії Китаю (КПК), вбачаючи в ній політичного союзника. Союз китайських комуністів і соціал-демократичного Гоміндану відіграв важливу роль в об'єднанні патріотичних сил Китаю довкола ідеї національного суверенітету. На початку 1924 р. відбулося

* Цей бурхливий рік за китайським календарем називався «сінхай».

Чан Кайші (1887–1975) – Президент Республіки Китай (з 1949 р. – Тайвань) у 1928–1949; 1950–1975 рр. Народився в родині незаможного торговця сіллю. Навчався в Китайській імператорській військовій академії. Згодом певний час проживав у Японії, де пройшов військову підготовку. У 1911 р. повернувся до Китаю палким прихильником Сунь Ятсена (з 1918 р. – член Гоміндану) і невдовзі очолив республіканську військову академію. Академія відіграла істотну роль в організації Національної революційної армії. У 1926 р. його було призначено головнокомандувачем НРА.

об'єднання комуністів і гомінданівців у єдиний фронт боротьби за об'єднання країни і звільнення її від японського впливу. У липні 1925 р. в м. Гуанчжоу постав Національний уряд Китаю, а головнокомандувачем НРА було призначено **Чан Кайші**.

2. Революційні події 1925 – 1927 рр. Ще за життя Сунь Ятсена на провідні ролі в Гоміндані висунувся Чан Кайші. Саме йому китайський лідер доручив очолити делегацію Гоміндану, що у вересні–листопаді 1923 р. відвідала Радянський Союз. З огляду на те, що В. Ленін на той час уже був смертельно хворим, китайських посланців приймали Л. Троцький, М. Калінін та інші поважні радянські посадовці. Найбільше при відвіданні Москви, Петрограда й Кронштадта китайців цікавили питання організації Червоної армії.

Початок сходження Чан Кайші на верхівку влади і слави був вражаючим. Коли наприкінці травня 1925 р. поліція розстріляла мирну демонстрацію в Шанхаї, Національний уряд розпочав збройну боротьбу за об'єднання країни. Значну роль у вишколі НРА відіграли радянські військові радники в Китаї. Зокрема, майбутній радянський маршал Василь Блюхер узяв участь у розробці оперативного військового плану Північного походу НРА 1926–1928 рр. Під час операції, що розпочалася влітку 1926 р., війська Чан Кайші чисельністю 150 тис. бійців восени 1926 р. оволоділи м. Уханем, а навесні 1927 р. – Нанкіном і Шанхаєм.

Чисельність НРА стрімко зростала (у 1928 р. вона становила 600 тис.), але її бойовий дух залишався невисоким. Більшість особового складу над усе дбала про власну вигоду; процвітали корупція та прагнення до наживи, армія мала дуже слабке управління.

Попри все, в очах китайців Чан Кайші був героєм, йому приписувалася виняткова особиста роль в успіхові Північного походу. 12 квітня 1927 р., вирішивши, що потреба в єдиному з КПК фронті вже відпала, Чан Кайші створив у м. Шанхаї власний Національний уряд, під контролем котрого перебувала $^1/_3$ території Китаю. Незадовго до цього перевороту Й. Сталін надіслав Чан Кайші своє фото з дарчим надписом, про що потім волів ніколи не згадувати...

Свідчення 1

Чан Кайші на засіданні президії виконавчого комітету Комінтерну в Москві 25 листопада 1923 р.: «Ми також готові вмерти в боротьбі з імперіалізмом і капіталізмом. Ми приїхали сюди вчитися й об'єднуватися з вами.., простягнути дружню й союзницьку руку, щоб боротися разом».

(Аргументы и факты. – 1990. – № 12)

3. Протиборство між Гомінданом і комуністами. Після успішного завершення Північного походу більша частина Китаю була об'єднана, але тепер розпочалася громадянська війна між Гомінданом і комуністами, які єдині з політичних сил країни не визнали Національного уряду Чан Кайші. Після влаштованої Гомінданом у 1927 р. чистки серед комуністів, КПК намагалася підняти на повстання селян Хунаня та Цзянси. Але селянське повстання під назвою «Осінній врожай» у 1928 р. зазнало поразки, поклавши початок партизанській селянській війні. Під контролем створеної КПК китайської Червоної армії перебували стратегічно важливі райони Шаньксі (1931–1934) і Яньаня (з 1935 р.); у центральній частині країни вони розгорнули партизанську війну проти уряду.

Національний уряд, що перебрався з Шанхая до Нанкіна, вдавшись до реформ в економіці, потерпав від хронічного дефіциту бюджету й інфляції; урядові витрати на військову галузь (у 1930 р. чисельність НРА досягла 2 млн вояків) становили понад 70 % усіх бюджетних витрат. Через це уряд, який постійно підкреслював, що він є урядом Гоміндану, втратив масову соціальну опору в народі. Сподівання ж Чан Кайші на фінансову підтримку реформ з боку місцевих крупних землевласників і воєначальників виявилися марними, адже зміцнення центральної влади не відповідало їхнім інтересам. Уряд Чан Кайші також докладав значних зусиль для розвитку транспорту, зв'язку та освіти на підконтрольній йому території Китаю.

Проте політичні вигоди від здійснюваних реформ здобули головним чином великі міста, натомість більшість китайців проживали в селах і зовсім не відчули на собі їхнього позитивного впливу. Через це серед більшості населення уряд був непопулярним і його влада на місцях була слабкою. Там, як і раніше, заправляли місцеві лідери і воєначальники; серед китайських урядовців процвітало хабарництво.

Проте чи найсерйознішою з невдач національного уряду було те, що йому не вдалося встановити контроль над територією Китаю, утримуваною комуністами. Чан Кайші здійснив п'ять спроб здобути оплот комуністів – Шаньксійську радянську республіку, проголошену в листопаді 1931 р. після розпаду альянсу КПК і Гоміндану. У цій самопроголошеній республіці, що включала в себе $^1/_6$ території Китаю і яка проіснувала до 1934 р., було проведено земельну реформу, що, з одного боку, надало комуністам великої популярності серед багатомільйонного селянства, а з іншого – налаштувало їх проти Національного уряду.

Після того як Шаньксійська республіка вкотре була оточена військами НРА і нарешті зазнала поразки, армія, чисельністю

100 тис. чоловік, вирушила у свій знаменитий «Довгий похід» (жовтень 1934 – жовтень 1935 рр.). Після низки поразок військове керівництво походом на початку січня 1935 р. перейшло до Мао Цзедуна. Незважаючи на те що під його керівництвом під Січуанем зазнала нищівного розгрому 4-а армія, Мао вчасно перемістив наголос комуністичної революції на сільську місцевість і рішуче повів своїх людей у малозаселений район Шанхая.

Відбиваючи атаки НРА і долаючи важкодоступну місцевість, Мао вивів з оточення до м. Унаня в Шанхайській провінції 6 тис. чоловік, пройшовши з боями за рік понад 9,5 тис. км. Пізніше основні сили Червоної армії з'єдналися з іншими її групами, зокрема із залишками 4-ї армії. У цілому по завершенні цього епічного походу живими залишилися близько 30 тис. бійців Червоної армії.

Мао Цзедун (1893–1976). Народився в провінції Хунань у дуже заможній селянській родині. Під час Уханської (Сінхайської) революції 1911 р. служив у армії, після чого подальшу освіту здобув у провінції Чангша. Під час навчання перебував під впливом відомого китайського філософа Яна Чангжи. По закінченні навчання переїхав до Пекіна, де працював у бібліотеці Пекінського університету. Один із 12 засновників КПК, Мао Цзедун у 1923 р. був обраний членом її центрального комітету; засновник окремої течії в комуністичному русі – маоїзму.

Свідчення 2

Мао Цзедун: «Читати книги – це найлегша справа на світі, легша, ніж готувати їжу чи різати свиней... Маркс не вмів ні різати свиню, ні обробляти землю, але він брав участь в революційному русі, вивчав, що таке товар... Тільки таким шляхом Маркс став дійсно інтелігентом».

(Цит. за: Румянцев А. М. Истоки и эволюция идей Мао Цзедуна.– М., 1972. – С. 19)

Зовнішні обставини, насамперед експансія в 1931 р. Японії в Маньчжурію і створення там залежної від Токіо держави Маньчжоу-Го, вимагали від китайських політиків припинення братовбивчої війни і згуртування усіх патріотичних сил для захисту національного суверенітету і цілісності Китаю. Усвідомлення незаперечного факту, що громадянська ж війна між КПК і Гомінданом шкодить цій справі, охопило навіть сепаратистськи налаштованих регіональних лідерів.

Головною перешкодою на шляху до об'єднання був Чан Кайші з його переконаністю в тому, що потрібно спочатку перемогти внутрішнього ворога, яким він вважав комуністів, а потім відбити зовнішню агресію. На початку 1936 р. один із правителів Шанхайської провінції вступив у таємні переговори з

КПК про створення загальнокитайського фронту боротьби проти Японії. У грудні 1936 р. він запросив до свого штабу Чан Кайші нібито для обговорення стратегічного плану боротьби проти комуністів. По прибутті Чан Кайші той був підданий домашньому арешту й після 13 діб перебування під ним нарешті погодився припинити громадянську війну й створити Об'єднаний фронт з комуністами проти Японії. Ця друга коаліція між КПК, Гомінданом та іншими націоналістичними групами проіснувала до закінчення Другої світової війни. КПК взяла на себе зобов'язання співпрацювати з усіма патріотичними силами в період китайсько-японської війни і направила своїх представників на чолі з Мао Цзедуном до новоствореної Народної політичної ради. Національним лідером антияпонської війни залишався Чан Кайші й саме з ним рахувалися керівники великих держав – Й. Сталін, Ф. Рузвелт та ін.

Проте альянс Гоміндану з КПК був дуже хитким, адже утворився партіями, які впродовж 9 років протиборства перейнялися глибокою недовірою одна до одної. Мао так визначив цілі КПК у період Об'єднаного фронту: 70 % зусиль спрямовуються на поширення впливу комуністичних ідей, 20 % – на співпрацю з Гомінданом і 10 % – на опір Японії.

Свідчення 3

Мао Цзедун у статті «Сталін – друг китайського народу» з нагоди 60-річчя Й. Сталіна (грудень 1939 р.): «Вшановувати Сталіна – це значить стояти за нього, за його справу, за перемогу соціалізму, за той шлях, який він вказує людству, стояти за свого близького друга. Адже тепер більшість людства живе в муках, і лише шлях, що його вказує Сталін, лише допомога Сталіна може позбавити людство бідувань».

(Мао Цзедун. Избранные произведения. – Т. II. – Пекин, 1969. – С. 423)

Запитання і завдання

1. Назвіть причини «Руху 4 травня» та його вплив на активізацію боротьби за суверенітет Китаю.

2. Чи вважаєте Ви, що квітневий 1927 р. переворот, здійснений Чан Кайші, був закономірним акордом революційних подій 1925–1927 рр.?

3. У чому полягали причини протистояння між двома партіями соціалістичної орієнтації – КПК і Гомінданом, які призвели до громадянської війни в Китаї?

4. Порівняйте висловлювання Чан Кайші й Мао Цзедуна (Свідчення *1* і *3*). Чи могли б Ви, не знаючи кому вони належать, припустити, що їхні автори були політичними противниками?

5. Об'єднаний фронт гомінданівців і комуністів був закономірним етапом у розвитку китайської революції чи вимушеним кроком з боку обох політичних сил. На чому ґрунтується Ваша точка зору?

Головні події:

1919 р., 4 травня – початок студентських демонстрацій проти порушення територіальної цілісності Китаю
1925–1927 рр. – революційна війна за об'єднання Китаю
12 квітня 1927 р. – державний переворот Чан Кайші
1934 р., жовтень – **1935 р.**, жовтень – «Тривалий похід» НРА
1936 р., грудень – утворення Об'єднаного фронту КПК з Гомінданом

§ 28. ІНДІЯ

1. Національно-визвольний рух після Першої світової війни. Індія була чи не найяскравішим колоніальним діамантом у короні Британської імперії. Країна, 90 % населення якої жило в селах, розділена на незліченну кількість етнічних, релігійних і кастових груп, водночас справляла враження велетня, що спить. За середньовічною економічною відсталістю Індії крилася незбагненна для європейців духовна єдність народу, зовнішня покірливість якого часто вибухала акціями протесту й вимогами незалежності.

У політичному житті індійців провідні ролі належали двом організаціям, що об'єднували відповідно індусів і мусульман, – ***Індійському Національному Конгресу*** (ІНК, заснований у 1885 р.) й ***Мусульманській Лізі*** (1906 р). До певного часу їх об'єднувала спільна мета – незалежність Індії.

Перша світова війна породила в душах індійців суперечливі почуття. З одного боку, чимало з них симпатизували Німеччині та її союзникам – ворогам британських колонізаторів. Інші свідомо стали на бік Великої Британії, покладаючи надії на те, що заслуги Індії у війні будуть належно оцінені Лондоном і країні буде надано незалежність.

Ще на початку XX ст. британська колоніальна адміністрація об'єднала три армії, розташовані в Бомбеї, Мадрасі й Бенгалії, в Індійську армію. Власне індійською вона була лише за назвою, оскільки нею опікувалася Королівська комісія Британії. Вона призначала офіцерів із англійців; сипайські (індійські) офіцери призначалися Комісією віце-короля (британського губернатора) Індії, який, у свою чергу, затверджувався британським парламентом.

Напередодні війни Індійська армія зазнала чергової реорганізації і в ній з'явилося більше індійських офіцерів. У роки Першої світової війни індійські полки брали участь у боях на Західному фронті, а також служили в Месопотамії, Палестині та Єгипті; Велика Британія активно використовувала індійську сировину для потреб військового виробництва. По війні вона суттєво скоротила чисельність індійської кінноти, а саму Індійську армію було перетворено в Допоміжні (територіальні) війська. Однак індійський персонал поступово допускався до технічно складних військових спеціальностей, зокрема інженерних.

У повоєнні роки в індійському національному русі продовжували співіснувати традиційні для Індії дві головні політичні течії: ліберальна та радикально-націоналістична.

Індійський національний рух мав особливість, який вирізняв його з-поміж подібних рухів, зокрема й східних країн. Він не поєднувався з соціальним, власне селянським, рухом. Ця особливість була зумовлена тим, що в Індії заможні верстви були зацікавлені не стільки у налагодженні сільськогосподарського виробництва, скільки у надбанні земельної власності. Індійська еліта віддавала перевагу надійним доходам від здачі землі в оренду, а не ризикованому товарному виробництву сільськогосподарської продукції. Відтак, це усувало неминучі

Ліберальна течія	Радикально-націоналістична течія
• Безперечне повалення британської колоніальної влади в Індії й викорінення британської присутності в країні • Включення Індії в загальносвітовий процес на основі збереження нею національних, релігійних і культурних традицій • Створення в Індії гармонійного суспільства загальної рівності й справедливості, що базувалося б на традиційних цінностях давньої індійської філософії: терпимості, самодостатності людини, її гармонії з природою	• Здобуття Індією незалежності через політичний діалог з британською владою • Утвердження в індійському суспільстві демократичних свобод англійського зразка • Подолання економічної відсталості Індії, усунення середньовічних пережитків і переведення господарства на ринкові засади • Збереження політичних, економічних і культурних зв'язків з Англією, вигідних для Індії

конфлікти з найманими працівниками, зокрема селянські повстання, а також робило землевласників незалежними від непередбачуваного ринку з його кризами, постійною зміною попиту і пропозиції, банкрутствами тощо.

Зміна настроїв у Індії не залишилась непоміченою в Британії. Вона, яка в усі часи славилася вмінням «випускати пар» напруги і не доводити справу до конфлікту з будь-якою зі своїх колоній, була вкрай стурбована наростанням національного руху в Індії. Тверезо мислячим британським політикам було очевидно, що залишити в управлінні Індією все, як було, неможливо. Проблема полягала в іншому – що і як потрібно зробити, щоб не втратити цю колонію. «Гарячі голови» в Лондоні, які ратували за придушення силою зброї будь-якого опору британській короні, залишились у вражаючій меншості. Більшість же віддавали собі звіт у тому, що доведеться йти на поступки, шукати компроміс.

Таким компромісом убачався з Лондона парламентський акт 1919 р., прийнятий з метою умиротворення індійського націоналізму й упередження вірогідності здобуття Індією незалежності.

Проте урядовий акт, що мав на меті гарантувати громадський спокій в Індії і розглядався як важливий крок на правильному шляху до індійської незалежності, призвів до масових виступів протесту по всій країні. Більше того – у м. Амрітсарі (провінція Пенджаб) – історичному центрі сикхів, де розташований їхній Золотий храм, пролилася кров. У середині квітня 1919 р. у ході акції протесту сикхських націоналістів проти парламентського акта ними було вбито п'ятьох англійців. У відповідь англійські війська вдалися до зброї. Наслідки каральної акції вразили всю Індію – 379 індійців було вбито, 1200 – поранено.

Відтак було зруйновано не лише хиткі сподівання на поступальність переходу через діархію до індійського самовря-

Британський парламентський акт 1919 р.

• Передбачав двопалатний законодавчий парламент для всієї Британської Індії

• У провінціях передбачав підготовку індійців до запровадження «відповідального уряду» через систему діархії, згідно з якою в індійських провінціях розмежовувалися владні повноваження між індійськими органами самоуправління і колоніальною владою:

1) сфера фінансів, поліції і суди – під контролем віце-короля;

2) сфера освіти й охорони здоров'я – передавалась індійським міністрам, призначених органами самоврядування під контролем Законодавчої ради.

Покладена в основу акта 1919 р., система проіснувала до 1935 р.

дування, а й дано могутній поштовх небаченому раніше піднесенню націоналістичного руху в Індії. Індуси і мусульмани, відклавши на потім з'ясування протиріч між собою, єдиним фронтом виступили в боротьбі за цілковиту державну незалежність від Великої Британії. Настав час значних подій і видатних особистостей.

2. М. Ґанді. Кампанія громадянської непокори. Людиною, якій історією судилося очолити боротьбу свого народу за незалежність і, уникнувши класової війни з її численними невиправданими жертвами, досягти мети, став новий лідер ІНК (з 1920 р.) ***Махатма Ґанді***.

Ще перебуваючи в Південній Африці, Ґанді дійшов висновку, що Індія здобуде незалежність через ***сатьяграху*** – нена-

Махатма Карамчанд Ґанді (1869–1948). Національний і духовний лідер Індії («махатма» у перекладі з індійської – «великий духом»). Народився у дуже знатній і релігійній сім'ї, що належала до касти торговців бакалійними товарами. Вивчав право у Лондоні. Повернувшися до Бомбея, працював адвокатом. У 1893 р. поїхав до провінції Наталь (Південна Африка), надаючи юридичні консультації індійським торговельним фірмам. Брав активну участь у боротьбі проти утисків громадянських прав азійської іммігрантської спільноти.

Повернувшися до Індії, активно цікавився політикою; симпатизував ІНК. У роки війни залишався лояльним до Британії, розраховуючи, що вона надасть його батьківщині незалежність. Член ІНК з 1919 р. Неодноразово потрапляв до в'язниці за боротьбу проти британського колоніалізму. Убитий індуїстським терористом.

М. Ґанді за прялкою

сильницький опір колоніальній владі. Власне, невиконання розпоряджень британської колоніальної адміністрації, ухилянням від сплати податків, мирні демонстрації та інше не були для Індії чимось новим. Проте саме М. Ґанді звів ненасильницькі принципи в ранг головного та єдиного засобу досягнення омріяної його народом свободи.

Цей, за висловом У. Черчілля, «бунтівний факір» був настільки органічно споріднений зі своїм народом, як, можливо, не був жодний з політичних лідерів XX ст. У часи, коли слова «політика» і «злочин» багатьма сприймалися як синоніми, М. Ґанді поставив перед собою і нацією надмету – поєднати політику і моральність, зробити вільними і щасливими себе, не зробивши при цьому рабами і знедоленими інших. Навіть своїх ворогів. Незалежність Індії була не кінцевою метою, а кроком на шляху до ***сарводайї*** – «суспільства загального благоденства».

Соціальний ідеал М. Ґанді ***Сарводайя***	**Шлях досягнення ідеалу** ***Сатьяграха***
• Повернення індійців до «золотого віку», коли вони жили в гармонії з природою, коли панувала селянська общинна взаємодопомога • Захист людини як частини природи від руйнівного впливу індустріальної цивілізації • Національне і духовне визволення індійського народу від чужоземного колоніалізму • Соціальна рівність і соціальна справедливість	• Відданість релігійним, філософським і культурним національним традиціям • Духовний, культурний і економічний протест проти колоніального статусу Індії у поєднанні з терпінням і терпимістю • Ненасилля («ахімса») – єдиний шлях до незалежності: мітинги, демонстрації, відмова від посад в колоніальних органах влади, бойкот англійських товарів, неучасть у виборах тощо

Після того як у 1920 р. ІНК очолив М. Ґанді, Конгрес значно активізував свою діяльність. У 1920–1921 рр. Індією прокотилася хвиля першої кампанії громадянської непокори, наслідком якої стало запровадження в 1921 р. місцевого самоврядування в Індії.

Упродовж двадцятих років британська політична еліта застосовувала різні форми взаємовідносин з рухом М. Ґанді – від репресій до конференцій «круглого столу». Конференції, що відбулися в Лондоні з питання розробки індійської конституції, проходили на основі так званої ***Декларації Ірвіна*** 1924 р. У цьому документі віце-король Індії Ірвін* декларував, що індійський конституційний процес спрямований на надання Індії статусу домініону. Цей статус передбачав, у свою чергу, не державну незалежність країни, а лише її автономію.

Участь у першій конференції «круглого столу» в 1930 р. брали авторитетні індійські націоналістичні лідери, британські й індійські урядовці. Однак вона закінчилася безрезультатно, оскільки в ній не брав участі М. Ґанді. Він у той час організував

* Більш відомий як лорд Галіфакс.

Свідчення 1

М. Ґанді: «Річ не в тім, що ми не знали, як винайти машини, але наші предки розуміли, що якщо ми винайдемо їх, то станемо рабами... Після тривалих роздумів ми вирішили, що ми повинні трудитися лише за допомогою самих тільки рук і ніг».

(Gandhi Mahatma. The Collected Works. Ahmedabad,1963. – Volumto. – P. 57)

Свідчення 2

Дж. Неру, соратник М. Ґанді: «Ганді, діючи в площині націоналістичного руху, не мислив категоріями класових конфліктів і намагався владнати їх».

(Цит. за: Р. А. Ульяновский, А. Ю. Юрьев, В. В. Вавилов, В. Г. Хорос, Ю. Н. Винокуров. Политические портреты борцов за колониальную независимость. – М.,1983.– С. 40)

«соляний марш» (березень–квітень 1930 р.), відомий як друга сатьяграха. У відповідь на відмову Британії надати Індії статус домініону, М. Ґанді як привід до кампанії непокори обрав ненависний індійцям соляний податок. Британська колоніальна влада закріпила за собою монопольне право на виробництво солі в Індії, а споживання солі індійцями обкладалося високим податком. Найменші порушення встановленого порядку каралися.

61-річний М. Ґанді з 78 своїми соратниками розпочав 240-мильний марш від Делі до р. Сабарматі біля моря. По дорозі до нього приєдналися десятки тисяч індійців; похід перебував у центрі уваги не лише Індії, а й усього світу. Учасники маршу закликали співвітчизників не сплачувати соляний податок і самостійно добувати сіль, як це робили їхні попередники впродовж усієї індійської історії.

Коли учасники маршу досягли урядових соляних складів, М. Ґанді підібрав грудку солі, що символізувало успішне завершення акції. Самого М. Ґанді було заарештовано й кинуто до в'язниці. У наступні місяці така ж доля спіткала від 60 до 90 тис. інших індійців, зокрема й лідерів ІНК. Після звільнення М. Ґанді в березні 1931 р., він закликав до нової кампанії непокори. Його авторитет був настільки непорушним, що в Лондоні прийняли рішення запросити його на другу конференцію «круглого столу». Поїздка М. Ґанді до Лондона – міста його студентської юності – була дуже корисною для загальноіндійської справи, адже мільйони англійців отримали з його вуст неупереджену інформацію про те, чого ж насправді домагається Індія.

У листопаді 1931 р. британський парламент прийняв так званий Вестмінстерський статут про надання британським домініонам суверенітету і створення Британської співдружності націй. ІНК сприйняв цей документ як підтвердження того, що продовження боротьби змусить-таки Велику Британію визнати незалежність Індії. У 1932 р. розпочалася нова кампанія громадянської непокори, яка засвідчила безперспективність засідань «круглих столів» у Лондоні. ІНК був оголошений поза законом, а М. Ґанді знову потрапив до в'язниці. Проте у Лондоні переконалися, що якщо Британія і далі зволікатиме з розв'язанням «індійської проблеми», то її вирішать самі індійці.

Відтак на початку серпня 1935 р. з'явився Акт про управління Індією (Конституція Індії). На провінційних виборах, що відбулися в Індії наприкінці лютого 1937 р., переконливу перемогу здобув ІНК.

Акт 1935 р.

• Індійська імперія перетворювалась у федеральний домініон, що складатиметься з окремих штатів

• У провінціях запроваджувалися відповідальні перед урядом Збори (асамблеї);

• Бірма виводилась з-під управління адміністрації Британії, що фактично означало її відокремлення від Індії;

• Положення Акта реалізовувались, починаючи з 1937 р., коли мали відбутися загальноіндійські вибори. (У 50-х роках, коли вже незалежні Індія й Пакистан розробляли національні конституції, чимало положень Акта 1935 р. було до них включено)

Ця подія знаменувала завершення першого етапу боротьби індійців за незалежність. Через десять років над столицею Індії м. Делі замайорить національний прапор – символ того, що на політичній карті світу з'явилася нова незалежна держава.

? *Запитання і завдання*

1. Порівняйте принципи і цілі, якими керувалися ліберальна й радикально-націоналістична течії в індійському національному русі. Що їх споріднювало, а в чому вони розходилися?

2. Чому, на Вашу думку, британський парламентський акт 1919 р. не лише не поклав край індійському національному руху, а навпаки – активізував його?

3. Проаналізуйте засади сарводайї. Наскільки, на Ваш погляд, вони відповідали духу часу і особливостям Індії? (Використовуйте Свідчення *1.*)

4. Абсолютна більшість індійців поділяла переконаність М. Ґанді в тому, що шлях до незалежності Індії лежить винятково через сатьяграху. Чим Ви можете пояснити таку одностайну підтримку народом свого лідера?

5. Чи існує, на Вашу думку, безпосередній зв'язок між трьома кампаніями громадянської непокори і Актом про управління Індією 1935 р.?

! *Головні події:*

1919 р. – британський парламентський акт про запровадження діархії

1920–1921 рр. – перша кампанія громадянської непокори

1930 р., березень–квітень – «соляний марш» – друга кампанія громадянської непокори

1932 р. – третя кампанія громадянської непокори

1935 р. – Акт про управління Індією

§ 29. КРАЇНИ БЛИЗЬКОГО ТА СЕРЕДНЬОГО СХОДУ

1. Іран у міжвоєнний період. Розвиток Ірану, який до 1935 р. називався Персією, у першій половині XX ст. відбувався під впливом трьох головних чинників: геополітичного – геополітичне становище країни, насамперед її сусідство на півночі з Росією, яка постійно прагла тримати під контролем незамерзаючі порти, та на сході – з Британською Індією; економічного – значні запаси нафти і газу; релігійного – стійка відданість більшості населення ісламу, який відігравав велику роль в об'єднанні багатоетнічного населення країни в єдиний народ.

Багаті поклади нафти стали причиною того, що в роки Першої світової війни Іран був окупований Росією та Великою Британією з метою не допустити, щоб ця стратегічна сировина потрапила до Німеччини.

Після війни країна з населенням близько 10 млн чоловік, з яких лише 20 % жили в містах, а близько 25 % займалися кочовим скотарством, перебувала в напівколоніальній залежності від Великої Британії та Франції. У 1919 р. іранський уряд уклав з Англією договір, який ще більше посилив залежність країни від Лондона. З цієї причини Іраном прокотилася хвиля антибританських повстань. Проте повстання в іранському Азербайджані, короткочасне існування «Гілянської республіки», й антибританське повстання в Хорасані були придушені. Урешті-решт через активізацію антиколоніального руху Англія в 1921 р. вивела свої війська з Ірану.

У 1921 р. група молодих офіцерів на чолі з ***Резою-Ханом*** здійснила військовий державний переворот і встановила військову диктатуру на чолі з останнім представником Каджарської династії Ахмад-шахом. Та вже в 1925 р. Реза-Хан здійснив новий переворот і самочинно проголосив себе шахом під ім'ям ***Реза-шах Пехлеві***. Через десять років новий шах змінив назву країни з Персії на Іран, що мало символізувати намагання шаха реформувати традиційне східне суспільство країни у бік спрямування головних зусиль іранців на опір іноземній присутності.

Разом з тим Реза-шах Пехлеві здійснив у країні низку реформ, які, попри непослідовність і незавершеність деяких із них, справили позитивний вплив на осучаснення тогочасного Ірану.

Однак, прагнучи побудувати централізовану державу з більш освіченим суспільством, він досяг зворотного результату – Іран традиційно не довіряв зарубіжним країнам, а всередині країни режим переслідував будь-яку опозицію. Шах, який докладав значних зусиль для розвитку індустрії, привласнив собі право на цілковитий контроль над економічним розвитком країни. При цьому сповідувалася політика опори на власні сили, без залучення іноземних капіталовкладень. Так, спорудження в 1927 – 1938 рр. Трансіранської залізниці було успішно здійснене без зарубіжної фінансової участі.

Реза-шах Пехлеві

Реформи Реза-шаха Пехлеві

• *Земельна реформа,* з одного боку, збільшила кількість заможних селян, а з іншого – спричинила маніпулювання придбанням землі крупними землевласниками, які скуповували за низькими цінами землі у збіднілих селян. З цієї причини уряд навіть прийняв закони проти захоплення земель. У цілому ж перетворення землі на товар стало важливим кроком, спрямованим на утвердження ринкових відносин у сільському господарстві

• *Реформа державного й адміністративного управління*

• *Правова реформа*: прийняття цивільного й карного кодексів, скасування титулів і звань, запровадження прізвищ тощо

• *Фінансово-економічна реформа*: створено Національний банк Ірану (1928), запроваджено державну монополію на зовнішню торгівлю (1931)

• *Військова реформа*

• *Реформа освіти*: прийнято закон про обов'язкову початкову освіту, організовано світські школи, середні навчальні заклади, у 1934 р. засновано Тегеранський університет

2. Революція в Туреччині. Участь Туреччини у Першій світовій війні на боці Німеччини позначилася на країні й по завершенні війни. Територіальні й матеріальні втрати турок за умовами Севрського мирного договору 1920 р. (див. § 4. «Паризька мирна конференція»), введення на початку 1919 р. до Туреччини та у протоки Босфор і Дарданелли британських військ, грецька окупація Ізміра (Смірни) спричинили наростання націоналістичних настроїв серед турок.

Лідером турецьких націоналістів був генерал ***Мустафа Кемаль***, який закликав націю до боротьби проти антантівської окупації країни. У відповідь на проголошення скликаним з ініціативи М. Кемаля в м. Анкарі восени 1919 р. турецьким меджлісом (парламентом) декларації незалежності на турецькій території висадилися грецькі й італійські війська, а британці увійшли до турецької столиці – Стамбула й поклали край діяльності бунтівного парламенту.

Залежний від Антанти турецький султан змушений був осудити діяльність М. Кемаля, чим налаштував проти себе більшість населення. Навесні 1920 р. меджліс, очолюваний М. Кемалем, відновив свою діяльність під назвою «Великі національні збори Туреччини» і сформував уряд.

Після того як у 1921 р. Туреччина уклала договір з Росією, турецькі та російські війська завдали поразки Вірменії, Грузії й Азербайджану, ліквідувавши їхню державну незалежність і порушивши територіальну цілісність. Наступного року кемалійські війська завдали поразки грецькій армії й відновили турецький суверенітет над Ізміром. Місто було спалене, а багато греків-християн, що мешкали в ньому, були вирізані. На жаль, ця огидна різанина не стала поодиноким випадком під час грецько-турецької війни.

Кемаль Мустафа Ататюрк (1881–1938) – засновник Турецької республіки та її незмінний президент у 1923–1938 рр. Народився у грецькому місті Салоніки. Служив офіцером в армії Османської імперії. Учасник «молодотурецької революції» 1908 р. Виявив військовий талант під час розгрому італійської армії біля Тріполі в 1911 р. та як захисник Дарданелл у роки Першої світової війни. У 1919 р. став командувачем турецької армії в Анатолії. Саме в Анатолії у 1919 р. розпочав кампанію зі звільнення Туреччини від постійного військового контролю з боку Антанти й окупації Греції на заході. Упродовж наступних місяців очолив національний рух за незалежність Туреччини.

Усі великі держави, за винятком Великої Британії, відсторонено спостерігали за стражданнями греків. Коли М. Кемаль перейшов до масованого наступу, він опинився віч-на-віч з британськими військами. Повномасштабна війна між Туреччиною й Великою Британією здавалася неуникною, та, на щастя для М. Кемаля, англійці вже достатньо навоювалися за роки Першої світової війни, а Д. Л. Джордж, який палко підтримував греків, уже був не при владі. У результаті з підписанням Лозаннського договору війна припинилася; міжнародним співтовариством було визнано незалежність Туреччини.

М. Кемаль став улюбленцем нації (при запровадженні в Туреччині прізвищ, його назвали Ататюрком – «батьком турків)» і ніхто й ніщо не могли перешкодити йому прибрати владу до своїх рук. Відтак на початку листопада 1922 р. М. Кемаль ініціював скасування влади султана, а в жовтні 1923 р. Туреччину було проголошено республікою.

Мустафа Кемаль оглядає свої війська під час війни Туреччини проти Греції. *1922 р.*

Засади розбудови Турецької республіки

Республіканізм
Республіканські ідеї дали Ататюрку змогу об'єднати націю довкола гасла «Геть султана!» і заклали підвалини сучасного державного й політичного устрою країни

Націоналізм
Націоналізм режиму Ататюрка був агресивнішим щодо інших країн, ніж щодо національних меншин, насамперед курдів у провінції Курдистан, у самій Туреччині

Популізм*
За відсутності в Турецькій республіці багатопартійної демократії, Ататюрк не міг мати опори у вигляді численних пропрезидентських політичних партій (йому слугувала лише створена в 1923 р. Народно-республіканська партія), тому звертався безпосередньо до народу для підтримки режиму

Державництво
З метою створення конкурентноспроможної на континенті країни, Ататюрк проголошував Турецьку державу найважливішим інструментом змін на краще в економічному і суспільному житті своїх співвітчизників

Відокремлення ісламу від держави
Полягало в обмеженні впливу ісламської релігії до винятково релігійних функцій. Державний устрій і управління, освіта й культура були виведені з-під ісламського впливу

Реформізм
Прагнучи сформувати модерну турецьку націю, режим Ататюрка робив наголос на впровадження нових, найчастіше західноєвропейського зразка, методів управління державою, армією, суспільством у цілому

Відповідно до Конституції 1924 р. президент країни (ним було обрано М. Кемаля) був главою виконавчої влади і з депутатів парламенту формував уряд та призначав прем'єр-міністра. Законодавча влада належала однопалатному меджлісу, депутати якого обиралися за двоступеневою мажоритарною системою.

Режим Кемаля Ататюрка поєднував у собі як демократичні, так і тоталітарні риси. Останні втілювалися в політиці самозабезпечення країни, утиску прав національних і релігійних меншин, одержавленні профспілок, придушенні опозиції, значній увазі до

* *Популізм* (від латинського populus – народ) – діяльність і прийоми в політиці, засновані на заграванні з народом, гра на його труднощах, на показному звертанні до «народу» для отримання його підтримки вже, як правило, прийнятих рішень чи здійснених заходів.

Реформи Кемаля Ататюрка:

- Проголошення демократичних прав і свобод
- Надання в 1930 р. виборчих прав жінкам
- Зміна адміністративного управління на місцях (замість губерній запроваджувались округи)
- Іслам відокремлювався від школи і від держави
- Населенню дозволялося (й навіть заохочувалося) носити європейський одяг. Уперше турчанки змогли з'являтися на вулицях без паранджі (покривало на обличчі жінки)
- Запровадження європейського літочислення та календаря
- Відмова від арабської абетки й повернення до латинської
- Заборона багатоженства й запровадження громадянського шлюбу
- Заміна мусульманського законодавства цивільними кодексами за європейським зразком
- Відкриття середніх і вищих навчальних закладів

переоснащення турецької армії. Проте Ататюрку вдалося досягти найголовнішого – стара, корумпована й недієва Туреччина залишилася в минулому і на політичній карті світу з'явилася країна, що швидкими темпами прогресувала.

3. Палестинська проблема. Давня історія Палестини – території між р. Йордан і Середземним морем, була досить драматичною, особливо по вигнанні євреїв після їхнього невдалого повстання проти римського панування в 132–135 рр. Після цієї події Палестина заселялася переважно арабами, залишаючись епіцентром розсіювання євреїв за межі їхньої батьківщини Ерец Ісраель (Землі Ізраїлевої). На початку XVI ст. Палестина потрапила під владу Османської імперії.

Рятуючись від кривавих єврейських погромів, що прокотилися Східною Європою, в 1882 р. євреї організували першу хвилю переселення до Палестини. У 1904–1914 рр. розпочалася друга хвиля єврейської еміграції, яка охопила багатьох інтелектуалів та людей із середніх верств. Більшість переселенців становили прихильники ідеї створення нової єврейської держави на Близькому Сході.

Не змирилося з османським пануванням і арабське населення. У 1915 р. фактичний правитель Мекки Хусейн Ібн Алі домовився з Британією про підтримку нею повстання проти Туреччини, союзника Німеччини у війні. Британський верховний комісар в Єгипті запевнив арабів, що таку підтримку Англія їм надасть.

Арабське повстання розпочалося у червні 1916 р., коли сформована англійським коштом 70-тисячна арабська армія під орудою майбутнього короля Іраку Фейсала атакувала турецькі війська. Лінія арабо-турецької лінії фронту протяглася від сирійської столиці Дамаска до Медини. Повстанці відволікли турецькі сили, що дало змогу британським військам вступити до Сирії та Палестини. Із захопленням ними в жовтні 1918 р.

Дамаска, турецькому пануванню на Близькому Сході було покладено край.

Тим часом як складова об'єднаних сил союзників у 1917 р. був створений Єврейський легіон, один батальйон якого був сформований в Англії, а інші – у США, Єгипті й Палестині. Цей підрозділ, у складі якого воював майбутній перший прем'єр-міністр Держави Ізраїль Бен-Ґуріон, допомагав Британії у звільненні Палестини від Туреччини.

1917 р. позначився появою документа, який зміцнив віру євреїв у те, що Британія на їхньому боці у справі створення єврейської держави в Палестині – «Декларація Бальфура». У листопаді 1917 р., коли до Палестини, де на той час проживали 700 тис. арабів, почали приїздити євреї (третя хвиля еміграції), став відомий зміст листа міністра закордонних справ Великої Британії в уряді Д. Ллойд Джорджа Артура Бальфура до лідера британських сіоністів лорда Лайонела Ротшильда, в якому йшлося про те, що в Палестині буде створено єврейську державу «без заподіяння шкоди громадським і релігійним правам неєврейського населення (арабів) у Палестині».

Свідчення 1

Текст «Декларації Бальфура»:

«Шановний лорде Ротшильде!

З почуттям глибокого задоволення я передаю Вам від імені уряду Його Величності наступну декларацію про доброзичливе ставлення Великої Британії до сіоністських прагнень євреїв, котра представлена військовому кабінету міністрів і схвалена ним:

«Уряд Його Величності прихильно ставиться до відновлення національного ОЧАГА для єврейського народу в Палестині і докладе всіх зусиль до полегшення досягнення цієї мети. Цілком зрозуміло, що не повинно бути вжито нічого, що може зашкодити інтересам, як громадянським, так і релігійним, неєврейських громад в Палестині чи правам і політичному статусу євреїв в якій-небудь іншій країні».

Я буду вдячний Вам, якщо Ви доведете зміст цієї декларації до відома Сіоністської федерації.

Ваш Артур Бальфур».

(История еврейского национального движения. 1914–1949. Библиотека-Алия, 1993. – С. 25)

«Декларація Бальфура» – свідчення головної суперечності в тогочасній британській політиці щодо Палестини, адже виходило, що з одного боку, Англія давала обіцянку визнати правителями Палестини лідерів Арабського повстання 1916 р., з іншого ж – заявляла про підтримку таких же домагань євреїв. Одночасно з появою «Декларації Бальфура» Британія заохочувала арабський націоналізм, зокрема через відомого симпатика арабської справи, письменника, учасника Арабського повстання Томаса Лоуренса.

У підсумку Лондон розчарував як тих, так і інших, оскільки в 1918 р. взяв на себе управління Трансйорданією (тепер Йорданія), Іраком і Палестиною як підмандатними територіями. Франції ж на таких само правах дісталися Сирія й Ліван. У 1920 р. Ліга Націй оформила статус Палестини відповідним мандатом.

Проте мир у Палестині не настав. Кожен з двох народів мав щодо Палестини свою історію і свою правду. Неодноразово, як це, наприклад, трапилося в 1929 р., коли від рук арабів у м. Хеброні

Свідчення 2

Е. Монтегю, тогочасний англійський міністр у справах Індії: «Декларація Бальфура» може призвести до того, що в Палестині мусульмани й християни повинні будуть поступитися євреям, а євреї опиняться в привілейованому становищі... Хоча десять заповідей були дані євреям на Синаї й Палестина відіграє велику роль в єврейській історії, вона не меншу, якщо не більшу роль відіграє і в історії мусульманства та християнства».

(British Public Record Office. – Cabinet № 24/24. – (1917. – August)

загинули близько 200 євреїв, та в ході арабського повстання 1936 – 1939 рр., коли араби атакували єврейських поселенців. Араби розцінювали єврейську еміграцію до Палестини як частину стратегічного плану сіоністів досягти чисельної переваги над арабами, щоб надалі витіснити їх звідти, а сіоністську пропаганду – як вияв антиарабської позиції євреїв.

Природно, що як серед арабів, так і серед євреїв було достатньо прихильників пошуку компромісу, хоча не бракувало й тих, хто виступав з войовничих позицій.

Особливо єврейська еміграція набрала значного розмаху внаслідок вибуху нацистського антисемітизму в Німеччині й Австрії. Араби вважали небезпечною для себе діяльність таких добре організованих єврейських установ у Палестині, як «Гістадрут» («Єврейська генеральна федерація праці»), «Сахнут» («Єврейське агентство»), «Мапай» (пізніше Ізраїльська партія праці), численних кібуц (трудових комун)*.

Палестинська проблема на десятки років стала не лише незагоєною раною Сходу, а й проблемою міжнародної нестабільності у світі в цілому.

Свідчення 3

З рішення Всезагального арабського конгресу 1919 р.: «...Ми виступаємо проти єврейської іміграції до будь-якої частини країни. Ми не вважаємо, що у євреїв є права на Палестину ...Ми вимагаємо, щоб наша земля не була розділена за будь-яких умов».

(История еврейского национального движения. 1914–1949. 1993, С. 52; 87)

---

* Серед перших єврейських родин, які створили в Палестині кібуци, була родина уродженки м. Києва Ґолди Меїр – майбутнього першого посла Держави Ізраїль в СРСР і першої жінки, яка стала Прем'єр-міністром Ізраїлю.

Свідчення 4

Із заклику радикальної єврейської організації: «1. Вийдемо на лінію вогню і не полишимо окопів! Лінія фронту проходить по арабських поселеннях, й туди повинна простягнутися наша караюча рука...

Серед арабів немає невинних, немає незаплямованих нашою кров'ю!».

(*История еврейского национального движения. 1914–1949.– 1993. – С. 52; 87*)

Запитання і завдання

1. Які, на Вашу думку, геополітичні чинники сприяли утвердженню незалежності Ірану, а які, навпаки, перешкоджали цьому процесу?

2. Схарактеризуйте реформи Реза-шаха Пехлеві.

3. Поясніть перебіг і визначте характер Турецької революції.

4. Проаналізувавши схему «Засади розбудови Турецької республіки», визначіть, які з цих засад Ви вважаєте демократичними, а які – авторитарними.

5. Наскільки, на Ваш погляд, були важливими для Туреччини реформи Кемаля Ататюрка?

6. У чому, на Вашу думку, причини палестинської проблеми? Чи поділяєте Ви оцінку «Декларації Бальфура», наведену у Свідченні *1*?

7. Що Вам відомо про сучасну ситуацію в Палестині?

Головні події:

1917 р. – «Декларація Бальфура»
1919 р. – проголошення турецьким меджлісом декларації незалежності Туреччини. Початок Турецької революції.
1923 р., жовтень – проголошення Туреччини республікою
1924 р. – обрання Кемаля Ататюрка Президентом Туреччини
1925 р. – прихід до влади в Ірані Реза-шаха Пехлеві

§ 30. КРАЇНИ АФРИКИ

Відтоді, як нога першого європейця ступила на Африканський континент, розпочалася його колонізація. Після Першої світової війни колоніальні володіння великих держав у Європі та Азії зазнали значних потрясінь, результатом яких стало піднесення визвольних змагань. Африка, розподілена в основному між Великою Британією (Єгипет, Судан) та Францією (Алжир, Туніс, Марокко, Французька Західна Африка, Французька Екваторіальна Африка, Мадаґаскар), також пробуджувалася, народи прагли створення незалежних держав.

Африканський континент був основою Французької імперії. На 1914 р. колонії становили 95 % французької території й 54 % населення імперії. Нова фаза французької колоніальної експансії розпочалася після Першої світової війни, коли колишні колонії Німеччини, як-то Камерун і Тоґо, перейшли до Франції. Бельгії в Африці належали Бельгійське Конґо, підмандатні території Руанда й Бурунді: Італії – Італійське Сомалі, Еритрея та Ефіопія (після окупації в 1936 р.*); Іспанії – частина Марокко, Португалії – Ангола, Мозамбік, Португальська Ґвінея).

* Див. § 37. «Згуртування сил агресії», п. 1. «Напад Італії на Ефіопію».

Свідчення 1

К. Аннан, Генеральний секретар ООН: «...Великим державам бракувало адекватних засобів для здійснення міжнародного політичного врегулювання та мирних змін. Так, наприклад, щоб стабілізувати співвідношення сил в Європі, ці держави розділили Африканський континент».

(Аннан А. Кофі. Ми – народи.– С. 14)

1. Національно-визвольний рух у Північній Африці. До найбільших країн Північної Африки належать Єгипет, Судан, Алжир, Туніс і Марокко. У період після війни перші дві з них входили до складу Британської колоніальної імперії, а решта – до Французької.

Єгипет, що з початку XVI ст. був складовою Османської імперії, наприкінці XIX ст. був окупований британськими військами для захисту англійських інтересів на Суецькому каналі. Після того як у 1914 р. над Єгиптом було встановлено протекторат Великої Британії, там активізувався націоналістичний опір, що в 1923 р. політично втілився в націоналістичній партії «***Вафд***» (аль-Вафд аль-Місрі), очолюваній ***Сайфулою Саадом***. У 1922 р. Велика Британія зголосилася надати Єгипту незалежність за умови збереження в країні британської військової присутності та англійського комісара.

У 1923 р. Єгипет став конституційною монархією й одержав внутрішню автономію, хоча за конституцією зберігалася британська військова присутність. До того ж Лондон зберіг за собою і право вето в єгипетських справах, що стало приводом до антибританської націоналістичної агітації з боку нового лідера партії «Вафд» Нахаза.

Відповідно до англо-єгипетського договору 1936 р. британська окупація Єгипту формально припинялася, але військова присутність Британії зберігалася вздовж Суецького каналу. Договір також передбачав введення до Єгипту британських військ у разі війни*.

Король Фуад I Ахмед всіляко протидіяв формуванню вафдистського уряду в країні, тим не менше партія «Вафд» завдяки підтримці виборців продовжувала досягати значних успіхів. У 1929 р. вона нарешті прийшла до влади. Проте радість перемоги була затьмарена труднощами, які спричинилися «Великою депресією», що не обійшла й Єгипет. У 1937 р. в партії стався розкол – частина партійців на чолі з Ахмедом Маґіром звинуватила вафдистів у тому, що вони зрадили принципам засновника партії С. Саада й утворили ***Саадистську партію***, що у свою чергу очолила антивафдистську коаліцію.

Алжир – друга за розмірами африканська країна. Його колонізація Францією розпочалася з окупації в 1830 р. Хоча з кінця XIX ст. Алжир формально став частиною Франції, його населення було позбавлене громадянських і політичних прав.

---

* Велика Британія скористалася цією статтею договору в роки Другої світової війни, коли для зупинення наступу німецького генерала Роммеля під час Північноафриканської кампанії ввела до Єгипту британські дивізії.

Починаючи з 1919 р. представники алжирської національної еліти стали отримувати французьке громадянство за умови відмови від мусульманської віри і звичаїв. Такий крок французької влади був спрямований на інтеграцію країни у французьку культуру і звичаї. Французькі колоністи дістали в Алжирі земельні наділи для ведення сільського господарства, а місцеві селяни за мінімальну плату працювали на їхніх фермах.

Свідчення 2

Ахмед Бен Белла, Президент Алжиру в 1963–1965 рр.: «У Марнії, де я провів дитинство, я не відчував так, як потім у Тлемсені, різницю між французами й алжирцями. Європейців там була лише жменька, в основному – колоністи. Було багато євреїв, але всі три громади жили в мирі».

(Merle R. Ahmed Ben Bella. Le Mesnil-sur-L'Estrée. – 1965. – P. 23)

Судан перебував під спільним англо-єгипетським «непрямим» управлінням. Суверенітет над Суданом належав Британії, а адміністрація була єгипетською. Розвиток національного руху в Єгипті неминуче порушував питання про майбутню адміністрацію Судану. У націоналістичному русі Судану існували дві головні течії. Партія Умма (магдисти*) виступала за негайне надання країні незалежності, більш помірковані націоналісти вважали за можливе добиватися незалежності поступово, через освіту населення, підготовку національної еліти тощо.

Туніс, який з середини XVI ст. був частиною Османської імперії, у 1881 р. став французьким протекторатом. Після Першої світової війни в Тунісі сформувалася націоналістична опозиція проти туніської інтелектуальної еліти, що здобула освіту у Франції. Націоналісти вимагали розширення повноважень тунісців у вирішенні їхніх справ. Від 1934 р. нова Дестурська (соціалістична) партія, отримувала дедалі більшу підтримку в боротьбі проти французького колоніального панування. Під керівництвом партії більшість алжирців схилялася до поступового здобуття незалежності.

Британські колонії

Панно, виготовлене в 1778 р. для Лондонської центральної східноіндійської компанії. Британія приймає дарунки: від річкового бога, який символізує Ганг – води; бога Меркурія – землі Сходу, Персії – шовк та благовоння; Китаю – чай, порцеляну; Індії – дорогоцінні камені.

* Магдизм був релігійним і політичним рухом, заснованим у XIX ст. Мухамедом Ахмедом аль-Магді, який поставив за мету звільнення Судану від османського та єгипетського панування й створення ісламської держави.

2. Країни й території Тропічної та Південної Африки. У Тропічній Африці Франція володіла Французькою Західною Африкою (Французьким Суданом, Сенеґалом, Даґомеєю, Ніґером, Французькою Ґвінеєю, Верхньою Вольтою, Мавританією, Берегом Слонової Кості), Французькою Екваторіальною Африкою – територією в Центрально-Західній Африці, яка підпала під управління Франції в 1910 р. З них потім постали нові держави: Центрально-Африканська Республіка, Ґабон, Чад, Конґо, Камерун, а також Мадаґаскар.

Наприклад, Камерун, який населяли близько 200 етнічних груп, у 1911 р. став колонією Німеччини, а в 1916 р. був окупований англійськими і французькими військами. Відповідно до мандата Ліги Націй, західна частина Камеруну управлялася Британією, а східна – Францією. З часом Британія включила західну частину країни до складу іншої своєї колонії – Ніґерії, а Франція виокремила «свою» частину Камеруну в окрему колонію.

У південній частині Африки ще в 1910 р. постав британський домініон – Південно-Африканський Союз, населення якого становили нащадки голландських переселенців – бури та місцеві чорношкірі африканці. Попри те, що свого часу у ході війни 1899 – 1902 рр. проти Британії бури пізнали ціну свободи, вони, утім, здійснювали політику расової дискримінації щодо африканців, позбавляючи їх землі та виокремлюючи в закриті поселення – резервації. Така політика роздільного, окремого проживання населення однієї країни на підставі раси отримала в Південній Африці мовою африкаанс (мова бурів) назву апархейду, або ***апартеїду***.

У 1923 р. в результаті реорганізації Південно-Африканського Тубільного Національного Конгресу, створеного в 1912 р., постав Африканський Національний Конгрес – організація, що добивалася більшої незалежності Союзу від Великої Британії.

Африканський континент ще тривалий час залишався сировинним додатком до європейських колоніальних імперій і лише на початку 60-х рр. XX ст. розірвав пута колоніалізму.

? Запитання і завдання

1. Використовуючи історичну карту, покажіть найбільші колоніальні імперії в Африці.

2. Чому Велика Британія наполегливо захищала своє право на володіння Частинного Суецького каналу?

3. Які риси, притаманні національно-визвольному руху в Азії, проявлялися й на Африканському континенті; чи вважаєте Ви, що африканський національний рух мав деякі своєрідні ознаки?

4. На прикладі однієї з африканських країн (на Ваш вибір) простежте її шлях до незалежності.

5. Поясніть значення терміна «апартеїд».

! Головні події:

1923 р. – проголошення Єгипту конституційною монархією
– створення Африканського Національного Конгресу

1936 р. – англо-єгипетський договір про припинення британської окупації Єгипту

§ 31. КРАЇНИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

1. Вплив Першої світової війни на країни регіону не був однозначним і на різних її етапах він був то негативним, то, навпаки, війна у далекій Європі йшла на користь народам Латинської Америки. По-різному війна позначилася й на становищі окремих держав. Насамперед, вона підірвала традиційну торгівлю регіону з Європою. Спеціалізація більшості країн на виробництві якоїсь однієї продукції призвела до скорочення експорту і складних соціальних проблем. Таке становище зберігалося до 1916 р., коли ці країни переорієнтувалися на США.

І Західна Європа, і Сполучені Штати потребували сировини і продовольства, оскільки розпад європейського ринку спричинив кризу в усьому індустріальному світі. Отож скорочення європейського імпорту сприяло розбудові національних економік. Позбавившись конкурентів, вони, навіть без захисту з боку урядів, отримали у своє виняткове розпорядження внутрішній ринок. Це, наприклад, дало змогу в 1915 – 1919 рр. збудувати у Бразилії близько 6 тис. промислових підприємств. Подібні процеси відбувалися й в інших країнах, а отже – зростав латиноамериканський експорт.

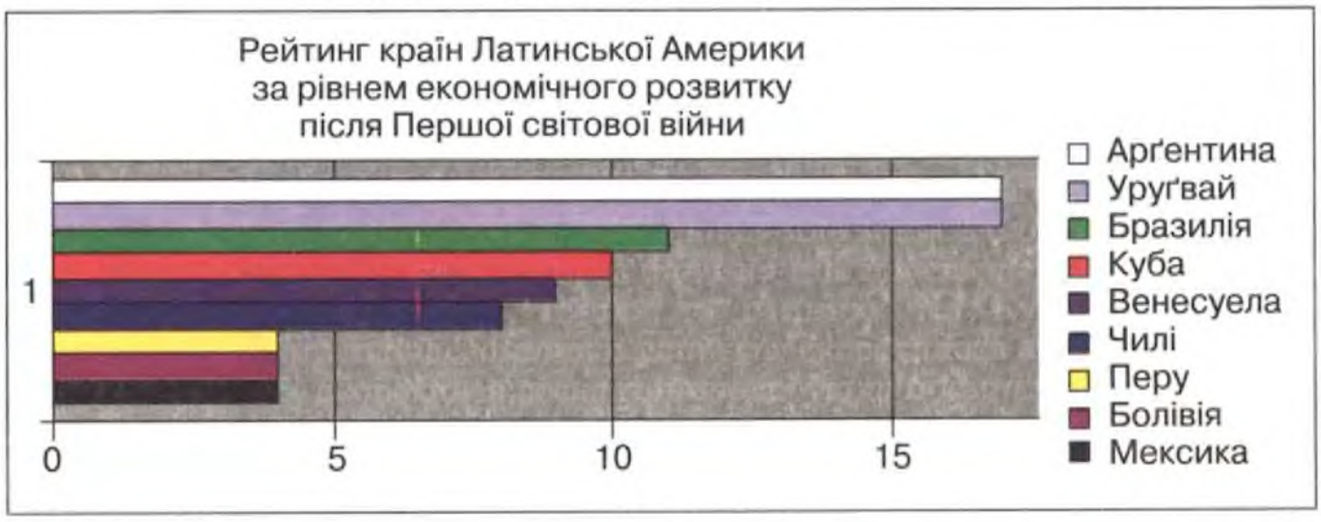

За рівнем економічного розвитку після Першої світової війни передували Арґентина, Уруґвай, Бразилія, Куба, Венесуела, Чилі, Перу, Болівія, Мексика.

Війна також змінила й психологію населення. Ще на початку війни в Європі симпатії більшості латиноамериканців належали Німеччині, особливо у Бразилії, Арґентині та Чилі з їхніми численними німецькими поселеннями. Але підводна війна Німеччини, яка порушила торгівлю Латинської Америки з Європою, призвела до втрати німцями значної частини своїх прихильників. Понад те, латиноамериканські країни стали відмовлятися від нейтралітету й прилучатися до Антанти. У квітні 1917 р. слідом за США війну Німеччині оголосили Панама й Куба. Тривалий час вагалася Бразилія, але після того, як німецькі підводні човни потопили кілька її кораблів, зокрема й великий пароплав «Парана» (квітень 1917 р.), у червні 1917 р. бразильські власті захопили у своїх портах 46 німецьких кораблів, а в жовтні було оголошено війну Німеччині.

У 1918 р. у війну вступили Ґаїті, Ґватемала, Ґондурас, Коста-Ріка, Нікараґуа. Дипломатичні відносини з Німеччиною розірвали Перу, Болівія, Еквадор, Уруґвай, Домініканська Республіка. Решта країн залишилася нейтральними до кінця війни.

Щодо участі латиноамериканських країн у війні, то вона не виходила за межі постачання продовольства й сировини та участі в патрулюванні у водах Південної Атлантики й морських операціях Британії.

2. Особливості економічних процесів у регіоні. XX ст. внесло суттєві зміни у господарське життя Латинської Америки, головною ознакою якого стала економічна експансія індустріальних держав. Проникнення іноземного капіталу супроводжувалося нав'язуванням нерівноправних договорів, спонуканням урядів до укладання військово-політичних угод і навіть збройними інтервенціями, як це неодноразово чинили США щодо Мексики.

Гальмом на шляху зміцнення власних економік у країнах регіону було те, що іноземний капітал силоміць нав'язував їм економічну спеціалізацію. Зокрема, Куба стала найбільшим виробником цукрової тростини, Уруґвай та Арґентина – м'яса, вовни, пшениці, Бразилія – кави і каучуку, Болівія – олова, Чилі – міді, Перу – кольорових металів, Мексика – срібла та нафти тощо.

Співвідношення галузей легкої та важкої промисловості країн Латинської Америки в 1938 р.

Іноземні капіталовкладення в країни Латинської Америки (млрд дол.)		
	1914	1940
США	1,6	3,7
Велика Британія	3,7	3,8
Франція	1,6	0,4
Німеччина	0,9	0,6
Японія	–	0,1

Важливе значення для регіону мали іноземні інвестиції. Господарське життя країн Латинської Америки проходило в умовах «фінансової інтервенції» північноамериканського та західноєвропейського капіталу, який підкорив своєму впливу провідні галузі економіки країн регіону. Але це явище було суперечливим.

З одного боку, спостерігалося встановлення контролю з боку США та Західної Європи, насамперед Великої Британії, над господарським життям латиноамериканських країн, а з іншого – не маючи власних вільних коштів для модернізації промисловості, уряди держав регіону самі були заінтересовані в іноземних інвестиціях.

Розвивалися приватна ініціатива підприємств комунального господарства, сфери обслуговування та туризму, розширювався приватний сектор, з'являлися нові робочі місця. Окрім того, іноземні інвестиції стимулювали формування національних підприємницьких кіл у країні, у які ці інвестиції спрямовувалися,

а це з часом привело до протидії національних підприємницьких еліт економічній експансії Заходу. Із завершенням війни кон'юнктура ринку для країн регіону значно погіршилася: скоротився попит на чилійську мідь і селітру, мексиканську нафту, арґентинське м'ясо, бразильську каву тощо. Це призвело до закриття великої кількості підприємств, зростання й без того значної армії безробітних, погіршення матеріального рівня життя більшості населення.

Аграрний сектор, який міг пом'якшити тягар безробіття серед сільського населення, за умов зосередження землі в руках латифундистів був неспроможний дати притулок і роботу тисячам безробітних. Головною перешкодою до включення села в орбіту ринкових відносин залишалося панування латифундизму. У Бразилії у 1920 р. 461 латифундія (0,1 % усіх господарств) володіла 27 млн га землі, у той час як 464 тис. дрібних і середніх господарств (71,5 % усіх господарств) – лише 15,7 млн га.

Другою, але не менш важливою, проблемою країн регіону було засилля іноземних, насамперед північноамериканських монополій. Зокрема, США взяли під свій контроль нафтодобувні промисли Венесуели, гірничодобувну й обробну промисловості Арґентини, Бразилії, Мексики, Перу та інших країн.

Тяжким випробуванням для Латинської Америки стала економічна криза 1929–1933 рр., що скоротила попит на сировину – головну статтю регіонального експорту. Це тяжко позначилося на всіх секторах господарства: згорталося виробництво, банкрутували банки, тисячі працівників залишилися без засобів до існування. Так, у Бразилії для підтримання світових цін на каву у 1931–1934 рр. було спалено 27 млн мішків (по 60 кг) цього продукту. У Мексиці через падіння цін довелося суттєво скоротити видобуток міді, цинку та свинцю. На Кубі виробництво цукру під час «Великої депресії» скоротилося з 5 до 2 млн т. На 60 % скоротився обсяг гірничодобувної промисловості у Перу.

3. Особливості політичних процесів. Історію країн Латинської Америки, незважаючи на їх певну регіональну відокремленість, слід розглядати як невід'ємну частину історії західного світу. Пов'язуючою ланкою такого єднання є католицизм та перенесена з Європи «габсбурзька модель» державного устрою. Для неї були притаманні: у політичному плані – деспотизм влади, що доходив до абсолютизму; в економічному – орієнтація на практичну вигоду; у суспільному – жорстка ієрархія різних верств населення. Усе це, помножене на традиційний у латиноамериканських народів авторитаризм управління, призвело до того, що навіть на початку XX ст. ідеї демократії та лібералізму не пустили глибоких коренів у свідомості більшості людей. Авторитет сили продовжував домінувати над авторитетом колективного рішення.

Саме тому поширеним явищем були військові перевороти й громадянські війни. Вони стали можливими через те, що «цезаристські» та «імперські» традиції зосередження виконавчої влади в руках великих землевласників-латифундистів і військових спричинили слабкість законодавчої та судової гілок влади. У цьому

полягає принципова відмінність країн Латинської Америки від Північної Америки. Якщо у першій визнання армії як запоруки політичного порядку й стабільності було природним явищем, то у США такий постулат не сприймався. Не мав він живильного середовища й у більшості країн Західної Європи. Партії не відігравали значної ролі у політичному житті країн, перебуваючи у затінку боротьби за владу, що точилася між елітними групами. До того ж для цих держав типовим було сильне, незалежне місцеве правління – своєрідна «автономія каудильйо». Принципи свободи слова, зборів і зібрань, незалежності преси та інші демократичні свободи, у яких кохалися Сполучені Штати, в Латинській Америці визнавалися за вторинні після таких чинників, як єдність, стабільність та авторитет держави.

Ці обставини, доповнені традиційним впливом католицької церкви, що пронизував усі пори державних структур, витворили в регіоні частково успадковану від середньовічної Іспанії, незвичну й неповторну державну модель, яку умовно можна визначити як «латиноамериканізм». Лише на межі 20–30-х рр. XX ст. у Латинській Америці почалася «демократична революція». З цього часу є підстави говорити про утвердження тут «державного капіталізму», що стало поворотним моментом латиноамериканської історії.

Свідчення 1

Г. Віадра, сучасний американський історик: «Настав кінець ери монополії земельної олігархії на владу й розпочався новий, складніший етап; його не можна було ще назвати демократичним, але він означав суттєве просування на шляху до модернізації».

(Howard J. Wiarda. The Democratic Revolution in Latin America: History, Politics and U.S. Policy. – New York-London, 1990. – P. 63)

Старі олігархічні клани витіснялися новими силами, які опиралися на промислове виробництво, банківську справу, комерцію, зовнішні зв'язки. Впливові в цих країнах військові вже перестали бути автоматично захисниками інтересів олігархів.

Проте латиноамериканський лібералізм не зміг привести до докорінних суспільних змін. Основна маса населення як і раніше не брала участі в політичному житті; ліберальна політична традиція перепліталася з консервативною, що обумовлювало відсутність серйозних соціальних конфліктів. За приклад тут може правити революція 1910–1917 рр. у Мексиці, завершальним акордом якої стало проголошення Установчими зборами країни в лютому 1917 р. конституції, яка зі змінами і доповненнями діє в країні й нині. Цей документ відіграв непересічну роль в утвердженні ідеї демократії та парламентаризму не лише у Мексиці, а й в усій Латинській Америці. Конституція проголосила широкі політичні права, рівність громадян, обмежила вплив католицької церкви тощо.

Право придбання землі чи отримання концесій визнавалося лише за громадянами Мексики та натуралізованими особами; водночас право землеволодіння іноземців суттєво обмежувалося. У зоні ж завширшки 100 км уздовж суходольних кордонів країни

і 150 км уздовж узбережжя вони взагалі не мали права на землю й води. Визнаючи недоторканність приватної власності, конституція передбачала прийняття законів з метою розподілу земель понад максимальну норму і розвитку дрібного землеволодіння. Експропріація у будь-якій формі не планувалася.

Встановлювалася максимальна тривалість робочого дня у 8 год (для підлітків до 16 років – 6 год). За рівну працю гарантувалася рівна платня, а за надурочні роботи – подвійна оплата. Заборонялося використання праці жінок, а також дітей до 16-річного віку на шкідливих і небезпечних виробництвах, у нічний час і на надурочних роботах. Вагітні жінки за три місяці до пологів мали право на звільнення від тяжкої фізичної праці, а після народження дитини – на місячну відпустку зі стовідсотковою оплатою. Конституція також визнавала право робітників на страйки і на створення профспілок.

Конституція Мексики 1917 р. була найдемократичнішою у тогочасному світі та правила за зразок для усіх латиноамериканських країн.

У 30-х рр., коли США й Західна Європа вступили у смугу «Великої депресії», до Латинської Америки звідти проникали ідеї державного регулювання економікою. Перекладені на місцевий ґрунт, вони виявили себе у втручанні держави в економіку, в організацію суспільства на основі «секторів» чи корпоративних одиниць, як-то: армія, церква, бізнесові кола, організоване робітництво тощо. Держава також перебрала на себе роль третейського судді у відносинах з роботодавцями та найманою робочою силою з наданням робітникам можливості брати участь у формуванні державних органів. Панування католицизму сприяло встановленню державного контролю над таким важливим суспільним осередком, як сім'я. Звідси: сприйняття народами авторитарних методів керівництва як природного способу зміцнення держави, цементуючим чинником якої вважався сильний лідер – «каудильйо».

4. Протиборство демократичних сил та диктаторських режимів. Економічні негаразди стали ідеальним живильним середовищем для активізації фашистських та крайніх лівих екстремістів – доведене до відчаю населення прагло «порядку» за будь-яку ціну. Саме на цій хвилі в Арґентині в 1930 р. внаслідок військового перевороту було повалено ліберальний уряд Іполіто Іригойєна. Після повернення до влади консервативних політиків у країні були створені Національно-соціалістичний трудовий фронт, Національна фашистська партія, Громадянський легіон та інші праві організації. У Бразилії процес пішов у зворотному напрямі – світова економічна криза підірвала позиції «кавових» олігархів, у результаті чого в 1930 р. тут перемогла демократична революція й до влади прийшли ліберальні партії. Найнебезпечнішим їхнім противником справа була фашистська Бразильська інтегралістська дія, яка, проте, не мала широкої підтримки серед бразильців. Водночас у Чилі соціалісти, радикали, демократи, що об'єдналися у Народний фронт з Конфедерацією трудящих Чилі та комуністами,

Країни Передньої та Південної Азії і Північно-Східної Африки в міжвоєнний період

домоглися успіху на часткових парламентських виборах 1937 р. З обранням президентом Педро Аґірре Серда у 1938 р. в країні було відновлено демократичні свободи.

Активні спроби утворити народний фронт здійснювалися й на Кубі завдяки діяльності відомого кубинського публіциста й письменника Хуана Маринельйо. Прагнучи привернути увагу громадськості до зовнішніх проблем, ряд латиноамериканських урядів вдавалися до силових методів розв'язання спірних територіальних проблем. У 1932–1934 рр. тривала війна між Колумбією та Перу за Латисію, а впродовж 1932–1935 рр. за багату нафтою область Ґран-Чако з'ясовували відносини Болівія та Параґвай.

У цілому на кінець 30-х рр. країни Латинської Америки підійшли з тягарем багатьох нерозв'язаних внутрішніх та зовнішньополітичних проблем. Проте хоча за рівнем економічного розвитку та станом конституційного забезпечення прав людини вони значно поступалися США та Західній Європі, загальний прогрес народів Латинської Америки був помітним.

Запитання і завдання

1. Наслідки Першої світової війни для Європи були руйнівними. Чи правомірна така оцінка щодо країн Латинської Америки?

2. Які, на Ваш погляд, прояви економічного життя народів регіону були важливими і своєрідними?

3. Як Ви оцінюєте роль економічної, зокрема інвестиційної, політики США й країн Західної Європи в Латинській Америці?

4. Проаналізуйте політичне життя країн Латинської Америки. Які його прояви Ви вважаєте особливістю саме цього регіону?

Головні події:

1917 р. – завершення демократичної революції в Мексиці; прийняття конституції країни

1930 р. – правий військовий переворот в Арґентині; перемога демократичної революції у Бразилії

1938 р. – відновлення демократії у Чилі

Тема 7 РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ

§ 32. ОСВІТА. НАУКА. ТЕХНІКА

1. Удосконалення системи освіти. Ще наприкінці XIX – на початку XX ст. у більшості розвинутих країн було прийнято закони про загальну обов'язкову початкову освіту всіх дітей шкільного віку. При цьому в державних школах навчання було безкоштовним.

У міжвоєнний період інтерес суспільства до освіти залишався дуже високим, адже індустріальне суспільство XX ст. з його технологічним і технічним прогресом потребувало дедалі більше високоосвічених людей. Звідси – значна увага до вивчення у середніх школах і вузах предметів природничо-математичного (математика, фізика, хімія, біологія) та технологічного напрямів. У цей час дуже популярним було професійно-технічне навчання; тисячі майбутніх працівників торгівлі, управління виробництвом, сільського господарства, художніх промислів тощо проходили підготовку в професійних навчальних закладах. Традиційно високим залишався інтерес до гуманітарних наук (філософія, історія, право, література, мистецтво).

Світ дедалі більше набував рис єдиного організму, тож роль міжнародних координаторів у педагогіці виконували такі впливові організації, як Міжнародна федерація вчителів середньої школи, Міжнародне бюро освіти та ін.

Свідчення 1

Т. Сайзер, сучасний американський педагог: «У школі все важливе стосується іншого. Зміна одного аспекту в школі послідовно зумовлює зміну всього іншого... Щоб досягти того, що потрібно для дітей, ми, дорослі, повинні бути готовими до того болю, який приходить з амбітним переосмисленням і перебудовою шкіл, і повинні терпіти його».

(Sizer T. «No pain, no gain» // Educational Leadership. – 1991. – P. 32, 34)

У нових умовах постала потреба й в новій школі, тому педагоги висували найрізноманітніші теорії навчання й випробовували нові моделі вдосконалення школи.

Так, у 30-х рр. набув поширення міжнародний педагогічний рух «нове виховання» (у Німеччині він називався «педагогікою реформ», а у США – «прогресивізмом»). Педагоги – прихильники «нового виховання» ставили за мету оновлення школи й виховання на підставі врахування інтересів дитини у конкретний час, за конкретних умов.

Практичного застосування нові підходи набули насамперед у школах інтернатного типу. Вчителі й вихователі не змушували учнів зубрити, значну увагу приділяли естетичному, фізичному й трудовому вихованню, дитячому самоврядуванню, обстоювали ідею прогресу в освіті й вважали центральною постаттю у школі не вчителя, а дитину.

У Радянському Союзі наприкінці 20-х рр. серед частини педагогів була поширена теорія відмирання школи в комуністичному суспільстві. На їхнє переконання, учителем повинно було стати саме життя, а школа мала злитися з виробництвом; вивчення основ наук, підручники і посібники, класно-урочна система відкидалися.

Проте такі погляди були скоріше винятком на загальному тлі педагогічних новацій. Так, після Першої світової війни в Німеччині з'явилися вальдорфські школи. Першу таку школу заснував у 1919 р. у м. Штутґарті ***Рудольф Штайнер.*** Відповідно до принципів вальдорфської педагогіки діти навчаються у школі 12 років, учнів не залишали на другий рік через невисокі навчальні досягнення. Замість виставлення звичних оцінок наприкінці навчального року на кожного учня складали характеристику, в якій відображали успіхи дитини у навчанні. У вальдорфських школах і дитячих садках немає єдиного керівника; ці заклади мають автономію й управляються колегіально. Значну увагу Р. Штайнер приділяв релігійно-етичному та трудовому навчанню. Зокрема, ремісничі майстерні та дослідні сади були створені чи не у кожній школі. Учителі й учні не користуються готовими наочними посібниками, а лише тими, які вони самі виготовляють у процесі навчання.

Чимало педагогічних новацій у 20–30-і рр. зародилися в США. Наприклад, однією з форм поєднання навчання у вузі з продуктивною працею став так званий антіохський план, уперше запроваджений в Антіохському коледжі. За кожними двома студентами закріплювалося одне робоче місце на виробництві, яке вони по черзі займали через 12 тижнів навчання. Це поліпшувало матеріальне становище студентів, а також сприяло поєднанню наукових знань з виробленням практичних навичок. У США було вперше застосовано ***лабораторний план***, заснований на принципі індивідуального навчання. Кожний

Рудольф Штайнер

учень одержував від учителя завдання, самостійно його виконував і здавав на перевірку. Учні самі обирали заняття, черговість вивчення предметів; річний обсяг навчального матеріалу поділявся на місячні щоденні завдання. Учні працювали в окремих лабораторіях, де їх консультував учитель. У СРСР ця система втілилася у бригадно-лабораторному методі, за якого клас поділявся на бригади. Учні працювали за завданнями, виконання яких передбачало термін від двох тижнів до одного місяця і які містили контрольні завдання та запитання. Учитель виконував роль консультанта; на підсумковому занятті звітувала вся бригада, а не кожний учень окремо. Оскільки індивідуальний облік навчальних досягнень учнів не вівся, то на всю бригаду виставлялася єдина оцінка.

Значного поширення на початку XX ст. набула у світі ***педологія***. Сильними сторонами цього методу було врахування при навчанні дітей їхніх психологічних, вікових особливостей та умов життя. Водночас педологи визнавали незмінну обумовленість долі дітей біологічними і соціальними чинниками, впливом середовища. Головним способом навчання вважалися тестові випробування, за результатами яких визначався «розумовий вік» і «коефіцієнт розумової обдарованості» дитини. У СРСР у середині 30-х рр. педологію було відхилено в цілому. При цьому було відкинуто її очевидні здобутки: досягнення у вивченні проблем вікового розвитку й вікових особливостей дітей, розвиток дитячої психології та педагогіки.

Широкої популярності набуло навчання за індивідуальним навчальним планом власним темпом; учні, здатні засвоїти курс елементарної школи прискорено, отримували можливість закінчити школу на один-два роки раніше. Особливої турботи потребували діти з обмеженими можливостями та безпритульні. Так, у Німеччині вперше було розроблено й видано спеціальну систему математичних і хімічних знаків для сліпих, яка з певними змінами використовується й тепер.

Оскільки наявність диплому про вищу освіту була запорукою стрімкої кар'єри і високого достатку, то молоді люди прагли поповнити ряди студентів престижних університетів: Гарвардського, Колумбійського, Станфордського (США), Оксфордського, Кембриджського, Лондонського (Велика Британія), Паризького (Франція), Московського, Київського, Харківського (СРСР), Кельнського, Лейпцизького (Німеччина) та ін.

2. Найважливіші досягнення науки. Нова епоха потребувала її осмислення. Перша третина XX ст. дала світу ряд яскравих і неоднозначних філософських постатей, кожна з яких прагла пояснити природу й майбутнє людства. Однією з таких постатей був німецький історик і філософ ***Освальд Шпенґлер***, славу якому принесла двотомна праця «Занепад Європи: начерк морфології* світової історії». Цю книгу не відносять до значних філософських та суспільствознавчих досліджень, проте віддають їй належне як справжньому літературному шедевру.

---

* *Морфологія* – наука про будову та форму організмів, речовин.

У ній О. Шпенґлер доводив, що історія є «живим організмом» і розвивається циклічно, переживаючи «весну», «літо», «осінь» і «зиму». Давній, середньовічний і сучасний періоди світової історії супроводжувалися певними типами культур: китайської, давньосемітської, єгипетської, індійської, «аполлонічної» (греко-римської), «магічної» (арабської, єврейської, іранської), мексиканської та західної. XIX ст., переконував О. Шпенґлер, стало початком «зими» в історії Європи, але у XX ст. у боротьбі проти влади грошей і проти розуму гору беруть кров і інстинкт; ера лібералізму, індивідуалізму, гуманізму, демократії та свободи поступається місцем ері цезаризму і планетарних війн. Людство підкориться Цезарям (авторитарним диктаторам) і знову опуститься до примітивного рівня розвитку – своєї «весни»... Незважаючи на те, хотів того О. Шпенґлер чи ні, але його філософські погляди відіграли суттєву роль у руйнуванні демократичних ідеалів Ваймарської республіки й створили сприятливу атмосферу для піднесення націонал-соціалізму.

Бертран Рассел, англійський філософ, займався питаннями захисту прав жінок, поширення соціальної свободи та великої власності, боротьбою проти війни та реформуванням освіти. На думку Б. Рассела, уникнути нової світової війни можна було б лише створивши світовий уряд, який би прийняв такі постанови, що новостворені національні уряди перевиховали б своїх громадян. При цьому він припускав, що світовий уряд може застосовувати заради відвернення війни засоби примусу.

Великий вплив на своїх сучасників мав австрійський психоаналітик і філософ ***Зигмунд Фрейд*** з його теорією про те, що головні проблеми людства, зокрема притаманна окремим людям агресивність, пов'язані з його сексуальними потягами. Змальована З. Фрейдом песимістична й похмура картина дійсності й майбутнього не давала відповіді на ключові питання, оскільки люди, на його думку, є ледачими, нерозумними і не схильними до самозречення. На відміну від марксистів, З. Фрейд вважав, що не приватна власність робить людей агресивними, а навпаки – вона є наслідком такої агресивності.

Помешкання З. Фрейда у Відні, де народжувалася його теорія

Альберт Ейнштейн

Макс Планк

Важливими й революційними були відкриття в інших галузях наук, зокрема природничих наук. Так, у фізиці німецький фізик ***Макс Планк*** залишив помітний слід у царині термодинаміки, а своїми відкриттями у галузі квантової фізики поставив під сумнів достовірність учення Ісаака Ньютона про абсолютність (безвідносність) матерії, часу і простору.

Взявся за те, щоб узгодити суперечності між відкриттям М. Планка й вченням І. Ньютона, й успішно справився з цим ***Альберт Ейнштейн*** – автор теорії відносності, один із засновників квантової механіки і статистичної фізики. За теорією відносності матерія, час і простір є взаємно залежними. При цьому лише швидкість світла є незмінною, час же може уповільнюватися, а простір – змінювати свої форми. У 1921 р. А. Ейнштейну було присуджено Нобелівську премію. Після приходу в Німеччині до влади націонал-соціалістів з їхнею антисемістською політикою, учений емігрував до США, де активно виступав за роззброєння й проти війни.

Важливі відкриття у галузі фізики також належать датському фізику ***Нільсу Бору*** та англійському вченому ***Ернесту Розерфорду***, завдяки яким у 30-х рр. стало реальним отримати атомну енергію. Спеціаліст у галузі нейтронної фізики італійський фізик ***Енріко Фермі*** довів, що при ланцюговій реакції поділу ядер урану вивільнюється атомна енергія; ***Фредерік*** та ***Ірен Жоліо-Кюрі*** здійснили відкриття в явищі радіоактивності, що знайшло практичне застосування в медицині та біології; революційне значення мало відкриття нейтрона.

На стику різних наук у міжвоєнний період було розроблено засади нових наук: хімічної фізики, біофізики, біохімії та інших, які докорінно змінили технології й виробничі процеси. Виявлення механізмів спадковості сприяло науковому розведенню тварин і виведенню гібридів рослин, що значно підвищило продуктивність сільського господарства.

Виявлення вірусів, уперше здійснене наприкінці XIX ст., мало велике значення для подальшого прогресу в медицині, проклало шлях до винайдення неоціненних ліків, відомих під назвою пеніцилін. Авторами винаходу, здійсненого 1928 р. в

Англії, були Олександр Флемінг та Говард Флорей. Не менш важливими виявилися результати досліджень австрійського вченого ***Карла Ланштейна*** імунної системи людини. Йому разом з іншими дослідниками вдалося відкрити наявність різних груп крові, резус-фактора, а також інфекційний характер тяжкого захворювання на поліомієліт.

У галузі суспільних наук помітно вирізнялися два велетні сучасної соціології – француз ***Еміль Дюркгейм*** та німець ***Макс Вебер***, творчий спадок яких став серцевиною сучасних соціологічних наук.

Е. Дюркгейм справив, особливо через учителів початкової школи, які вчилися в нього, всеосяжний політичний і культурний вплив на Францію. На його думку, не потрібно було створювати нове суспільство замість старого, а слід пристосувати його до нового часу, врівноваживши прагнення кожної окремої людини з потребами суспільства в цілому. Фактично, своїми дослідженнями релігійних вірувань, причин самогубства людей, недоліків тогочасної держави та права Е. Дюркгейм поставив діагноз «хвороб» суспільства, до якого сам же й належав.

Свідчення 2

Е. Дюркгейм: «Соціальне питання вже не є питанням класів, протиставлення багатих і бідних, підприємців і робітників. В інтересах і тих, і інших необхідне зменшення згори апетитів обох сторін... Соціальне питання вже не є питанням грошей чи сили, а питанням моральних чинників. Його вирішує не стан нашого господарства, а стан нашої моралі».

(Цит. за: Ручка А.А., Танчер В.В. Социология Эмиля Дюркгейма // Философская и социологическая мысль. – 1992. – № 5.– С. 103–104)

Макс Вебер був настільки різноплановим ученим, що складно механічно віднести його чи то до соціологів, чи то до економістів. У теоретичній економіці М. Вебера цікавила проблема походження власності й природа прибутку. На його думку, прагнення людей до прибутку є наслідком виняткової людської риси постійно накопичувати зверх того, що людині потрібно для особистого споживання. Витоки такого потягу до накопичення М. Вебер шукав навіть в економічній етиці провідних світових релігій.

Досліджуючи політичні засади суспільства, М. Вебер дійшов висновку, що існує чіткий узаконювальний принцип владних повноважень, від якого й залежать форми права й форми управління. Серйозною небезпекою для суспільної гармонії М. Вебер вважав бюрократію, яку потрібно постійно тримати під політичним контролем. Значний інтерес для вченого становив феномен лідерства; М. Вебер навіть розробив теорію «демократії змагального лідерства».

3. Технічний прогрес. XX ст. стало добою науково-технічного прогресу, під впливом якого відбулися грандіозні зміни як у довкіллі й у технічному забезпеченні людства, так і у світосприйнятті людей. Індустріальна цивілізація, обриси якої вимальовувалися в попередньому столітті, тепер набувала своїх довершених рис.

Оскільки століття розпочалося з низки воєнних конфліктів, то не дивно, що досягнення науки та технічні винаходи знайшли широке застосування в розробці нових видів зброї. Особливо це проявилося в роки Першої світової війни: у повітря піднялися пілоти бойових літаків, на службу війні була поставлена хімія. Так, у Німеччині були винайдені бойові отруйні речовини, застосувавши які німецьке командування в 1915 р. здійснило газову атаку проти англо-французьких військ у Фландрії. Чимало відомих винахідників дали свої імена новим видам стрілецької зброї. Зокрема, американський конструктор Максим Хайрем Стівенс створив відомий кулемет максим, бельгійський інженер Л. Наган – револьвер наган калібру 7,62 мм.

Та все ж таки поступальний розвиток техніки відбувався насамперед з урахуванням нових запитів людей у сфері зв'язку, транспорту, побуту, моди, розваг тощо. У побуті та на виробництві набули поширення речі з пластмас, зокрема й грамофонні платівки, з винайденого в СРСР і Німеччині штучного каучуку; широкого застосування наприкінці 30-х рр. набув капрон, створений в американських та німецьких лабораторіях. Окрім усього, цей матеріал відразу набув величезної популярності серед жінок.

Провідні автомобільні заводи «Форд», «Дженерал моторз», «Крайслер» (США), «Рено», «Пежо» (Франція) випускали тисячі відносно недорогих автомобілів, що були за ціною доступними людям середнього статку. Беззаперечним лідером в автомобілебудуванні були Сполучені Штати, проте й країни Західної Європи досягли вражаючих успіхів. Кількість автомобілів відображала рівень достатку суспільства, пристосованості економіки до потреб споживача. Наприклад, у 1935 р. у Франції та Великій Британії один автомобіль припадав на кожні 20 чоловік населення.

Свідчення 3

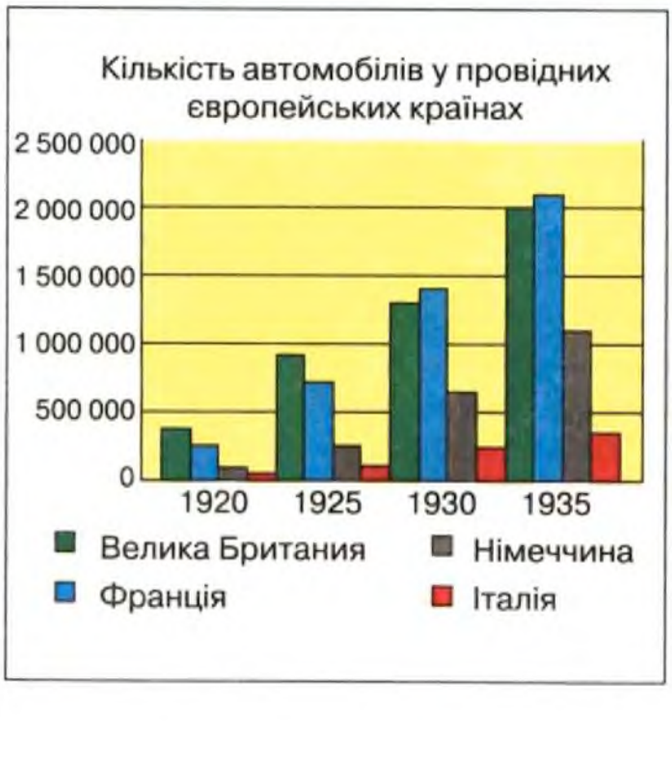

Автомобіль «форд»

Завдяки створенню електронних ламп стала розвиватися не лише невідома до того часу радіолокація, а й більшість людей отримали змогу регулярно прослуховувати різноманітні за жанрами радіопередачі.

20-і рр. – час зародження телебачення. Перші успішні розробки пристроїв для передання зображення на відстані, виконані англійськими фізиками, спонукали дослідників до експериментів з кольоровим зображенням. На початку 30-х рр. ***Володимир Зворикін*** створив у США першу телевізійну трубку, у СРСР було здійснено передавання рухливого зображення зі звуковим супроводом. Спочатку в Англії та Німеччині, а потім і у США телевізійні передачі стали транслюватися регулярно.

Важливим було те, що наукові відкриття швидко змінювали побут простих людей: з'явилися електропраски, електробритви, пральні машини, холодильники та інші пристрої, без яких з часом люди вже не могли уявити своє повсякдення.

Свідчення 4

А. Тойнбі, англійський історик XX ст.: «...Дерев'яні каравели та галеони... поступилися місцем порівняно велетенським залізним кораблям з механічною тягою; ґрунтові дороги було замінено асфальтованими й бетонованими автомобільними магістралями; залізниці суперничали з традиційними шляхами, а повітряні кораблі – з усіма наземними й водними видами траспорту. Одночасно виникали і запроваджувались у життя засоби сполучення, телеграф, телефон, бездротовий зв'язок у вигляді телебачення та радіо».

(Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. – Т. 2. – К., Основи. – 1995. – С. 31)

Нові винаходи «стирали» відстані між країнами й континентами. Завдяки швидкості й комфорту швидко завоювали популярність електропоїзди. У середині 20-х рр. було прокладено першу трансатлантичну лінію телефонного зв'язку між Лондоном і Нью-Йорком, а в 1927 р. американський пілот Чарльз Ліндберг здійснив перший трансатлантичний безпосадочний авіапереліт. Через десять років радянські авіатори В. Чкалов, Г. Байдуков і О. Беляєв здійснили переліт за маршрутом Москва – Північний полюс – Ванкувер. Але найважливіше, що ці далекі перельоти, які стали можливими завдяки масовому виробництву авіаційного бензину та вдосконаленню літальних апаратів, проклали шлях пасажирським авіарейсам та освоєнню віддалених районів планети.

Однією із сенсаційних авіаційних новинок став сконструйований у 1939 р. американцем українського походження ***Ігорем Сікорським*** гелікоптер, що міг злітати вертикально й зависати в повітрі.

Запитання і завдання

1. Якими, на Вашу думку, обставинами були зумовлені пошуки кращих форм освіти в 20–30-х рр. і які з них Ви хотіли б, щоб були застосовані у Вашій школі?

2. Опрацювавши п. 2 «Найважливіші досягнення науки», узагальнені відомості оформіть у вигляді таблиці (див. с. 237).

Галузь науки	Видатні вчені	Суть наукового відкриття чи наукової теорії	Практичне значення відкриття чи винаходу*
Філософія			
Соціологія			
Фізика та інші природничі науки			

3. Які інші, не зазначені в параграфі, тогочасні технічні вдосконалення Ви вважаєте важливими для життя пересічної людини?

4. Чи поділяєте Ви оцінку технічного прогресу, дану А. Тойнбі (Свідчення *4*)?

Головні події:

- А. Ейнштейн сформулював теорію відносності
- Відкриття Н. Бора, Е. Розерфорда, Е. Фермі, Ф. та І. Жоліо-Кюрі в галузі ядерної фізики
- Відкриття пеніциліну та препаратів для лікування імунної системи
- Поширення радіо, телебачення та інших засобів зв'язку

§ 33. ЛІТЕРАТУРА**

1. Література і дійсність. Кожній епосі в історії людства був притаманний певний стиль у культурі, який ця доба кликала до життя й виносила на гребінь популярності.

Література другої половини XX ст. розвивалася під знаком реалізму. Письменники-реалісти розкривали проблеми повсякденного життя людини, її взаємини із середовищем, вплив буття на формування свідомості, критикували недоліки соціального устрою суспільства. На другому плані залишалися неповторність кожної людини, її духовні та психологічні переживання.

Свідчення 1

І. Нечуй-Левицький: «Реалізм чи натуралізм в літературі потребує, щоб література була одкидом правдивої, реальної жизні. Похожим на одкид берега в воді, з городом чи селом, з лісами, горами і всіма предметами, котрі знаходяться на землі».

(Нечуй-Левицький І. Сьогочасне літературне прямування // Історія української літературної критики та літературознавства. – Кн. 2. – К.,1998. – С. 215)

Література першої третини XX ст. творилася в епоху світової війни, соціально-політичної та науково-технічної революцій. XX ст. – це епоха політизації усіх проявів діяльності людини, тому й література, як ніколи раніше, політизувалася. Падіння імперій, революції, Перша світова війна, світова економічна

* Цей розділ таблиці стосується лише винаходів у галузі фізики та інших природничих наук.

** Більш повно проблеми розвитку світової літератури цього періоду вивчатимуться на уроках зарубіжної літератури в 11-му класі.

криза, поява тоталітарних режимів – усе це не могло не позначитися на літературі. У результаті, в СРСР взаємини літератури з ідеологією втілилися в соціалістичному реалізмі, а в Німеччині – в «залізній романтиці».

Різноманітні літературні течії були нерозривно пов'язані з наукою, насамперед філософією. Особливо значний вплив справили погляди Ф. Ніцше, З. Фрейда, К. Маркса, А. Берґсона, О. Шпенґлера. Письменники досліджували творчі можливості людини, позитивні людські цінності, прогрес й майбутнє людства, однак виявляли зневіру щодо майбутнього людської цивілізації, прогнозували її занепад і крах.

2. Шукання у світовій літературі. Майстри пера намагалися осмислити не лише згубні наслідки війни, а й природу страждань людини в період економічної кризи, витоки та вплив на долю людства тоталітаризму, пошуки людиною душевної гармонії в умовах технічної цивілізації. У міжвоєнний період головним було відображення стану свідомості та самовизначення людини у світі. Відтак стрижневим шляхом літератури було осмислення суперечностей між окремою особистістю і суспільством, з'ясування стосунків між Людиною і Світом. Більшість письменників намагалися дати відповіді на ці складні питання, але робили це, природно, кожен по-своєму. В жанрі класичного реалізму продовжували успішно творити Андре Жід і Ромен Роллан (Франція), Генріх Манн (Німеччина), Теодор Драйзер (США).

Саме ***Т. Драйзеру***, дванадцятій дитині в родині німця-католика, емігранта в першому поколінні, вдалося зафіксувати важливий момент у розвитку американської свідомості – спотворення уявлень про «американську мрію». Ця «мрія» від появи на карті світу США базувалася на ідеї про рівні для всіх американців можливості досягти успіху завдяки власним чеснотам: енергійності, працездатності, винахідливості, ощадливості тощо.

У написаному 1925 р. на основі численних газетних публікацій про судові процеси у США романі «Американська трагедія» письменник наголосив на типовості описаного ним, дзеркальному відображенні американської дійсності. За життя письменника про нього майже не писали, але після його смерті в 1945 р. творчість й особистість Т. Драйзера стали предметом гострих дискусій.

Свідчення 2

А. Кейзін, американський літературний критик: «Це надто наближено до реальності, щоб бути мистецтвом... Драйзер був примітивом, людиною нізвідки, стороннім, який виріс поза англосаксонською протестантською мораллю середніх класів і, таким чином, позбавлений необхідності приймати її канони».

(Цит. за: Денисова Т. Літературний процес XX сторіччя у США... – С. 11–12)

Майстри ліричної прози, наприклад російські письменники-емігранти ***Іван Бунін*** та ***Олександр Купрін***, класик єврейської літератури ***Шолом-Алейхем,*** привертали увагу щирістю розповіді про людське життя, загальнолюдські моральні проблеми, віддавали перевагу ліричній прозі, розвивали тему чистого романтичного кохання.

Свідчення 3

Парінґтон, американський літературний критик: «Це найоб'єктивніший і найспостережливіший з усіх наших письменників... Він йде, важко ступаючи.., витоптуючи акуратні рядки американських умовностей, заглядаючи у схованки, на яких висить оголошення: «Заборонено для широкої публіки», нічого не ховаючи, нічого не соромлячись і ні за що не вибачаючись».

(Цит. за: Денисова Т. Літературний процес XX сторіччя у США // Вікно в світ. – 1999. – № 5. – С. 11–12)

Особливими рисами вирізнялася творчість представників нового (з'явився у 20–30-х рр.) літературного напряму – літератури «втраченого покоління»: німця ***Еріха-Марії Ремарка***, американця ***Ернеста Гемінґвея***, француза ***Анрі Барбюса*** та ін. Головна тема їхніх творів – безглуздя війни, фізичне й моральне каліцтво її учасників, втрата цілого покоління, чия доля була загублена.

Письменники намагалися осмислити суспільство 30-х рр., вказати сучасникам на його «хвороби» й підказати рецепти «лікування». Німецький письменник Томас Манн змалював конфлікт між бюргерською й декадентською культурами, відтворив тривожну європейську атмосферу 30-х рр., просякнуту фашистськими ідеями.

З-поміж творів росіянина ***Михайла Булгакова*** чи не найбільшу славу йому приніс роман «Майстер і Маргарита». Письменник підняв питання про співвідношення добра й зла, морального вибору, справедливості й відповідальності, взаємин особистості з владою, покликання мистецтва, світ біблійної давнини, сатирично зобразивши зіткнення демонічних сил із московською дійсністю.

Німецький письменник ***Бертольт Брехт*** вважається реформатором драми міжвоєнного періоду, «батьком» «епічного театру». Його драма-пересторога «Матінка Кураж та її діти» сповнена антивоєнним пафосом й алегоричним сенсом, трагічною долею людських чеснот в умовах війни.

Славу австрійській літературі принесли твори ***Райнера Марії Рільке***, який прагнув знайти духовну єдність інди-

Ернест Гемінґвей

Томас Манн

Джон Стейнбек

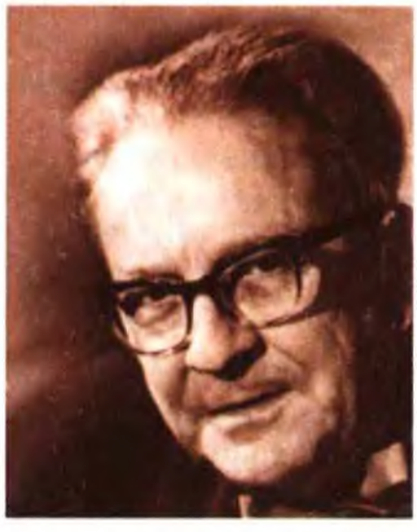

Раймонд Чандлер

відуального «Я» зі світом, намагався поєднати сучасність і античну давнину, встановити взаємозв'язок між життям і смертю, причини трагічних розривів у взаєминах чоловіка та жінки, сутності й покликання мистецтва.

Творчі пошуки в жанрі соціального роману принесли визнання американському письменнику ***Джону Стейнбеку***, англійцю ***Д.Г. Лоуренсу***. Низку новел про пригоди в Лос-Анджелесі приватного детектива Філіппа Марло написав один із найпопулярніших у 30-х рр. майстрів детективного жанру ***Раймонд Чандлер***.

3. Модернізм. У цілому ж література класичного, переважно реалістичного, спрямування вже не могла дати вичерпну відповідь на питання, що їх ставило життя, й на літературній палітрі XX ст. засяяв своїми барвами модернізм*. Модернізм, хоча він і зародився в останній третині XIX ст., набув поширення саме в XX ст. Саме цей, «зрілий», модернізм став «мистецтвом сучасності». Зрілий модернізм, що склався на початку XX ст., мав чимало відгалужень й, зокрема, таких крайніх, які в цілому називали авангардизмом**. Письменники-авангардисти безапеляційно заперечували традиції, тогочасні унормовані канони літературних творів, вимагали негайно розмити «береги» естетики реалізму. Найпоширенішими авангардистськими течіями в літературі були сюрреалізм, футуризм, дадаїзм, символізм.

«Батьками» зрілого модернізму вважають француза Марселя Пруста, австрійця Франца Кафку й ірландця Джеймса Джойса.

Марсель Пруст у своїх творах, насамперед у романі «У пошуках утраченого часу», досліджував центральні проблеми часу, людських взаємин, «присмерку» аристократичної культури, пошуку сенсу буття, пам'яті. Письменник намагався зобразити світ через вільний потік спогадів та уявлень головного героя.

Модернізм ***Джеймса Джойса*** втілився в зображенні любовних взаємин, поєднання «миті» й «вічності», драматизму

* Від франц. *moderne* – сучасний, новітній.
** Від франц. *avant-garde* – передовий загін.

Характерні ознаки модернізму

• На відміну від реалістів, заклопотаних тим, що сказати, для романістів найголовнішим було як сказати; для них краса не була допоміжним фоном у зображенні дійсності, а самою дійсністю, сенсом життя і творчості;

• Умовність у творах, відхід від наслідування з фотографічною точністю повсякденної дійсності;

• Заперечення того, що духовне життя людини обумовлене його матеріальними умовами життя;

• Намагання проникнути крізь матеріальне в духовну сутність світу, в першу чергу людини;

• Зосередженість на неповторному «Я» літературного героя, автора твору, читача;

• Неприйнятний для реалізму психологізм, занурення у підсвідомість людської психіки. В центрі уваги модерністів не зовнішні впливи на людину, а сама особистість людини, її внутрішній світ, переживання тощо;

• Використання символів як засобу пізнання й відтворення світу;

• Ліризм, увага до почуттів, емоцій;

• Культ сили волі, боротьби, «надлюдини» й водночас – нетерпимість до інших літературних стилів, скандальні витівки, шокуючі висловлювання і вчинки;

• Переконаність в тому, що людина здатна перебудувати світ, пропагування власних рецептів такої перебудови

Свідчення 4

Д. Затонський, сучасний український літературознавець: «Єврей за походженням, пражанин за місцем проживання, німецький письменник за мовою й австрійський письменник за культурною традицією, він (вже через тільки ці обставини) зосереджував у собі суперечності: суспільні, родинні, творчі. Вони, ці обставини, перетворили Кафку на об'єкт запеклих суперечок: естетичних, філософських, ідеологічних. Але – тільки вже посмертно...»

(Затонський Д. Феномен австрійської літератури // Вікно в світ. – 1998. – №1. – С. 77)

та іронії (есе «Джакомо Джойс»; Дж. Джойс – майстер «роману одного дня» та епопеї вічної «одіссеї» людського духу (роман «Улісс»); в його творах майстерно перепліталися міфологічне й сучасне.

Проблематику творчості видатного австрійця ***Франца Кафки*** визначали побудовані ним на сторінках творів «конструкції», що передавали нелогічність і абсурдність сучасного письменникові світу. В одній з кращих своїх новел «Перевтілення» автор зобразив трагедію відчуження особистості. В цій новелі в образі головного героя втілився гротескний літературний «автопортрет» самого Ф. Кафки, уособився відомий ще з творчості російського письменника Антона Чехова тип «маленької людини», але тепер вже XX ст.

Одним із найяскравіших і найсуперечливіших американських авангардистських поетів 20–30-х рр. був ***Езра Паунд*** –

людина, яка майже сорок років прожила в еміграції, пов'язала свою долю з італійським фашизмом (в 1924 р. переїхав до Італії), виступала по римському радіо з антисемітськими промовами, пройшла божевільню і ув'язнення, тим не менше він справив величезний вплив на англомовну поезію. З величезної маси написаного Е. Паундом вирізняються збірки поезій «Старий Китай» та «Маски». На думку Е. Паунда, його батьківщина США погрузла в лихварському практицизмі, за що поплатилися неміччю і потворністю своєї культури. Створивши пилевбирачі, зубні протези й консервований томатний суп, Америка, за переконанням Е. Паунда, за своєю суттю не могла створити справжньої культури. Зневіра в цінностях американського способу життя і стала причиною захоплення поета постаттями найжорстокіших диктаторів – А. Гітлера, Б. Муссоліні та Й. Сталіна. Щоправда, Е. Паунд не був в цьому сенсі одинаком, адже тоталітарними вождями захоплювалися і Бернард Шоу, і Анрі Барбюс, і Леон Фейхтванґер.

Ґійом Аполлінер – чільна постать не лише французького, а й європейського літературного авангарду. Змалювання почуттів особистості в урбанізованому динамічному світі, осмислення трагедії Першої світової війни поставили його в ряд найвизначніших митців свого часу.

Чи не найбільш загострено авангардистські принципи втілилися в літературно-мистецькій течії дадаїзму*. Слово «дада» мовою одного з негритянських племен означало «хвіст священної корови», а італійською – «дитячий дерев'яний коник». Будь-який виріб, переконували дадаїсти, якщо письменник чи поет дали йому назву, вже є твором мистецтва. Вони влаштовували скандальні літературні вечори «гімнастичної», «хімічної» поезії, на яких вправлялися у стихійній словотворчості. Головним мірилом при цьому був відхід від загальноприйнятих норм.

Дадаїзм став підмурком іншої авангардистської течії – сюрреалізму**. Власне, більшість митців післявоєнної доби належали саме до сюрреалістів. Родоначальником літературного сюрреалізму вважають французького письменника Андре Бретона – автора «Першого маніфесту сюрреалізму». А. Бретон та його послідовники відстоювали думку, що особистість стає по-справжньому вільною лише в мареннях та снах. Наріжним каменем сюрреалістів, до яких належали також Поль Елюар, Федеріко Гарсія Лорка, Луї Арагон, Ернест Гемінґвей, було очищення мистецтва від недосконалої дійсності через надреальні відчуття людини.

Однією з найяскравіших течій авангардизму був футуризм***. Його засновником вважається італійський поет і один з ідеологів фашизму Філіппо Томазо Марінетті – автор роману «Мефарка-футурист» та теоретичного дослідження «Маніфест футуризму».

Творчість іспанського поета-футуриста Гомеса де ла Серни та рання лірика російського поета ***Володимира Маяковського***

---

* Від франц. *dada* – гра в конячки.

** Від франц. *surrealite* – надприродне, надреальне.

*** Від латин. *futurum* – майбутнє.

Свідчення 5

Із «Маніфесту футуризму»:

«...9. Ми прославлятимемо війну – єдину світову гігієну – мілітаризм, патріотизм, ...зневажання жінок.

10. Ми зруйнуємо музеї, бібліотеки, академії всіх різновидів, знищимо моралізм, фемінізм, все опортуністичне чи утилітаристське боягузтво.

11. Ми оспівуватимемо величезні натовпи, збуджені роботою, задоволенням і безчинством; ми звеличуватимемо багатоколірні, багатоголосі потоки революцій в сучасних столицях...»

(Flint R.W. Marinetti: Selected Writings. New York, Farrar, Straus and Giroux, 1971)

можуть правити за зразок футуризму. Пафос самоствердження й самовиявлення поетичного «Я», відтворення пульсу сучасної цивілізації, життя індустріального міста, мови вулиці, ораторські прийоми, використання уособлень, розгорнутих метафор, гіпербол – ці риси творчості В. Маяковського робили його поезію справді новаторською. Не уникнув захоплення футуризмом на початку свого творчого шляху й інший російський поет – ***Борис Пастернак***. Але надалі його приваблювали проблеми філософсько-поетичного осягнення «вічних тем» й пошуки форм пейзажної. До футуристів також належали відомі російські поети Микола Клюєв, Сергій Єсенін та ін.

Найвідомішими представниками модерністської поезії першої половини XX ст. були П. Елюар, Т.С. Еліот, Г. Тракль, Ф. Ґарсіа Лорка, В. Незвал, Д. Мережковський, К. Бальмонт, А. Бєлий, М. Гумільов, А. Ахматова, О. Мандельштам; В. Брюсов, О. Блок. Образ Незнайомої в однойменній поемі О. Блока став втіленням Вічної Жіночості, протиставленням світу ницої прози життя. Найзагадковішим із творів О. Блока стала його поема «Дванадцять», яку одні оцінили як гімн більшовизму, а інші – як його прокляття.

Анна Ахматова (Анна Горенко) народилася в Одесі в один рік з Чарлі Чапліним, спорудженням Ейфелевої вежі та сторіччям падіння Бастилії. Творчість Ахматової – яскраве явище жіночої поезії XX ст. «Поезії втрат» ранньої А. Ахматової, її художні особливості: загостреність і драматизм переживань, психологічна деталь, лаконізм, аскетичність художніх засобів,

Борис Пастернак

Анна Ахматова

Свідчення 6

«Requiem»
Вступ
«Це було в ті часи, як всміхався
Тільки мрець: розквитався – і рад.
Наче зайвий доважок, гойдався
При в'язницях своїх Ленінград.
А коли, одурілі від муки,
Уже ткалися в'язнів полки,
Їх уривчасту пісню розлуки
Паровозні ридали гудки.
Зорі смерті стояли над нами,
І безвинна судомилась Русь
Під кривавими каблуками
І під шинами чорних «марусь»...

(Анна Ахматова. Поезії. – К.: Дніпро, 1989. – С. 165)

побутова інтелігентська мова. Страхітливі роки єжовщини А. Ахматова зобразила в поемі «Requiem» («Реквієм»), що стала пам'яткою доби сталінського терору.

Єдиним офіційно визнаним і дозволеним у СРСР літературним напрямом був соціалістичний реалізм, родоначальником якого було проголошено ***Максима Горького*** (Олексія Пешкова) – автора революційних поезій, людину, яку сталінський режим назвав «буревісником революції». Це призвело до того, що в його творчості відчувався вплив ніцшеанських та марксистських ідей, а неоромантичні мотиви поєднувалися з реалістичними. За своєю сутністю це була література-пропаганда, яка покликана була відтворювати життя в Радянському Союзі не таким, яким воно було насправді, а змальовувати його таким, яким воно повинно було бути в уяві режиму. Трагічність полягала в тому, що, з одного боку, цілі покоління виховувалися на цьому «нереальному реалізмові», а з іншого – по-справжньому талановиті письменники і поети були змушені або замовкнути, або виконувати «соціальне замовлення» режиму. Драма Максима Горького, як і більшості митців тоталітарних країн, полягає в тому, що цей непересічний письменник залишився в пам'яті сучасників передусім як співець комунізму, В. Леніна та Й. Сталіна.

Запитання і завдання

1. Доведіть чи спростуйте правомірність твердження, що розвиток літератури нерозривно пов'язаний з визначальними для кожної епохи подіями.

2. Чому, на Вашу думку, критичний реалізм у 20–30-х рр. втратив панівне становище, поступившись позиціями модернізму? На підставі Свідчень *1*, *5* та з урахуванням характерних ознак модернізму визначте головні відмінності між реалізмом і модернізмом.

3. Порівняйте Свідчення *2* і *3*. Чи вважаєте Ви закономірним те, що творчість Т. Драйзера може спричиняти такі протилежні оцінки?

4. Чимало письменників і поетів, як наприклад, Е. Паунд, мали певні (не завжди демократичні) політичні погляди. Чи правомірно, на Ваш погляд,ототожнювати (чи відокремлювати) творчість митця від його громадянської позиції?

Головні події:

Початок XX ст. – втрата критичним реалізмом становища домінуючого в світовій літературі напряму
20-і рр. – творчість представників «втраченого покоління»
20–30-і рр. – дальший розвиток модернізму в літературі

§ 34. МИСТЕЦТВО. ОЛІМПІЙСЬКИЙ РУХ

1. Основні ідеї та напрями розвитку мистецтва у першій половині XX ст. Найточніше неспокійну атмосферу післявоєнного життя відображали авангардистські течії модернізму. Ще був популярним абстракціонізм, але вже наставала епоха нових стилів: супрематизму*, раціоналізму**, функціоналізму***.

Модерністську естетику в архітектурі визначала заснована німецьким архітектором ***Вальтером Ґроппіусом*** художня школа ремесел, мистецтва й архітектури «Баухаус». У 1925 р. за його проектом було зведено будівлю з однойменною назвою, яка на наступне п'ятнадцятиріччя стала символом довершеності нового стилю – функціоналізму. З приходом до влади в Німеччині А. Гітлера традиції школи «Баухаус» були в цій країні перервані, оскільки чимало архітекторів емігрували до США.

Іншими відомими представниками функціоналізму були французький архітектор Шарль Ле Корбюзьє – майстер проектування сучасних міст, засновник органічної архітектури американець Ф. Райт.

Школа «Баухаус»

2. Живопис. В образотворчому мистецтві творчість російського художника ***В. Кандинського*** започаткувала абстрактний живопис, француз ***Поль Сезан*** з його експериментами на полотнах картин з простором і часом став одним із засновників постмодернізму, з ім'ям ***Пабло Пікассо*** пов'язаний кубізм. Найзнаменитішою картиною П. Пікассо стала написана в 1937 р. «Ґерніка» – своєрідний живописний пам'ятник іспанському місту Ґерніці, що стало жертвою бомбардувань в період громадянської війни в Іспанії. Проте невдовзі написана

---

* Течія в мистецтві початку XX ст. – абстрактне комбінування гео-метричних фігур або об'ємних тіл.

** Напрям у філософії та мистецтві, що протиставляє містиці, скептичному ставленню до можливостей людського розуму переконання у здатності людини пізнати закони розвитку природи і суспільства.

*** Напрям в архітектурі 20-х рр. XX ст. – підпорядкування архітектурних форм їхньому практичному призначенню, нехтування національною своєрідністю, уникнення надмірностей і переважання строгості ліній, зручності й комфортності приміщень.

П. Пікассо. «Троє музик». *1921 р.*

С. Далі. Передчуття громадянської війни

російським художником ***В. Малевичем*** картина «Чорний квадрат» стала символом нового, протилежного кубізмові, напряму – супрематизму. Модерністський живопис ***А. Матісса*** був спробою дати нове бачення людини й природи за допомогою поєднання різних кольорів.

Латинська Америка, насамперед Мексика, стала батьківщиною регіонального «іспанського напряму» в живописі, представленого у творчості ***Д. Сікейроса***, ***Д. Рівери***, ***Х. Ороско***.

Одним із найвидатніших і водночас найскандальніших митців світового рівня був іспанський художник-сюрреаліст ***Сальвадор Далі***. Багатоликість і непередбачуваність С. Далі була, за його зізнанням, породжена тим, що при народженні йому було дано ім'я померлого три роки до того семимісячного його старшого брата. Лише в 60-х рр., написавши «Портрет мого померлого брата», художник позбувся марева присутності поруч з собою «двійника», якого він ніколи не бачив...

Сюрреаліст С. Далі увібрав у себе філософію А. Берґсона, З. Фрейда, що спричинилося неповторністю його власного світосприйняття та його картин.

Натхненницею його творчості як художника, кінорежисера, поета й прозаїка впродовж всього життя була дружина Гала Елюар (Галина Дьякова), з якою він побрався у 1929 р.

Славу С. Далі в 30-х рр. принесли картини антивоєнного й антифашистського спрямування «Передчуття громадянської війни», «Осінній канібалізм», «Загадка Гітлера».

3. Театр. Незважаючи на появу кіно, театр залишався важливим елементом світової культури. Після війни театри будувалися на найпривабливіших вулицях Парижа, Лондона й Берліна. Їх будівлі природно поєднували модерну вишуканість із заспокійливою розкішшю з її єгипетськими і грецькими мотивами, мармуровими колонами, фонтанами і статуями. Усе це

Зал театру в Лос-Анджелесі, спорудженого 1926 р.

мало навіювати романтичні настрої та приносити насолоду не лише від перегляду вистав, а й від самої події відвідання театру.

Справжній бум театрального будівництва спостерігався в Сполучених Штатах, де споруджувалися театри на 1 100, 4 804 місць.

Один із найбільших театрів з'явився в 1919 р. у Парижі й надовго став міжнародним театральним стандартом: зал на 5 000 місць для глядачів, оркестр у складі 80 музик. У Німеччині в 1920 р. урочисто відкрився величний театр Шпортпалас.

За рівнем осмислення театрального мистецтва й пошуками нових форм неофіційною світовою театральною «столицею» залишалася Європа. Особливо значний внесок в теорію театру зробив німецький драматург ***Бертольд Брехт***. Його авангардистський «епічний театр» протистояв традиційному й базувався не на розповіді про події, а на їхньому втіленні на сцені, не на перевтіленні актора в сценічний образ, а на демонстрації образу.

4. Кіно. Перше, «німе», кіно з'явилося наприкінці XIX ст. і переважно демонструвалося на ярмаркових балаганах. Воно стало важливою ланкою в ланцюгу винаходів, епохальною подією у світовому мистецтві, змінило підприємницьку культуру Європи й Північної Америки. Кіно швидко оволоділо умами й серцями людства.

Напередодні Першої світової війни з'явилися перші художні фільми з величезними декораціями і тисячами учасників, які замість звичних 15–16 хвилин тривали годину, а то й більше. Першими тут були італійці, але вже під час війни американський режисер ***Девід Уорк Гріффіт***, застосувавши паралельний монтаж зйомки однієї сцени відразу кількома камерами з різних точок, створив два видатні фільми – «Народження нації» та «Нетерпимість». І хоча перший з них через пропаганду расизму був невдовзі в багатьох штатах заборонений, він засвідчив, що кіно – не просто розвага, а могутня політична й моральна сила. Культовою постаттю «німого» кіно впродовж багатьох років залишався неперевершений ***Чарлі Чаплін*** – комік, трагік і філософ в одній особі. Шаленою популярністю користувалися також Мері Пікфорд та Дуглас Файрнбенкс.

Беззаперечним лідером в кіноіндустрії стали Сполучені Штати. Кіно, як і кожен винахід, відразу стало предметом бізнесу. Але цей бізнес не був схожим на інші. Незвичність кінобізнесу крилася в самій природі кіно. Якщо Томас Едісон міг заробляти мільйони доларів на виробництві одних і тих самих електролампочок та фонографів, кіноіндустрія щоразу продукувала товар в єдиному числі. Традиційне заробітчанство на продажу патентів і ліцензій на товар тут було неможливим. Адже неможливо було запатентувати кожен метр кіноплівки чи кожну сцену на кіноекрані. Крім того, «продукт відразу «застарівав» – уже наступного дня після відвідання кінотеатру глядачі потребували нових фільмів.

Популярність кіно, а відповідно й прибутки його виробників, постійно зростали. Щоб мати змогу знімати фільми цілий рік, американська кіноіндустрія перебралася зі Східного узбережжя до сонячного Голлівуду, що в штаті Каліфорнія. 30–40-і рр. стали «золотим віком» Голлівуду. Найкрупніші студії, як-то «Юніверсал Пікчерс» та «Ворнер Бразерз», в умовах, коли в роки Першої світової війни європейцям було не до зйомок фільмів, посіли майже монопольні позиції на кіноринку.

Проте справжній кінобум стався тоді, коли вихід на кіноекрани в 1927 р. першого звукового фільму «Співак джазу» поклав край епосі «Великого німого». «Розмовне» кіно поступово витіснило свого «німого» попередника, а разом з тим і багатьох акторів, адже тепер більше важили не міміка й жести, а мова актора, його хист «сказати, нічого не промовивши». З великих лише Чарлі Чаплін продовжував знімати «німі» фільми, проте навіть його геній вже не міг заманити тисячі людей на ці кінострічки.

30-і рр. – це час, коли невід'ємною складовою фільмів стала музика. У музичних фільмах – мюзиклах – використовувалися пересувні камери, різноманітні ефекти і кордебалет. З'явилися кінокомедії, які відразу завоювали серця простих людей, адже в цих фільмах часто безтурботні, веселі герої брали

Чарлі Чаплін

В. Лі та К. Ґейбл у фільмі «Віднесені вітром»

гору над надто серйозними. Навіть в епоху «Великої депресії» митці кіно намагалися обходити теми безробіття, страждань людей, щоб не затьмарювати їм і без того непросте життя. Виняток становили хіба що фільми про гангстерів, головні герої яких також були симпатичні глядачам, оскільки фільми завжди мали щасливе закінчення. Фільми жахів або вестерни, особливо після виходу на екрани стрічки про кровожерливого графа Дракулу, також завоювали величезну популярність.

Такі «зірки» Голлівуду 30-х рр., як Кларк Ґейбл, Вів'єн Лі, Гері Купер та інші стали ніби магнітами, що притягували режисерів, меценатів і, що найголовніше, мільйони глядачів. Завдяки неперевершеній грі К. Ґейбла і В. Лі «Віднесені вітром» (1939) став найзнаменитішим фільмом Голлівуду про кохання.

Головними творцями успіху американського кіно були все ж не актори, а режисери, які добирали для своїх фільмів сценаристів і «зірок». Стрімкого розвитку набув також розвиток технічних засобів кіно. Наприклад, для фільму «Втрачений світ» (1925) було виготовлено 49 рухомих металевих динозаврів. Актори попередньо фотографувалися в сценах з ними так, щоб на екрані видаватися набагато меншими за тварин. Цей метод було вдало застосовано також у фільмі «Кінг Конг» (1933) – одній із найпопулярніших кінострічок всіх часів.

Попри те, що Америка була доволі розкутою країною, від самого початку в Голлівуді існувала доволі строга самоцензура, тому глядачеві пропонувалася чітка система «добропорядного» американського світогляду та пропагувалися американські цінності.

Касові збори американських кінотеатрів стрімко зростали, й на середину 30-х рр. частка грошових надходжень від кіно у валовому національному продукті США була такою, як від продажу сталі та автомобілів. Поза межами США виробництво фільмів не досягло такого рівня. В Європі кіно було менш професійним й орієнтувалося на розважання національної аудиторії, але з'являлися дуже глибокі за змістом і якісні за виконанням стрічки, що переважали голлівудівські. У Великій Британії неабияким успіхом користувався створений в 1932 р. фільм режисера Олександра Кодри «Приватне життя Генріха VIII». В Англії сформувався як режисер зі світовим ім'ям Альфред Хічкок. Славу французькому кіно принесли режисери ***Жан Ренуар*** – автор фільму «Правила гри», що постійно входить до

Голлівуд – осередок кіновиробництва у США

десятки кращих фільмів світового кіно, Жульєн Дювів'єн, Марсель Карне, актор ***Жан Габен***. У Радянському Союзі творили ***Олександр Довженко*** («Звенигора», «Арсенал», «Земля», «Щорс»), ***Сергій Ейзенштейн*** («Панцирник "Потьомкін"», «Жовтень», «Олександр Невський»), брати ***Васильєви*** («Чапаєв»), Дзига Вертов («Шоста частина світу», «Симфонія Донбасу»). «Зірками» радянського кіно 30-х рр. були ***Л. Орлова***, М. Ладиніна, М. Черкасов, Б. Чирков та ін. У Німеччині помітним явищем кіно були режисери ***Фріц Ланг*** («М», або «Вбивця», «Нібелунги»), Ф. Мурнау («Остання людина»), П. Лені («Кабінет воскових фігур») та ін.

На італійському кінематографі в період диктатури Б. Муссоліні позначався вплив фашистської пропаганди, яка використовувала кіно як засіб ідеологічного тиску на населення. Проте вже у другій половині 30-х рр. тут з'явилися фільми В. Де Сіка та Л. Вісконті, в яких з позицій «нового реалізму» відображалася достовірна картина життя.

5. Олімпійський рух. Після відновлення в 1896 р. проведення Олімпійських ігор (Афіни) до початку Першої світової війни було проведено п'ять олімпійських турнірів. Після V Олімпіади в Стокгольмі (1912) VI літні Олімпійські ігри було призначено на 1916 р. в Берліні. Проте, природно, війна та повоєнний розбрат перешкодили олімпійському руху й чекати довелося аж до 1924 р., коли у Франції відбулася VIII літня Олімпіада та I зимові Олімпійські ігри. Окрім того, що ці планетарні спортивні змагання виявляли кращих атлетів світу, вони сприяли налагодженню відносин між народами.

СРСР до 1952 р. не брав участі в Олімпійських іграх. Така самоізоляція лише шкодила розвитку спорту, й тому в 20–30-х рр. під керівництвом Червоного спортивного інтернаціоналу проводилися альтернативні Міжнародні робітничі олімпіади.

Німецькі спортсмени-переможці у нацистському вітанні. Олімпійські ігри 1936 р.

Олімпійські ігри міжвоєнного періоду

1924 р. – Франція
VIII літні Олімпійські ігри – Париж
I зимові Олімпійські ігри – Шамон

1928 р. – Нідерланди
IX літні Олімпійські ігри – Амстердам
II зимові Олімпійські ігри – Сент-Моріц

1932 р. – США
X літні Олімпійські ігри – Лос-Анджелес
III зимові Олімпійські ігри – Лейк-Плесид

1936 р. – Німеччина
XI літні Олімпійські ігри – Берлін
IV зимові Олімпійські ігри – Гармміш-Паркенкірхен

Проте в Олімпійських іграх у 1924 – 1936 рр. у складі команд Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, Латвії, США та Канади *брали участь й українські спортсмени, насамперед із Галичини*, Буковини і Закарпаття. Першим українцем-призером Олімпійських ігор став львів'янин кіннотник ***Адам Круликевич***, який на іграх VIII Олімпіади в Парижі виборов бронзову медаль у подоланні перешкод. У 1928 р. на олімпійському турнірі в Амстердамі та через чотири роки в Лос-Анджелесі його успіх повторив львівський шабліст Тадей Фрідріх.

Окреме місце в історії олімпійського руху належить Олімпійським іграм 1936 р. в Німеччині. Режим А. Гітлера прагнув використати їх для потужної пропагандистської кампанії, спрямованої на те, щоб довести переваги нацизму як ідеології й суспільного устрою.

6. Відмінності в розвитку культури у демократичних і тоталітарних державах. У демократичних державах культура, як і політичне та економічне життя, розвивалася як вияв індивідуальної свободи людини у творчості. Жодна країна, в конституції якої були закріплені демократичні права та свободи людини, не мала наміру й не могла вказувати діячам культури, що і як вони мають творити. Звідси – різноманітність художніх стилів, напрямів, течій, шкіл, творчі дискусії та, урешті-решт, яскраві, часто дуже суперечливі, особистості й такі ж яскраві й суперечливі їхні твори.

У тоталітарних державах культура була зведена до рівня однієї з деталей партійно-пропагандистської машини. Просякнута вигадками і міфами, вона мала формувати в людей вигідні тоталітарним режимам стереотипи і смаки, готовність вмерти відповідно за комунізм, нацизм чи фашизм. Кожна творча особистість неодмінно перебувала під пильним оком правлячої партії. Під наглядом партійних органів і служб безпеки створювалися численні «творчі спілки», які об'єднували письменників, художників, архітекторів, музикантів.

«Справжніми» митцями вважалися лише ті, хто мав членський квиток однієї з таких спілок. Їх щедро нагороджували, їхні твори друкувалися багатомільйонними накладами, влаштовувалися персональні виставки тощо.

У СРСР твори, в яких автори не уславляли В. Леніна, Й. Сталіна, комуністичну партію, відправляли на «спеціальне зберігання» або до «особливих фондів». У 30-х рр. контроль з боку партійних органів над наукою і культурою значно посилився, розпочалося створення державних центрів «планування» з одночасним навішуванням ярликів і звинуваченнями в «непартійності» й «буржуазності».

У Німеччині А. Гітлер наказав знищувати спадщину «дегенеративного мистецтва», під яким він розумів все краще, що було створено в попередній ліберальний період німецької історії. «Неправильні» книги і твори мистецтва нацисти спалювали. Імперська палата культури, імперські палати літератури, образотворчих мистецтв, кінопалата та інші нацистські спілки перебували під наглядом міністра пропаганди і народної освіти

Свідчення 1

Й. Сталін: «...Від чого залежить обстановка оборони нашої країни? Від культурності населення, від того, яким буде наш солдат, чи розбиратиметься він в елементарних поняттях культури, чи зможе він користуватися, наприклад, компасом, розібратися в картах, чи є в нього хоча б примітивна грамотність, культура, щоб він міг зрозуміти накази...»

(Беседа тов. Сталина с украинскими писателями от 29 февраля 1929 г. // Шаповал Ю. Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії.– К.: Генеза, 2001. – С. 105)

Йозефа Ґеббельса й повинні були контролювати нацистську спрямованість культури.

В Італії Б. Муссоліні, який інколи виконував на скрипці твори Вагнера, вважав себе неперевершеним знавцем наук та мистецтва, особисто давав вказівки діячам культури, визначав, хто з них заслуговує на підтримку, а хто, навпаки, має бути покараний за небажання чи недостатню активність у прославлянні «великого дуче» і «величі фашизму». Він вимагав від них проводити у своїх творах нерозривний зв'язок від Великого Риму доби Цезаря до фашистської Італії Б. Муссоліні. Повсюди в Італії творилося «нове мистецтво фашистської ери» в офіційному «лікторському стилі».

Свідчення 2

К. Хібберт, англійський журналіст: «Муссоліні ніколи не поділяв гордості італійців за свою велику художню спадщину й не міг зрозуміти їхнього невдоволення, спричиненого тим, що він подарував скульптуру Мірона «Дискобол» Гітлеру... Живопис, скульптура, як і будь-які предмети мистецтва, лише бентежили його, залишаючи байдужим, а відвідання опери навіювало на нього нудьгу і навіть сон...»

(Хибберт К. Муссолини. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – С. 91–92)

Будь-яка «нейтральність» у творчості розцінювалася тоталітарними режимами як підривна діяльність, спрямована на повалення існуючої влади. Більшовицьке гасло «Хто не з нами, той проти нас!» втілювалося в життя й в СРСР, й у Німеччині, і в Італії. Відмінність між нацизмом, фашизмом і комунізмом у сфері культури полягала в тому, що нацисти і фашисти були спрямовані в минуле, де «все ***було*** краще», а комуністи – в майбутнє, де «все ***буде*** краще». Фашизм і нацизм намагалися засобами культури створити Нове Середньовіччя, утверджували культ героїзму і войовничості. Невипадково кумиром А. Гітлера був Фрідрих Барбаросса, а Б. Муссоліні – Наполеон Бонапарт. Миролюбність і прагнення до спокійного заможного життя, позбавленого переживань, героїзму й жертовності відкидалися. Натомість насаджувалося свідоме прагнення до смерті, але смерті неодмінно героїчної, а не від безвиході, як в романах Ф. Кафки.

А. Гітлер, Б. Муссоліні, й особливо Й. Сталін, приділяли значну увагу кіно, цілком слушно вбачаючи в ньому ефективний засіб пропаганди. Серед улюблених кінострічок Й. Сталіна були «Чапаєв» та дилогія про В. Леніна. Перша утверджувала в суспільній свідомості більшовицьке тлумачення громадянської війни в Росії, а друга – вигідний Й. Сталіну сюжет подій жовтня 1917 р., в якому Й. Сталіну відводилася головна роль, якої він насправді не відігравав.

Однією з найталановитіших за всю історію кінематографу жінок-режисерів була німкеня ***Лені Ріфеншталь***, слава до якої прийшла в 1934 р. після документального фільму про А. Гітлера «Тріумф волі». Через чотири роки на кіноекрани вийшла кінострічка про берлінську Олімпіаду «Олімпія», за яку режисер отримала «Кубок Муссоліні» – приз Венеціанського кінофестивалю. Проте в подальшому її доля склалася драматично, адже її ім'я завжди ототожнювалося з нацизмом й А. Гітлером, з яким Л. Ріфеншталь була в дружніх стосунках. Бойкот її фільмів, арешти, тюремні ув'язнення й, урешті-решт, забуття – таку високу ціну було заплачено за співпрацю з нацистським режимом.

Свідчення 3

А. Гітлер про опорядження його робочого кабінету в райхсканцелярії: «Коли це побачать дипломати, які сидітимуть переді мною, їх має охопити страх... Мармурова підлога – це найкраще. Якщо вони такі вже дипломати, то нехай ступають по слизькому».

(Цит. за: А.Трубайчук. Три іпостасі тоталітаризму // Нова політика. – 1998. – № 4. – С. 39)

В архітектурі Італії, Німеччини та СРСР віддавалася перевага величезним помпезним будівлям, що повинні були підкреслювати могутність і вічність режиму. На місці чудових середньовічних будівель Б. Муссоліні наказував зводити «палаци фашизму», мав намір спорудити монумент Голіафу з його, дуче, обличчям. У запровадженому А. Гітлером «стилі фюрера» було відновлено палац Барлов у Мюнхені, «Народний дім», райхсканцелярію в Берліні.

У Москві за наказом Сталіна було підірвано храм Христа-Спасителя й на його місці збудовано «Будинок рад», у Києві – знищено Михайлівський та Успенський собори. На місці висаджених в повітря вибухівкою давніх храмів радянська влада за типовими проектами споруджувала партійні та державні будівлі, які навіть їхні творці не наважувалися назвати архітектурними витворами.

Запитання і завдання

1. Які, на Вашу думку, нові риси з'явилися в мистецтві після Першої світової війни?

2. Чи не вважаєте Ви, що відсутність якогось одного, загальновизнаного, напряму в мистецтві свідчила про естетичну кризу в післявоєнному світі? Аргументуйте свою позицію.

3. Що нового привнесло в кіномистецтво XX ст.? Чим, на Вашу думку, був спричинений стрімкий злет саме американського кіно?

4. Відомо, що Олімпійські ігри не відбулися ні в 1916 р., ні в 1920 р., хоча порядкові номери за ними й були зарезервовані. Висловте власне припущення, чому дві Олімпіади так і не відбулися.

5. Якщо Ви поділяєте думку про те, що розвиток культури в тоталітарних країнах принципово відрізнявся від її розвитку в демократичних країнах, наведіть докази на користь такого твердження.

Головні події:

20-і рр. – суперництво між різними мистецькими напрямами й течіями; поява звукового кіно

1924 р. – проведення І зимових Олімпійських ігор у Франції

20–30-і рр. – панування «офіційного мистецтва» в тоталітарних країнах

Тема 8 МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

§ 35. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ

1. Напрями зовнішньої політики США. Тридцяті роки позначилися глибокою кризою у міждержавних відносинах. Економічні потрясіння 1929 – 1933 рр. не лише дестабілізували світове господарство, а й поляризували світ: США знову повернулися до традиційної для них політики ізоляціонізму, вважаючи, що Європа – цей постійний генератор воєнних конфліктів – заважає економічному процвітанню Америки.

Відтоді, як під час англо-американської війни 1812–1814 рр. європейці захопили Вашинґтон і спалили Білий дім, Сполучені Штати вже ніколи не відчували загрози своїй національній безпеці ззовні. Майже вся Західна півкуля належала до сфери інтересів США й їх це цілком влаштовувало; гасло панамериканістів «Америка для американців!» дедалі частіше звучало як «Америка – для північноамериканців». Безпека країни стала не просто доконаним геополітичним фактом, а й філософією пересічного громадянина США.

Америка намагалася проводити багатополюсну політику, активно діючи по всьому світі. Важливим кроком Білого дому стало встановлення у 1933 р. дипломатичних відносин із СРСР та початок економічного співробітництва з Москвою. Того ж року Ф. Рузвелт проголосив політику «доброго сусіда» щодо країн Латинської Америки, де американські інвестиції успішно витісняли британських, японських та німецьких конкурентів.

Свідчення 1

У. Фостер, тогочасний лідер американських комуністів: «Упродовж багатьох років широким масам американського народу були притаманні пацифістські ілюзії, що наша країна, яка омивається двома океанами із заходу і сходу і не має в цій півкулі суперничаючої великої держави, може продовжувати вести свій незалежний спосіб життя, уникаючи обплутуючих союзів, мирно торгуючи з рештою світу, без страху перед яким би то не було потенційним завоюванням».

(Коваль В. С. Политика и стратегия США во второй мировой войне. – К., 1987. – С. 5)

Свідчення 2

Д. Най, сенатор, 6 січня 1936 р.: «Ми можемо залишатися нейтральними тоді, якщо ми готові сплатити ціну за наші наміри отримати вигоду від крові інших націй у війні. Нейтральність є політикою споглядання в умовах економічного буму чи спокійного «звичайного бізнесу» в Америці у той час, коли інші нації воюватимуть, розраховуючи на допомогу від наших шахт, полів і заводів...»

(Essays and Documents in American Foreign Relations. 1890 –1991. – McGraw-Hill, inc., 1992. – P. 92)

Проте 30-і рр. поклали край самозаспокоєнню США. На Сході набирала сили Японія, загрожуючи американській військовій монополії в Тихому океані, Європа була збурена фашистським режимом в Італії та нацистським – у Німеччині. В Америці були достатньо обізнані з «Майн кампф» А. Гітлера, де відверто йшлося про досягнення світового панування, зокрема й над США, щоб зрозуміти, що відтепер жодна країна не може почуватися у цілковитій безпеці.

У США гучніше стали лунати голоси «втручальників» – тих, хто вважав, що й цього разу Америці не вдасться перечекати війну в Європі й необхідно до неї належно готуватися. Проте у серпні 1935 р. в США було прийнято закон про нейтралітет, який означав перемогу ізоляціоністів над «втручальниками».

Навіть за умов офіційно проголошеного конгресом ізоляціоністського курсу країни, США не були лише пасивним спостерігачем. У цьому, до певної міри, віддзеркалилися суперечності між ізоляціонізмом американських обивателів і прагненням адміністрації президента Ф. Рузвелта до виведення США на шлях світового лідерства. Без активної зовнішньої політики ця мета залишалася недосяжною, адже епіцентром найважливіших подій, що відбувалися у післяверсальському світі, залишалася Європа.

2. Загострення англо-німецьких суперечностей. Велика Британія, відокремлена від континенту Ла-Маншем, відчувала себе, як і Америка, у цілковитій безпеці. Вона тривалий час відігравала роль стримувача французьких претензій на лідерство на континенті, що стало вакантним після поразки Німеччини. Британська зовнішня політика в цілому була доброзичливо налаштована щодо Німеччини. Проте на Туманному Альбіоні були свідомі того, що переможену, але не зломлену Німеччину варто тримати на безпечній відстані. До середини 1934 р. британцям це вдавалося, але зі зміцненням Німеччини стала зростати й напруженість між двома країнами. Велика Британія зі значним запізненням помітила, що А. Гітлер зі спринтерською швидкістю відроджує армію та флот, мобілізуючи всі національні ресурси.

Саме змагання у військовій сфері, а не, як це було раніше, боротьба за ринки сировини чи конкуренція товарів, спричинили загострення англо-німецьких відносин. У 1934 р. через швидке посилення німецької військової авіації британський уряд прийняв рішення про збільшення впродовж п'яти років чисельності королівських військово-повітряних сил на 41 еска-

Свідчення 3

Г. фон Дірксен, німецький дипломат: «Англійці... уявили, що їх перехитрили в тактичному відношенні й що їхнім великодержавним позиціям на континенті існує загроза. Разом із суто людським прагненням «не дати обдурити себе ще раз» зміцнилося політичне рішення чинити перешкоди навіть ціною війни подальшим спробам змінити співвідношення сил на континенті без попереднього узгодження з Англією».

(Документы и материалы кануна второй мировой войны. – Том II: Архив Дирксена (1938 –1939 гг.). – М., 1948. – С. 25)

дрилью (понад 800 бойових літаків). У Лондоні віддавали собі звіт у тому, що якщо А. Гітлер випередить Англію в цьому напрямі, то наздогнати Німеччину буде вже неможливо й Британські острови будуть зручною мішенню для ударів німецької бомбардувальної авіації. З огляду на те, що в 1935 р. Німеччина офіційно повідомила про існування в неї забороненої Версальським договором військової авіації, ці кроки були хоч і запізнілими, але життєво необхідними.

Дошкульним ударом по престижу Великої Британії стало зазіхання Німеччини на святая святих Англії – її першість на морі. Як і у випадку з авіацією, у Лондоні «раптом» виявили, що Німеччина давно нехтує статтями Версальського договору, які обмежували її військово-морський флот. Німеччина таємно будувала надводні кораблі, створювала підводний флот. Це звісно, лякало англійців, а заяви німців, що їхні субмарини не воюватимуть проти торгових суден, наштовхували на думку, що якраз проти них вони і воюватимуть.

3. Зовнішня політика Франції. Зовнішня політика Французької республіки у період між двома світовими війнами пройшла кілька етапів. У перші повоєнні роки Франція категорично наполягала на безумовному виконанні всіма країнами, насамперед Німеччиною, Версальського договору. Упродовж цього «версальського періоду» Париж невсипно пильнував за обмеженням німецьких збройних сил і виплатою Німеччиною репарацій. На спроби німців ухилитися від виконання зобов'язань Франція реагувала миттєво, як під час франко-бельгійської окупації Руру в 1923 р.

Проте Версальський договір був з точки зору їхніх інтересів недосконалим, оскільки не усував загрози німецького реваншу. До того ж Велика Британія й США не приховували, що посилення Франції не входить в їхні розрахунки. Звідси – новий напрям у французькій зовнішній політиці – створення військово-політичних, так званих «тилових союзів» у Східній і Центральній Європі. Такий союз Франція уклала з Польщею (1921, 1934), а також створила блок придунайських країн (Чехо-Словаччина, Югославія, Румунія), що отримав назву ***Малої Антанти***.

«Тилові союзи», крім їхньої антинімецької спрямованості, також повинні були замінити для Франції її традиційне партнерство з Росією.

Згодом, насамперед завдяки зусиллям міністра закордонних справ Л. Барту, Франція змінила своє ставлення до СРСР, чому значною мірою сприяло те, що Радянський Союз мав добрі відносини з Німеччиною. У 1924 р. між Францією й СРСР було встановлено дипломатичні відносини, у 1932 р. підписано пакт про ненапад. Французи вважали, що нерозумно було б перетворювати СРСР, навіть якщо не все в ньому подобалося, у друга Німеччини.

Франція, маючи на своєму кордоні Німеччину, не могла сподіватися лише на міцні оборонні споруди на французько-німецькому кордоні – «лінію Мажино» – чи на допомогу союзної Англії, а тому частіше поглядала у бік Росії.

Свідчення 4

В. Черчілл, 7 лютого 1934 р.: «А що, якщо після того, як ми урівняємо французьку армію з німецькою і скоротимо її до розмірів останньої, після того, як ми доб'ємося рівності для Німеччини і ці переміни спричинять відповідну реакцію в Європі, що, якщо Німеччина заявить нам тоді: «Як ви можете тримати велику країну з 70-мільйонним населенням у такому становищі, за якого вона позбавлена права мати військово-морський флот, рівний по силі найкрупнішим флотам світу?»

(Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн. 1. – Т. 1–2. – М., 1991. – С. 55)

У 20-х – на початку 30-х рр. на міжнародних конференціях дедалі частіше порушувалося питання про те, що врівноваження військових сил Франції й Німеччини призведе до загального та вічного миру в Європі. Відповідно до розробленого в Лондоні в 1933 р. «плану Макдональда» передбачалося скоротити в мирний час французьку армію з 500 до 200 тис., а німецьку збільшити до такої ж кількості. План було відхилено, але сам факт його появи свідчив, що Франція повинна була самотужки дбати про свою безпеку.

Свідчення 5

Чисельність призовників 1914 – 1920 рр. народження, що призивалися у Франції та Німеччині в 1934 – 1939 рр.

Рік	Франція	Німеччина
1934	279 000	596 000
1935	184 000	464 000
1936	165 000	351 000
1937	171 000	314 000
1938	197 000	326 000
1939	218 000	485 000

У середині 30-х рр. Франція добилася створення ще одного блоку – ***Балканської Антанти*** у складі Греції, Румунії, Туреччини і Югославії, а також докладала активних зусиль для збереження своєї колоніальної імперії, насамперед в Африці.

4. Відмова Німеччини від дотримання статей Версальського договору. Відразу після поразки Німеччини у Першій світовій війні військові кола країни виношували плани реваншу. Заклики до нього знаходили відгук і серед частини німців, які й стали живильним середовищем для встановлення нацистської диктатури в країні. А. Гітлер, що прийшов до влади під гаслом «звільнення нації від пут Версалю», від самого початку вважав, що війна – єдиний засіб розширення «життєвого простору» для Німеччини.

Першим кроком А. Гітлера на шляху до розриву з Версальським договором стали події, пов'язані із ***Сааром*** – районом, багатим на залізну руду, який відповідно до Версальського

Свідчення 6

А. Гітлер: «Моєю програмою було усунення Версалю. ...Немає іншої людини, яка б так часто заявляла і писала про свої задуми, як я, а писав я завжди одне – скасувати Версаль!»

(Фест И. Гитлер. Биография. – Т. 3. – Пермь, 1993. – С. 4)

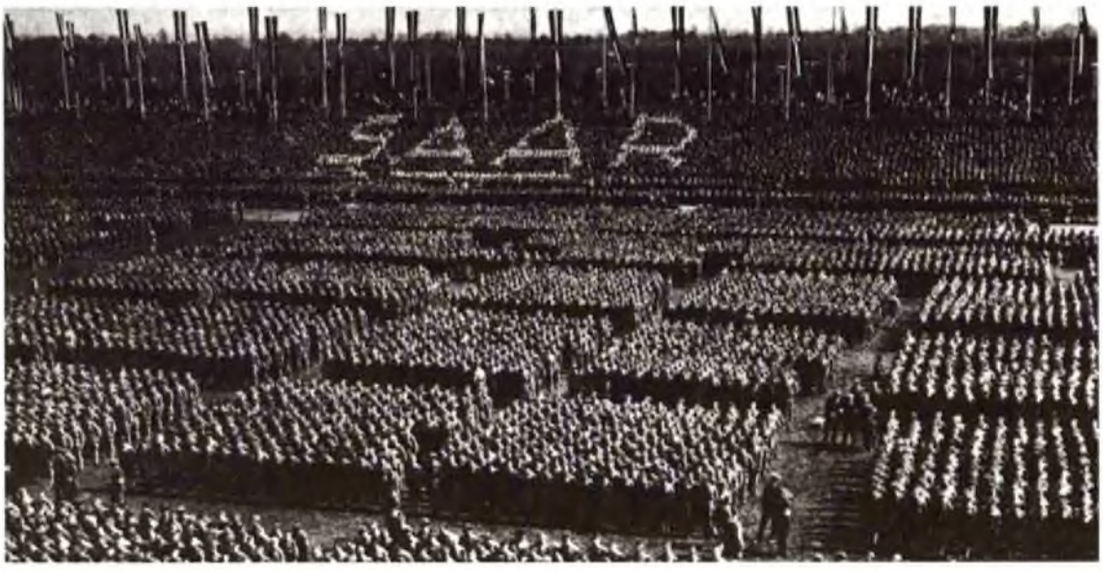

Парад з нагоди святкування плебісциту в Саарі

договору на 15 років був переданий під управління Ліги Націй. Після закінчення цього терміну в січні 1935 р. в Саарі було проведено плебісцит (голосування), під час якого саарці мали вибрати: або вони хочуть об'єднатися з Німеччиною, або увійти до складу Франції, або ж залишитися під управлінням Ліги Націй. Більшість населення Саару становили німці, чимало з яких, не вірячи в те, що розповідали про нацистську диктатуру, щиро хотіли повернутися до складу Німеччини.

Результатом голосування стала величезна перевага прихильників приєднання до Німеччини, й 1 березня 1935 р. Саар став частиною Німеччини.

Два тижні по тому А. Гітлер офіційно заявив, що він більше не має наміру дотримуватися обмежень щодо переозброєння Німеччини, встановлених Версальським договором, і збільшить чисельність армії до 550 тис. призовників, а згодом Німеччина відновила загальний військовий обов'язок.

5. Експансіоністські претензії Італії. Б. Муссоліні обіцяв італійцям, що під його керівництвом Італія посяде гідне її величної історії місце в Європі, стане великою й шанованою країною, якою разом з тим й остерігалися б інші країни. Від перших своїх заяв про те, що «фашизм не розрахований на експорт», Б. Муссоліні якраз і перейшов до експорту фашизму, створивши на середину 1925 р. фашистські партії в 40 країнах світу. Мета міжнародного фашизму, заявляв дуче, полягає в тому, щоб знищити «протестантську цивілізацію» Північної Європи.

Перші десять років фашистського правління Італія не виявляла експансіоністських намірів. Перший серйозний інцидент стався наприкінці серпня 1923 р. з Грецією, коли на грецько-

албанському кордоні невідомими греками було вбито чотирьох високопоставлених італійських вояків. Італія пред'явила Греції ультиматум з вимогою виплатити компенсацію в розмірі 50 млн лір, і коли Греція відхилила італійські домагання, Б. Муссоліні захопив грецький острів ***Корфу***. Питання розглядалося в Лізі Націй, завдяки чому вдалося досягти компромісу: Греція виплатила суму, на якій наполягала Італія, а Італія вивела свої війська з Корфу.

У загальних рисах засади фашистської зовнішньої політики були сформульовані до 1925 р. й полягали у створенні могутньої Італійської імперії й перетворенні всього континенту на потужний фашистський блок.

Зоною своїх виняткових інтересів Італія проголосила ряд регіонів світу. У 1924 р. Італія підписала з Югославією договір, за яким остаточно приєднала до себе о. Ф'юме; наступного року було проголошено про приєднання до Італії Албанії. Колоніальна політика Італії включала в себе, з одного боку, постійні вимоги до Ліги Націй визнати за Римом права на колоніальні мандати, а з іншого – активне освоєння африканських колоній (Сомалі, Ефіопія, Лівія, Еритрея) заселенням їх італійцями. В інших колоніях, на які Італія не могла реально претендувати, наприклад у Ємені та Марокко, вона постійно перешкоджала Великій Британії й Франції. У Східному Середземномор'ї Б. Муссоліні підтримував антидемократичні сили в Єгипті й антифранцузьких повстанців у Сирії та в Лівані.

Італія одночасно успішно діяла на дипломатичному фронті. Б. Муссоліні співчутливо ставився до країн, обділених Версальським договором, зокрема до Німеччини. Проте Італія, зберігаючи вірність Великій Британії й Франції, до пори до часу займала досить незалежну позицію, претендуючи на роль третейського судді між західними демократіями і Німеччиною. Б. Муссоліні не міг вибачити французам того, що свого часу вони торпедували італійські домагання рівноправності у військових флотах із великими державами.

Важливим дипломатичним успіхом Б. Муссоліні було встановлення в 1924 р. дипломатичних відносин з Радянським Союзом. Щоправда, він був розлючений тим, що Італії не вдалося стати першою країною західного світу, яка визнала СРСР – на кілька днів її випередила Велика Британія.

У 1933 р. Італія запропонувала Великій Британії, Франції та Німеччині підписати «пакт 4-х», який передбачав за посередництва Італії та Англії примирення Франції і Німеччини. Проте з посиленням намагання А. Гітлера розрубати «версальський вузол», Італія стала займати щодо Німеччини більш насторожену позицію, остерігаючись, що німецькі апетити можуть бути настільки великими, що Італії взагалі нічого не дістанеться. Б. Муссоліні розглядав плани створення міцної антинімецької коаліції з Лондоном і Парижем та невдовзі віддав перевагу союзу з Німеччиною та Японією.

6. Зовнішньополітична доктрина СРСР. Характер радянської зовнішньої політики був надто суперечливим.

Комуністична верхівка СРСР уже усвідомила, що розрахунки на блискавичну «світову революцію» зазнали краху й потрібно уживатися із Заходом. До середини 30-х рр. Радянський Союз переконливо доводив свою заінтересованість у мирному співіснуванні, але тоталітарний характер сталінського режиму позначався і на зовнішній політиці країни.

Як генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін офіційно й безпосередньо не брав участі в переговорах з іноземними країнами, не приймав послів, не підписував дипломатичних документів. Але саме за його вказівками радянська зовнішньополітична доктрина базувалася на переконаності, що в міжнародних відносинах визначальним є не принцип переважання загальнолюдських інтересів над класовими, а навпаки. Звідси – однобічна оцінка розстановки і співвідношення політичних сил у світі.

Свідчення 7

В. Молотов, народний комісар закордонних справ СРСР: «Немає необхідності доводити, що зовнішня політика Радянського Союзу докорінно миролюбна й спрямована проти агресії... В єдиному фронті миролюбних держав, що насправді протистоять агресії, Радянському Союзу не може не належати місце в передових рядах».

(Год кризиса. 1938 – 1939: Документы и материалы. – Т.1. – М., 1990. – С. 530)

Згідно з цією доктриною у центрі світової політики перебувала боротьба на знищення двох соціальних систем – соціалістичної (СРСР) і капіталістичної (весь Захід, незалежно від того, чи це демократичні – США, Велика Британія й Франція, чи фашистська Італія й нацистська Німеччина). Причому, у міру «просування» СРСР до комунізму, ця боротьба, за Й. Сталіним, мала неодмінно загострюватися. Тому СРСР повинен був одночасно нарощувати військову міць і прагнути використати першуліпшу нагоду, щоб зіткнути між собою капіталістичні країни.

Відповідно до вказівок Й. Сталіна Радянський Союз нагнітав дух протистояння у міжнародних справах, що заважало тверезо визначитись, де його вороги, а де потенційні союзники. До того ж Й. Сталін послідовно не довіряв Англії і Франції, тому хоча з приходом до влади в Німеччині націонал-соціалістів він й активізував контакти з Англією і Францією, але при цьому мав на меті скористатися «міжімперіалістичними суперечностями».

У моральному й політичному плані Й. Сталін був більше схильний до союзу з А. Гітлером. Він перебував на роздоріжжі: бажав краху Версальської системи, яка нічого не дала Росії, але без надійного союзника, яким виявиться згодом А. Гітлер, досягти цього не міг. Розвиток Радянського Союзу, за впливу на цей процес постаті Й Сталіна, змушував комуністичну верхівку йти

Свідчення 8

Г.-А. Якобсен, німецький історик: «...Радянське керівництво проводило подвійну політику і при цьому остаточні рішення залежали від того, яка сторона запропонує більше. Берлін відреагував позитивніше. А ось у Лондоні вагалися».

(Г.-А. Якобсен. Человечество воевало...// Литературная газета. – 1989, 30 августа.)

на зближення з Німеччиною незалежно від того, які політичні сили були при владі у ній. До початку в 1939 р. Другої світової війни СРСР поставив до Німеччини 2 млн тонн зерна, 1 млн тонн нафти, 100 тис. тонн бавовни та багато інших матеріалів.

Крах «воєнного комунізму», згортання НЕПу та перехід до сталінського варіанту «форсованої індустріалізації – запоруки реалізації доктрини «світової комуністичної революції», змушували Й. Сталіна шукати шляхів до налагодження економічних зв'язків з ненависним йому Заходом. Важливим торговельним партнером СРСР були Сполучені Штати, які хоч і відчували страх перед комуністичним режимом, але були заінтересовані в безмежному радянському ринку для збуту своїх товарів. Незважаючи на відсутність дипломатичних відносин між двома країнами, американські ділові кола у 20-х – на початку 30-х рр., особливо в період «Великої депресії», активно розвивали економічне співробітництво з СРСР.

Але в подальшому через комуністичний терор під тиском громадської думки спочатку США, а потім й інші західні країни практично згорнули торгівлю з СРСР, що призвело до стрімкого скорочення виробництва в Радянському Союзі й, як результат, – провалу другої п'ятирічки.

Саме тоді Й. Сталін звернув погляд до Німеччини, яка, затиснута в прокрустове ложе статей Версальського договору, конче потребувала джерел сировини та ринку збуту своїх товарів. Те, що Берлін і Москва перебували у подібному становищі й вважали себе приниженими Версалем, робило їх природними союзниками у боротьбі за ліквідацію усієї повоєнної спадщини Версальських угод.

Так само, як і затавровані Й. Сталіним «імперіалістичні хижаки», СРСР мав далекосяжні плани. До переліку держав, до яких радянське керівництво мало територіальні претензії, належали Польща, Румунія, Фінляндія, Угорщина. Латвія, Литва й Естонія взагалі розглядалися як такі, що мали бути поглиненими Радянським Союзом.

Зовнішньополітичні пріоритети провідних країн світу базувалися на національному, державному й ідеологічному егоїзмі, тому наприкінці 30-х рр. світ опинився перед загрозою нової світової війни.

? Запитання і завдання

1. Проаналізуйте Свідчення *1* та *2*. Наскільки точно висловлені в них міркування пояснюють причини прийняття Конгресом США закону про нейтралітет?

2. Чим Ви можете пояснити загострення англо-німецьких відносин у другій половині 30-х рр.? Чи поділяєте Ви аргументацію з цього приводу Г. фон Дірксена (Свідчення *3*)?

3. На підставі статистичних даних про співвідношення кількості німецьких та французьких призовників (Свідчення *5*) зробіть висновок про головну, на думку французьких політиків, небезпеку для Франції.

4. Які акції Німеччини свідчили про її відмову від дотримання статей Версальського договору й чому Захід не вжив щодо А. Гітлера відповідних заходів?

5. Чи вважаєте Ви, що Б. Муссоліні вдалося реалізувати його зовнішньополітичну доктрину?

6. Проаналізуйте різні точки зору щодо зовнішньополітичної доктрини СРСР (Свідчення *7*, *8*), яка з них є найнеупередженішою? Аргументуйте Ваш вибір.

Головні події:

1923 р. – грецько-італійський конфлікт, спричинений захопленням Італією грецького острова Корфу
1932 р. – договір про ненапад між СРСР та Францією
1933 р. – встановлення дипломатичних відносин між США та СРСР
1935 р. – приєднання Саару до Німеччини
– прийняття Конгресом США закону про нейтралітет

§ 36. НАРОСТАННЯ ЗАГРОЗИ ВІЙНИ

1. Зростання агресивності Японії, загарбання нею Північно-Східного Китаю. Японія претендувала на лідерство на Далекому Сході та й в усій Азії. Саме вона першою стала на шлях війни, вибрала об'єктом агресії ***Маньчжурію***. Ця китайська провінція здавна приваблювала Японію, але особливо активне японське проникнення розпочалося після російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. Маньчжурія та Монголія зображувалися японською пропагандою як території, що не мали відношення до Китаю й повинні бути самостійними державами, «першою лінією оборони» Японії проти «червоної загрози» з боку Китаю та СРСР.

До середини 20-х рр. Японія практично безперешкодно встановила свій фінансовий і митний контроль над Маньчжурією, але китайський уряд за підтримки США став протидіяти мирній японській експансії.

На початку 1928 р. японці вторглися у китайську провінцію Шаньдун, але успіху не досягли. Та вже з весни 1931 р. японська преса розпочала кампанію звинувачень китайських властей у Маньчжурії в утисках японських підданих. 18 вересня, організувавши вибух на японській ділянці Південноманьчжурської залізниці, Японія, відповідно до «меморандуму Танаки», розв'язала війну проти Китаю. Після японського вторгнення Чан Кайші записав у своєму щоденнику: «З початком японської агресії в Китаї розпочалася Друга світова війна».

Саме в цей час у Женеві тривала міжнародна конференція щодо роззброєння. З падінням м. Мукдена японські війська за 12 годин окупували всю територію Південної Маньчжурії й, не наражаючись на опір китайської армії, рушили в глиб країни.

Японські вояки в Маньчжурії

Поставлена перед фактом війни між двома країнами – членами Ліги Націй, Рада Ліги запропонувала Японії та Китаю нормалізувати відносини, але японська Квантунська армія продовжувала бойові дії. Наприкінці жовтня Рада Ліги Націй прийняла резолюцію з вимогою до Японії у тритижневий термін вивести війська з Маньчжурії. Проте через те, що представник Японії проголосував проти резолюції, вона не мала юридичної сили.

СРСР, що також претендував на панування в цьому регіоні, постачав Східнокитайською залізницею озброєння та «добровольців» китайцям. Просуваючись на північ провінції, Квантунська армія дедалі ближче підходила до радянсько-китайського кордону й у листопаді 1931 р. блокувала стратегічно важливу для СРСР Східнокитайську залізницю. Радянське керівництво відхилило японську ноту протесту з приводу допомоги китайській армії зброєю та добровольцями з боку СРСР, заявивши, що Радянський Союз такої допомоги не надає, дотримуючись нейтралітету у цій війні.

Показово, що хитка позиція Ліги Націй зумовила розгортання в Японії та Китаї широкого руху за вихід кожної із цих країн з Ліги. Наприкінці року Рада Ліги Націй створила комісію на чолі з англійцем лордом Літтоном, яку склали представники США, Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії.

На початок 1932 р. Японія окупувала всю територію Маньчжурії й проголосила створення окремої держави ***Маньчжоу-Го*** на чолі з останнім представником маньчжурської династії Цін Пу I*, якого невдовзі було проголошено імператором.

Свідчення 1

Пу I: «Я міг лише перебувати під чоботом у Квантунської армії, нічого іншого я не вмів, ні про що інше не думав. Тому, коли Квантунська армія погодилася, щоб під час урочистої церемонії я був вдягнений в імператорський халат, то нічого більше я вже не вимагав. 1 березня 1934 р., рано-вранці, у передмісті Чанчуня Сінхуацунь на штучно насипаному пагорбі, що зображував «храм Неба», я в імператорському халаті приніс жертви предкам і здійснив давній ритуал вступу на престол. Потім, повернувшись до міста, я перевдягнувся в однострій генералісимуса й провів урочисту церемонію сходження на престол».

(Пу I. Первая половина моей жизни: Воспоминания Пу I – последнего императора Китая. – М., 1968. – С. 359)

Японія та Маньчжоу-Го підписали угоду, за якою «з метою забезпечення оборони й захисту» Маньчжоу-Го Японія отримувала право мати в Маньчжурії свої війська, а також інші важливі для неї пільги.

Восени 1932 р. комісія лорда Літтона представила Раді Ліги Націй звіт про становище в Маньчжурії, в якому наголосила на фактичній її окупації Японією та рекомендувала не визнавати Маньчжоу-Го.

Разом з тим у звіті містилася пропозиція надати Маньчжурії статус автономії у складі Китайської республіки й застерегти

* Див. § 27. «Китай», пункт 1. «Рух 4-го травня».

особливі пільги на її території для Японії. Відтак у прийнятій на підставі рекомендацій комісії резолюції Ліги Націй ішлося про незаконне захоплення Маньчжурії Японією, але визнавалися за останньою «особливі інтереси» в китайській провінції. Великі держави, за винятком СРСР, не погоджувалися зі вжиттям проти Японії таких заходів, які б змусили її звільнити зайняту територію.

А це, як виявилося, не влаштувало Японію, і вона на знак протесту проти результатів діяльності комісії Літтона в березні 1933 р. демонстративно припинила своє членство в Лізі Націй. Цим самим керівництво Японії фактично заявляло, що воно виходить з правового поля, створеного рішеннями Паризької та Вашинґтонської мирних конференцій.

Наприкінці 30-х рр. Японія двічі перевірила на міцність СРСР на Далекому Сході й у союзній йому Монголії. Перший серйозний японсько-радянський збройний конфлікт стався влітку 1938 р. у районі озера ***Хасан***, де японці силами двох піхотних дивізій, кавалерійської та піхотної бригад безуспішно атакували позиції Червоної армії. У серпні бойові дії закінчилися поразкою Японії.

Удруге дві країни зійшлися на полі бою в 1939 р. у районі озера ***Халхін-Гол*** на території Монголії. Після запеклих боїв, під час яких Японія втратила близько 80 тис., а монгольські й радянські війська – близько 18 тис. вояків, японці знову зазнали поразки.

2. Підготовка Німеччини до війни. Зі встановленням у Німеччині нацистського режиму Європа також втратила спокій. Усі попередні заяви і дії А. Гітлера свідчили, що він лише вичікує на слушну нагоду, щоб розпочати глобальну війну. Його план з підготовки до війни передбачав низку заходів: пропагандистську кампанію серед співвітчизників, дипломатичну підготовку, переозброєння війська (до 1935 р. збройні сили Німеччини називалися райхсвером, а після цієї дати – вермахтом) тощо.

Відродження військового потенціалу Німеччини розпочалося ще до приходу А. Гітлера до влади. Німеччина з допомогою СРСР, який так само був невдоволений Версалем, розпочала переозброєння ще в 20-х рр. За Версальським договором їй заборонено було це робити, отож після укладення між СРСР та Німеччиною в 1926 р. договору про ненапад і нейтралітет (його дію було продовжено в 1931 р., а ратифіковано в травні 1933 р.) підготовка німецьких військових фахівців здійснювалася в ряді російських міст. Там було створено радянсько-німецькі бази й тренувальні табори: авіаційну базу в м. Липецьку, танкову – під м. Казанню на Камі, станцію з випробування бойових отруйних речовин у м. Саратові. Щороку в СРСР проходили підготовку близько 80 німецьких офіцерів, багато з яких потім брали участь у бойових діях проти СРСР у роки Другої світової війни. З німецького боку програмою керували визначні німецькі генерали, а з радянського – К. Ворошилов, І. Уборевич та ін. Відповідно радянські військовики й фахівці проходили навчання в Німеччині.

Проте вже з літа 1933 р. німецька сторона стала згортати військові програми з СРСР, пояснюючи це браком коштів, і невдовзі німецькі тренувальні табори на території СРСР були ліквідовані. Надалі А. Гітлер дедалі більше опирався на внутрішні резерви та співробітництво з потужними німецькими (Круппа, Тіссена, Феґлера та ін.) й західноєвропейськими та американськими фірмами з виробництва зброї. Об'єднана в галузеві й територіальні групи, переведена на військовий лад німецька економіка виробляла сотні, а потім і тисячі танків, літаків, підводних і надводних суден. Нові підприємства, оснащені за останнім словом інженерної думки, на 1938 р. забезпечили країні першість у західному світі з виробництва металу та інших стратегічних матеріалів.

Темпи переозброєння вермахту були вражаючими й не могли не свідчити про військові приготування націонал-соціалістів. Упродовж 1933 – 1939 рр. бюджетні видатки на військові потреби зросли в 10 разів.

Проте в 1935 р. Англія підписала з Німеччиною морський договір, за яким Німеччина отримала право мати надводний флот, тоннажність якого становила 35 % тоннажності британського флоту, й підводний – 45 %. Того ж року таємно й незаконно створені військово-повітряні сили Німеччини («люфтваффе») вже відкрито претендували на рівність із британською військовою авіацією.

7 березня 1936 р. Німеччина запропонувала Англії, Франції, Бельгії та Голландії укласти терміном на 25 років мирний договір і провести демілітаризацію обох сторін райнського кордону. Та вже через дві години після цього А. Гітлер оприлюднив у райхстазі свій намір повернути Райнську зону Німеччині. Поки тривала його промова, близько 40 тис. німецьких вояків на порушення Версальського й Локарнського договорів перетнули кордон ***Райнської зони***. Населення, з одного боку, раділо їхньому приходу, а з іншого – боялося реакції на цю акцію з боку Англії й Франції. Для заспокоєння Лондона та Парижа А. Гітлер заявив, що окупація Райнської зони має символічний характер.

Ліга Націй розглянула порушення Німеччиною міжнародних договорів лише наприкінці місяця і застерегла А. Гітлера від збільшення чисельності німецьких військ у Райнській області, проте на той час на Б. Муссоліні вже не можна було покластися, а без Італії Локарнський договір втрачав сенс.

Захід знову не зважився зупинити агресію в її зародку. Оскільки авантюра на Райні зійшла нацистам з рук, вони розпочали форсовану підготовку до завоювання світового панування.

Свідчення 2

В. Черчілл: «Найважливіший факт полягав у тому, що німці випередили нас як в авіації, так і у військовому виробництві...

Ми лише могли з допомогою надзвичайного напруження сил, котре вивело б нас із рівноваги, поліпшити становище, але цілком його виправити ми вже були нездатні».

(Черчилль У. Вторая мировая война. Кн. 1. – Т. 1–2. – С. 105)

Свідчення 3

Й. фон Ріббентроп, міністр закордонних справ Німеччини в 1938–1945 рр.: «Після того, як Барту знову ... включив Польщу у французьку систему пактів, відбулася ратифікація французько-російського договору про взаємну допомогу*, який, звісно, становив безпосередню загрозу райху й означав розрив Локарнської угоди. Відповіддю Гітлера став важливий крок – відновлення німецького військового суверенітету на всій території райху».

(Риббентроп И. фон. Между Лондоном и Москвой: Воспоминания и последние записи. – М., 1996. – С. 106)

Німецькі війська вступають у демілітаризовану Райнську зону

3. Діяльність Ліги Націй в умовах наростання воєнної небезпеки. Ліга Націй мала як незаперечні успіхи, так і чимало провалів. Власне, Ліга була «дитиною» свого часу. До позитивних здобутків Ліги належать її спроби налагодити міжнародну співпрацю в соціальній та економічній сферах, створення Комісії опіуму, що стала ініціатором протидії розповсюдженню наркотиків. Уперше в історії Ліга Націй привернула увагу до проблеми надання промислово розвинутими країнами економічно слабким країнам нових технологій, опікувалася проблемами матері й дитини, освітою, культурою, фаховою підготовкою та багатьма іншими напрямами діяльності, в яких окремі держави самостійно зробити нічого не могли.

Договір про створення Ліги Націй був невід'ємною складовою Версальського договору, а відтак не можна було створити міцну міжнародну організацію, покликану забезпечити мир в усьому світі, тим же договором, який запалив багаття недовіри між вчорашніми ворогами. Іншою важливою причиною невдачі Ліги в цій галузі були недоліки її Статуту.

Невтішний загальний результат діяльності Ліги Націй щодо збереження миру був породжений низкою причин.

Проте не можна характеризувати діяльність Ліги Націй виключно негативно.

---

* Французько-радянський договір набув чинності лише через 20 днів після окупації А. Гітлером Райнської зони; договір жодною мірою не суперечив Локарнській угоді.

Свідчення 4

Зі Статуту Ліги Націй: «...Для розвитку співробітництва між народами і для забезпечення їхніх миру і безпеки важливо... не вдаватися до війни, встановити цілковиту гласність у міжнародних відносинах, заснованих на справедливості та честі, суворо дотримуватися приписів міжнародного права, всіх передбачених договорами зобов'язань у взаємних відносинах організованих народів».

(Морозов Г.И. Лига Наций: взгляд через полвека // Вопросы истории. – 1992. – № 2–3. – С. 164)

Причини невдач Ліги Націй у справі збереження миру

Англія та Франція не завжди діяли злагоджено. За відсутності в Лізі США й до вступу до неї СРСР вони були головними країнами в організації, проте їхня позиція щодо важливих питань міжнародного життя, боротьба за лідерство в керівних органах Ліги Націй справляли дестабілізуючий вплив на діяльність Ліги в цілому

Ряд впливових у світі країн, насамперед США, не були членами Ліги Націй. Членство в організації США сприяло б розширенню її можливостей і зростанню авторитету. Поповнення Ліги великими державами (СРСР у 1934 р.) супроводжувалося виходом з неї інших впливових країн (Японія в 1933 р. й Німеччина в 1934 р.)

Ліга не мала реальних важелів для припинення агресії й сильні країни не виконували її рішень. До того ж системи колективної безпеки не було, Англія та Франція були зосереджені переважно на своїх власних інтересах, не хотіли брати участі у такій системі

Чимало з держав – членів Ліги, насамперед країни «осі», не бажали виконувати взяті на себе зобов'язання

Ліга Націй була послаблена «Великою депресією», що охопила світ після 1929 р. У час економічної кризи уряди не були заінтересовані в наданні допомоги іншим країнам, та й не мали на те ресурсів. Японія та Італія шукали вихід із кризи в інтервенції в інші країни без страху, що Ліга може їх за це покарати

Успіхи Ліги Націй у збереженні миру

1920 р. – Ліга Націй владнала конфлікт довкола Аландських островів між Швецією та Фінляндією

1922 р. – Ліга врятувала Австрію від фінансового краху

1925 р. – активне втручання Ліги запобігло новій війні між Грецією та Болгарією

1926 р. – у рамках Локарнського врегулювання до Ліги приєдналася Німеччина

1934 р. – до Ліги Націй вступив Радянський Союз. Невдачі Ліги Націй у збереженні миру

Невдачі Ліги Націй у збереженні миру

1923 р. – після захоплення Італією грецького острова Корфу Ліга лише спромоглася не визнати законність цієї акції

1931 р. – Ліга майже нічого не зробила, щоб змусити японців вивести свої війська з Маньчжурії. Японія проігнорувала критику з боку Ліги і в 1933 р. вийшла із цієї організації

1934 р. – А. Гітлер від самого початку презирливо поставився до Ліги й через рік після його приходу до влади Німеччина вийшла з неї

1935 р. – у відповідь на агресію Італії проти Ефіопії Ліга намагалася спинити війну запровадженням проти Італії економічних санкцій, проте вони не досягли мети через їхню обмеженість

Запитання і завдання

1. Які, на Вашу думку, цілі переслідувала Японія вторгненням Квантунської армії в Північно-Східний Китай?

2. Проаналізуйте події, пов'язані з проголошенням держави Маньчжоу-Го. Чи вважаєте Ви, що вона дійсно була незалежною (використайте Свідчення *1*)?

3. Доберіть факти, які б свідчили про підготовку Німеччини до війни. Як Ви ставитеся до викладених у Свідченні *2* думок В. Черчілля?

4. Деякі історики оцінюють окупацію Райнської зони як своєрідний Рубікон, перейшовши який А. Гітлер спалив за собою мости до мирного розв'язання передвоєнних проблем. Чи поділяєте Ви таку точку зору?

5. На підставі аналізу здобутків і прорахунків Ліги Націй дайте загальну оцінку її діяльності в умовах наростання воєнної загрози.

Головні події:

1931 р. – вторгнення Японії у Маньчжурію
1932 р. – проголошення держави Маньчжоу-Го
1935 р. – англо-німецький морський договір
1936 р., 7 березня – окупація Німеччиною демілітаризованої Райнської зони

§ 37. ЗГУРТУВАННЯ СИЛ АГРЕСІЇ

1. Напад Італії на Ефіопію. Економічні проблеми, а також мрія про лаври Наполеона спонукали Б. Муссоліні до колоніальних завоювань в Африці. З 1934 р. Італія розпочала приготування до агресії проти Абіссінії (Ефіопії) – єдиної на континенті незалежної держави. Б. Муссоліні був свідомий того, що Ліга Націй не має реальних важелів припинення агресії, а Британія та Франція надто стурбовані діями А. Гітлера в Європі, щоб втрутитися у конфлікт.

Публічно перелічивши «91 приклад ефіопської агресії проти Італії» й зосередивши у Східній Африці найчисленнішу в історії колоніальних воєн 500-тисячну армію, Б. Муссоліні 2 жовтня 1935 р. розпочав війну проти Ефіопії. До Ліги Націй він напра-

Італійські вояки прощаються зі своїми сім'ями перед відправленням в Абіссінію. *Рим, 1935*

вив повідомлення, що Італія стала жертвою ефіопської агресії, але в це ніхто не повірив – усі 56 країн – членів Ліги проголосували за визнання агресором Італії.

Європейці були шоковані, а Ліга Націй наклала заборону на поставки до Італії військових матеріалів і озброєння. Щоправда, через невключення до переліку нафти, такі заходи Ліги не могли спинити війни. Крім того, для Англії та Франції дружба з Італією була важливішою і за долю Ефіопії, і за саму Лігу Націй. Поведінка під час війни міністрів закордонних справ, відповідно британського – Самуеля Ґора і французького – П'єра Лаваля, була свідченням тому.

Війна виявила слабкість італійської армії. Зустрівши рішучий опір місцевих племен, вона застосувала заборонений міжнародним правом отруйний газ, але ціною великих втрат спромоглася лише на початку травня наступного року здобути столицю країни Аддис-Абебу. Ефіопія капітулювала, а її імператор Гайле Селласіє подався у вигнання. При цьому більшість території Ефіопії залишалася незавойованою.

2. Вторгнення Японії до Центрального Китаю. Під гаслом протистояння посиленню впливу Радянського Союзу в Китаї Японія у 1937 р. поширила інтервенцію на Центральний Китай. Приводом до поновлення воєнних дій Японії в Китаї став збройний інцидент біля Пекіна, що стався у липні 1937 р. Тоді японські солдати, які проводили навчання, потрапили під обстріл китайської артилерії. Чан Кайші відхилив японські вимоги визнати провину Китаю та покарати винуватців і закликав народ до боротьби. Долаючи опір китайців, японські війська до кінця 1938 р. окупували значну частину країни. Однак остаточної перемоги їм досягти не вдалося; опір партизанським діям китайців потребував збільшення чисельності японських військ. Китайська армія, попри півторамільйонні жертви Китаю, не була знищена. З-поміж великих країн лише

СРСР, який наприкінці серпня 1937 р. підписав договір про ненапад з Китаєм, надав Китаю значну допомогу військовими фахівцями, насамперед льотчиками, та озброєнням. Як наслідок – у 1939 р. японці припинили наступ й висловили готовність до встановлення двосторонніх відносин шляхом переговорів.

3. «Вісь» Берлін – Рим – Токіо. Починаючи з 1936 р. Німеччина, Італія та Японія значно активізувалися на міжнародній арені. Незважаючи на наявність певних розходжень (зокрема, Німеччина не схвалювала дії Японії в Китаї, вважаючи, що вони підштовхнуть Пекін до альянсу з СРСР), ці країни поступово ставали союзниками. Перемога на виборах у Франції Народного фронту відвернула Б. Муссоліні від Парижа й штовхнула в обійми А. Гітлера. Улітку 1936 р. А. Гітлер ще вагався між перспективою налагодження добрих відносин з Англією та союзом з Італією, але все ж таки схилився до другого варіанту. Не останню роль у цьому відіграло досьє під назвою «Німецька загроза», складене британським дипломатом А. Іденом і передане А. Гітлеру зятем Б. Муссоліні графом Г. Чіано. 24 жовтня 1936 р. між Італією й Німеччиною було підписано таємний протокол про узгоджені дії. Так, за словами Б. Муссоліні, утворилася «вертикаль», або ***«вісь» Берлін – Рим***.

У листопаді 1936 р. між Німеччиною та Японією було підписано угоду «проти Комуністичного Інтернаціоналу» та «Додаткову таємну військову угоду», що поклали початок ***Антикомінтернівському пакту***. На початку листопада 1937 р. до нього приєдналася й Італія, завершивши формування «осі» ***Берлін – Рим – Токіо***. Проте хоча Антикомінтернівський пакт формально був спрямований проти підривної міжнародної діяльності Комінтерну й СРСР, але він становив загрозу і для західних держав. Недаремно Й. Сталін у 1940 р. розглядав питання про прилучення до нього, а відразу після підписання радянсько-німецького пакту про ненапад Й. фон Ріббентроп запевняв Й. Сталіна, що пакт був «загалом спрямований не проти Радянського Союзу, а проти західних демократій», і Берлін «знав і міг здогадатися з тональності російської преси, що радянський уряд це цілком усвідомлює». Й. Сталін до цього додав, що Антикомінтернівський пакт налякав головним чином «лондонське Сіті й дрібних англійських торговців».

4. Політика «умиротворення» агресорів. Антиверсальські акції Німеччини змушували європейські демократії визначити метод взаємин з Німеччиною.

Оскільки США самоізолювалися від втручання в європейські справи, а Велика Британія, з одного боку, почувалася у безпеці, а з іншого – практично не мала сухопутної армії, щоб припинити агресію Німеччини, Франція ставала залежною від поведінки Лондона. Було вирішено не застосовувати стосовно А. Гітлера силових методів, а піти на поступки, тим більше, що Гітлер щоразу заявляв, ніби після задоволення чергової його вимоги він більше ні на що не претендуватиме.

Чимало західних політиків вважали, що якщо А. Гітлер і зважиться на війну, то це буде війна не проти Англії чи Франції, а проти СРСР. Німецька пропаганда й дипломатія підігрівали такі сподівання, так само, як вони натякали Й. Сталіну, що Німеччина неодмінно воюватиме проти західних «плутократій».

Політика поступок керівництва Великої Британії та Франції експансіонізму А. Гітлера отримала назву ***політики «умиротворення»***. Її здійснення розпочалося з приходом нацистів до влади в Німеччині й закінчилося 15 березня 1939 р. окупацією Німеччиною Чехо-Словаччини. При цьому серед істориків є прихильники точки зору, що ініціатором політики був саме Радянський Союз, який, уклавши у 1922 р. Рапалльський договір з Німеччиною, активно сприяв переозброєнню німецької армії й вишколу її кадрів.

5. Захоплення Німеччиною Австрії. Першою жертвою нацистської Німеччини у Європі після ремілітаризації Райнської зони стала Австрія – батьківщина А. Гітлера. За Версальським договором Австрія повинна була бути невеликою й економічно слабкою країною, яка ніколи не могла об'єднатися з Німеччиною. Більшість австрійців була німецькомовною й прагла такого об'єднання. Ці їхні настрої підігрівала місцева нацистська партія, яка значно активізувалася після перемоги А. Гітлера в Німеччині.

У липні 1934 р. в Австрії провалилася спланована А. Гітлером спроба нацистського заколоту. Півтори сотні вояків з окремого австрійського батальйону СС захопили центральну радіостанцію й передали в ефір повідомлення про повалення уряду канцлера ***Енгельберта Дольфуса***. Самого канцлера було застрелено в його резиденції – палаці Меттерніха. Проте поліції вдалося роззброїти й заарештувати більшість заколотників, семеро з яких були згодом засуджені до смертної кари. Щоб створити враження своєї непричетності до заколоту, А. Гітлер видав Австрії заколотників, які втекли до Німеччини, й висловив співчуття з приводу вбивства Е. Дольфуса. З цього моменту намітився серйозний розкол між А. Гітлером і Б. Муссоліні, який для захисту, у разі необхідності, австрійської незалежності зосередив італійські війська у Бреннерському проході. Та А. Гітлер не надав допомоги австрійським заколотникам й італійські війська не знадобилися. Загрозу війни між фашистами і нацистами було усунуто.

Взаємини між Італією й Німеччиною змінилися на краще з утворенням «осі» Берлін – Рим і початком італійської агресії в Ефіопії. Б. Муссоліні було вже не до Австрії, й спочатку Німеччина в 1936 р. нав'язала Відню кабальний договір, а згодом упритул зайнялася «австрійським питанням». Під керівництвом Г. Герінґа в Берліні був розроблений план загарбання Австрії – «план Отто».

У самій Австрії нацисти розгорнули шалену агітацію за об'єднання й провели по всій країні маніфестації. Тим самим

перед А. Гітлером було запалено зелене світло. У лютому 1938 р. він викликав до себе нового австрійського канцлера Курта Шушнінґа й у брутальній формі наполіг на переданні двох міністерських портфелів в австрійському уряді, зокрема й міністра громадської безпеки, нацистам. В іншому разі, погрожував А. Гітлер, Австрія негайно буде окупована німецькими військами. Під час розмови К. Шушнінґу були продемонстровані авіаційні карти з позначеними на них автрійськими містами, що мали бути знищені авіацією Г. Герінґа. К. Шушнінґ погодився.

Австрійський канцлер пустив у хід останній свій козир – він призначив плебісцит з питання, чи хочуть австрійці об'єднатися з Німеччиною, чи Австрія повинна бути незалежною. Та невдовзі на вимогу А. Гітлера К. Шушнінґ відмовився від проведення референдуму.

Уже 13 березня 1938 р. німецькі війська, знехтувавши австрійським суверенітетом, вторглись у країну й здійснили «аншлюс» (приєднання) її до райху. В умовах фактичної окупації німецьке ґестапо скалічило, кинуло до в'язниць та вбило близько 80 тис. політичних опонентів аншлюсу.

Свідчення 1

З директиви А. Гітлера від 11 березня 1938 р. про вторгнення в Австрію: «... 2. Командування всією операцією в цілому я приймаю на себе... Сухопутним військам: вступити на територію Австрії.., швидко оволодіти Віднем і виставити заслон на австрійсько-чеському кордоні.

Військово-повітряним силам: вести демонстративні дії й скидати пропагандистські матеріали; оволодіти австрійськими аеродромами для можливого приймання додаткових сил; надавати необхідну підтримку сухопутним військам...»

(Накануне. 1931–1939: Как мир был ввергнут в войну. – М., 1991. – С. 156)

У такій обстановці на проведеному в квітні з метою надання окупації легітимності плебісциті на користь аншлюсу було подано 97 % голосів австрійців, які взяли участь в опитуванні.

Німеччина поглинула країну з 8-мільйонним населенням, а також її економічний та військовий потенціал. Геноцид* нацистів проти австрійських євреїв жахав громадську думку на Заході, але жодної конкретної дії проти цього не було вжито. Велика Британія й Франція досить помірковано зреагували на ліквідацію Австрійської республіки, Лондон взагалі цього «не помітив», а Париж обмежився формальною нотою протесту. З цього А. Гітлер зробив висновок, що вмілим комбінуванням дипломатичних і військових методів він зможе досягти бажаного.

6. Мюнхенська угода й розчленування Чехо-Словаччини. Наступною жертвою Німеччини стала Чехо-Словаччина. Використавши як привід «судетську проблему»**, А. Гітлер поставив перед чехословацьким президентом Е. Бенешом та

* *Геноцид* – винищення окремих груп населення за расовими, національно-етнічними, релігійними, політичними ознаками.

** Див. § 21. «Чехо-Словаччина», пункт 5. «Судетська проблема».

державами – гарантами Чехо-Словаччини – Великою Британією й Францією категоричну вимогу передати Німеччині Судетську область. Вкотре він заявляв, що це – «остання» його територіальна претензія в Європі. Чехо-Словаччина, маючи боєздатну армію, готова була воювати, але Лондон і Париж змусили Прагу погодитися на німецькі умови, щоб «врятувати мир». 19 вересня англійський і французький посли вручили Е. Бенешу ультиматум з вимогою поступитися на користь Німеччини районами, де німці становили понад 50 % населення.

Не зважившися звернутися по допомогу до СРСР, президент Е. Бенеш під тиском Англії та Франції прийняв німецькі умови. У разі відмови, погрожували чехам і словакам з Лондона і Парижа, ЧСР буде ізольовано на міжнародній арені як призвідницю війни.

Свідчення 2

Е. Бенеш: «Це велика драма, з якої ми вийдемо очищеними. Наша нація завжди може вбачати в наших діях велику моральну силу. Єдині з усіх народів, чехи під час цієї жахливої кризи нічим себе не заплямували.., нікого не образили, нікого не полишили, нікому не завдали шкоди власними помилками».

(Rothstein A. The Munich Conspiracy. – London, 1958. – P. 263)

Голова уряду Мілан Ґоджа подав у відставку, передавши портфель прем'єра генералу Я. Сирови, поклавши на нього гіркий обов'язок підкоритися диктату.

На пропозицію Б. Муссоліні 29 вересня 1938 р. у Мюнхені відкрилася конференція за участю керівників Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії: Н. Чемберлена, Е. Даладьє, А. Гітлера і Б. Муссоліні. Наполягання Н. Чемберлена на участі в ній делегації ЧСР було проігноване. Угоду було підписано 30 вересня в 0 год 25 хв, хоча датовано її 29 вересня. В основу ***Мюнхенського пакту*** було покладено умови, висунуті Н. Чемберлену А. Гітлером під час їхньої зустрічі 22 вересня, і які тоді Велика Британія та Франція відхилили. Як відшкодування за фактичну зраду ЧСР, Н. Чемберлен і Е. Даладьє в додатку до угоди записали, що готові гарантувати нові кордони Чехо-Словаччини. Німеччина та Італія, за умови вирішення питання про долю польської та угорської меншин у ЧСР, пообіцяли те ж саме.

30 вересня 1938 р. Британія та Німеччина без консультацій з Францією підписали пакт про ненапад. Франції не залишалося нічого іншого, як укласти з Німеччиною аналогічну угоду.

Радянський Союз не було запрошено до участі в конференції у Мюнхені, хоча він заявляв про свою готовність стати на захист Праги і навіть розпочав підготовку до збройного захисту Чехо-Словаччини. Та зробити це було складно, адже Франція Чехо-Словаччину не захистила, а чехословацький уряд до Й. Сталіна по допомогу не звертався. До того ж практично не було можливості вступу Червоної армії на територію ЧСР, оскільки Польща та Румунія категорично заперечували проти пропуску її через свою територію, а Британія й Франція не бажали вплинути на них з цього питання. Тож питання про те, чи справді Й. Сталін готовий був воювати, є дискусійним.

Угода, укладена Німеччиною, Великою Британією, Францією й Італією в Мюнхені

• Судетська область передавалася Німеччині

• Передання мало бути здійснено впродовж 1–10 жовтня 1938 р.

• Чехо-Словаччині заборонялося руйнувати споруди на території, що передавалася Німеччині

• Територія Судетської області займалася німецькими військами

• Не пізніше жовтня 1938 р. міжнародна комісія з представників країн, що підписали договір, а також Чехо-Словаччини повинна була провести в ряді районів плебісцит. До закінчення плебісциту там передбачалося розмістити міжнародні військові частини

• Райони Чехо-Словаччини, де німці становили незаперечну більшість, передавалися Німеччині без плебісциту

• Протягом 6 місяців після підписання угоди мав бути здійснений обмін населенням, що бажало залишити ці райони, між Німеччиною і ЧСР

• Чехословацькому уряду відводилося чотири тижні для звільнення від військової та поліцейської служби всіх судетських німців, які того забажають, а також політичних в'язнів

Проте, природно, найболючіше Мюнхенський пакт вразив чехословацьке суспільство. Думки серед чехів і словаків розділилися: одні вважали, що уряд правильно вчинив, підкорившись диктату і уберігши країну від німецьких бомб, інші осуджували Е. Бенеша за нерішучість.

Ще нещодавно потужна держава розпадалася на очах Ліги Націй і всього світу. За Мюнхенським пактом ЧСР втратила третину своєї території, 5 млн населення, до 50 % виробничих ресурсів, першокласні, що переважали знамениту «лінію Мажино», укріплення, значну частину армії. Німеччина анексувала Судети, до Польщі відійшла територія площею у 1000 кв. км

Б. Муссоліні, А. Гітлер і Н. Чемберлен на зустрічі в Мюнхені. *(Зліва від Гітлера – його перекладач)*

Судетські німці зустрічають нацистські війська. *Жовтень 1938 р. На транспаранті – подяка Гітлеру*

Кордони держав у 1935 р.

Саарська область, яка за березневим плебісцитом 1935 р. відійшла до Німеччини

Райнська демілітаризована зона, зайнята німецькими військами у березні 1936 р.

Загарбання Австрії Німеччиною у березні 1938 р.

Розчленування Чехо-Словаччини

Судетська область та інші прикордонні райони, загарбані Німеччиною в жовтні 1938 р.

Окупація Польщею Тешинської області у листопаді 1938 р.

Протекторат Чехії та Моравії, утворений у березні 1939 р.

Південна Словаччина й Карпатська Україна, окуповані Угорщиною в березні 1939 р.

Словаччина, незалежна від березня 1939 р.

Мемельська (Клайпедська) область, окупована Німеччиною в березні 1939 р.

Територіальні вимоги Німеччини щодо Данциґа (Ґданська) і польських територій, висунуті у квітні 1939 р.

Загарбання Албанії Італією у квітні 1939 р.

Лінія розмежування сфер впливу між СРСР та Німеччиною за таємним додатковим протоколом до радянсько-німецького пакту від 23 серпня 1939 р.

Міжнародні відносини в Європі у 1935–1939 рр.

Свідчення 3

Е. Бенеш: «Кинуті напризволяще й оточені лише ворогами, ми були б божевільними і виявилися б винуватцями перед собою та всією Європою, якби зі власної волі спробували розпочати війну, для ведення якої світ ще ні морально, ні технічно не був готовим. Німеччина знищила б нас і напала на Росію з мовчазної згоди всієї континентальної Європи...»

(Крал В. Дни, которые потрясли Чехословакию. – М., Прогресс. – 1980. – С. 41)

Свідчення 4

К. Готвальд, депутат-комуніст Національних зборів ЧСР: «Рокова капітуляція чехословацького уряду ...заохотила зухвалу агресивність ворога. ...Уряд не мав ні конституційного, ні політичного права капітулювати. Народ хотів боротися. Армія хотіла боротися. Уся нація хотіла всіма засобами захищати свою країну...»

(Документы по истории Мюнхенского договора. 1937–1939. – М., 1979. – С. 360)

з населенням 230 тис. чоловік, Угорщині було передано територію в 12 тис. кв. км з населенням близько 1 млн чоловік.

7 жовтня 1938 р. від Чехії фактично відокремилася Словаччина, де утворився уряд на чолі зі священиком Й. Тісо, а 11 жовтня отримала автономію Закарпатська Русь (Карпатська Україна) – держава з територією понад 11 тис. кв. км та населенням у 552 тис. чоловік.

Запитання і завдання

1. Б. Муссоліні називав дії Італії в Ефіопії «найвеличнішою перемогою». Чи вважаєте Ви правомірною таку оцінку італо-ефіопської війни? Чому міжнародне співтовариство зайняло позицію стороннього спостерігача?

2. Розкажіть про утворення «вісі» Берлін – Рим – Токіо. Відомо, що цей блок виник на антикомуністичному ґрунті. У чому ж тоді полягала загроза для некомуністичного Заходу?

3. Чим, на Вашу думку, був аншлюс Австрії: «родинною німецькою справою», як його називав А. Гітлер, чи інтервенцією?

4. Британський міністр С. Ґор у період загострення «судетської проблеми» заявив: «Потрібно кинути собаці якусь кістку, щоб вона хоч на певний час перестала гавкати». Що, на Вашу думку, мав на увазі англійський політик?

5. Проаналізуйте положення Мюнхенського пакту й визначте, який вплив він справив на ситуацію у світі.

Головні події:

1935 – 1936 рр. – агресія Італії проти Ефіопії
1936 р. – підписання німецько-японського Антикомінтернівського пакту
1937 р. – приєднання до Антикомінтернівського пакту Італії; завершення формування «вісі» Берлін – Рим – Токіо
1937 р. – вторґнення Японії до Центрального Китаю
1937 р., 13 березня – «аншлюс» Австрії
1938 р., 29 вересня – підписання Мюнхенського пакту

§ 38. ПЕРЕДДЕНЬ ВІЙНИ

1. Ліквідація Чехо-Словацької держави. США та Західна Європа після Мюнхена зітхнули з полегкістю – здавалося, що тепер, коли чергову «останню» вимогу А. Гітлера було виконано, нарешті на континенті настане мир. Але такі настрої швидко було спростовано. 15 березня 1939 р. нового Президента Чехо-Словаччини Е. Гаху було викликано до Берліна, де А. Гітлер і Й. Ріббентроп примусили його підписати «прохання» про окупацію німецькими військами Чехії та Моравії, які вже 16 березня стали «протекторатом» Німеччини, і погодитися визнати прийняте 14 березня словацьким парламентом рішення про відокремлення Словаччини від Чехії.

Одночасно німецькі війська вступили в Моравію та Богемію, а об 11-й годині ранку 15 березня 1939 р. вони вже були у Празі. Того ж дня проголосила свою державну незалежність Словаччина. ЧСР припинила своє існування.

З усвідомленням того, що А. Гітлер вкотре переграв його, Н. Чемберлен зрозумів необхідність вироблення нової політики, яка поклала б край експансії райху. До цього його спонукала й парламентська опозиція, й громадська думка в країні. Кожна нова поступка А. Гітлеру наближала крах Британії як могутньої європейської та світової держави. Окупувавши Чехо-Словаччину, зневаживши Лондоном і Парижем, А. Гітлер остаточно підтвердив, що ні про яке «загальне врегулювання» не може бути й мови.

Свідчення 1

Посол Франції у Німеччині Р. Кулондр 19 березня 1939 р.: «Після Мюнхенської угоди відразу стало зрозуміло, що за Райном підписані угоди трактуються як надання Німеччині свободи дій у Центральній і Східній Європі... У Німеччині зрозуміли, чи зробили вигляд, що так зрозуміли, нібито в Мюнхені Франція й Англія хотіли, перш за все, відвернути застосування сили, але що в іншому ці країни погоджуються з переважанням німецької волі у тих районах, де ні Париж, ні Лондон не мають жодної можливості для ефективного втручання. ...Мюнхенських угод більше не існує... Однак не можна виключати й того, що райх ще до завершення здійснення своїх планів на Сході рушить проти західних держав».

(The French Yellow Book. Diplomatic Documents (1938 – 1939): Publeshed by Autority of the French goverment by Hutchinson and Go (Publishers) LTD.– London; Melbourn, 1948. – P. 91–94)

Німецькі війська вступають до Праги

2. Німецькі претензії до Литви і Польщі. Після окупації Чехо-Словаччини керівництво райху переключило свою увагу на Польщу і Литву, хоча ще в лютому, здавалося, ніщо не свідчило про швидке загострення польсько-німецьких і німецько-литовських взаємин. Особливо це стосується Польщі, яка тривалий час мала нормальні відносини з Німеччиною.

Ситуація в Європі ще більше ускладнилася тоді, коли Гітлер пред'явив Литві ультиматум з вимогою повернути Німеччині портове місто Клайпеду (Мемель), передане їй у 1919 р. Німці наполягали на невідкладному прибутті до Берліна литовської делегації для оформлення передання Клайпеди до складу райху. Англійський уряд поспівчував литовцям, але заявив, що нічим допомогти не може.

Невдовзі міністра закордонних справ Литви Ю. Урбшіса було терміново викликано до Берліна, де 22 березня 1939 р. підписано «Договір між Литовською Республікою і Німецькою імперією про передачу Клайпедського краю». Англія та Франція вкотре були поставлені перед фактом німецької експансії й знову не вжили дієвих заходів, щоб перешкодити цьому.

Свідчення 2

Й. Ріббентроп Ю. Урбшісу 20 березня 1939 р.: «Становище у Клайпедському краї таке, що будь-якої хвилини там може бути пролито німецьку кров, і якщо це станеться, німецька армія негайно вступить у Литву. А де вона зупиниться, ніхто заздалегідь сказати не може. Єдиний вихід для Литви – безвідкладно передати Клайпедський край Німеччині».

(Урбшис Ю. Литва в годы суровых испытаний, 1939 – 1940. – Вильнюс, 1988. – С. 14)

Свідчення 3

А. Гітлер: «Польща завжди була на боці наших ворогів. ...Тому не може бути й мови про те, щоби помилувати Польщу. Нам залишилося одне: напасти на Польщу за першої можливості. ...Наше завдання – ізолювати Польщу. Успіх ізоляції вирішуватиме справу».

(Черчилль У. Вторая мировая война (в 3-х книгах). Кн.1–2. – М.,1991. – С. 172)

«Польське питання» в останні дні березня 1939 р. посіло головне місце на європейській дипломатичній арені. А. Гітлер своїми попередніми акціями блокував Польщу з чотирьох боків. Він припинив будь-які переговори з Польщею, а 3 квітня було підписано інструкцію про підготовку до нападу на Польщу. Німецька преса нагнітала серед німців антипольські настрої, звинувачуючи Варшаву в тому, що в Польщі дискримінується німецька меншина.

Складовою загальної стратегії Гітлера була вимога до Польщі повернути передане їй за Версальським договором м. Ґданськ (Данциґ). Але це не було для нього самоціллю, оскільки за планом «Вайс» (план нападу на Польщу) не було потреби добиватися негайного повернення міста, адже воно, як заявляв А. Гітлер, «буде оголошене німецькою територією відразу ж після початку конфлікту».

3. Англо-франко-радянські переговори 1939 р. Крах Чехо-Словаччини спонукав Лондон і Париж до активної протидії нацистській агресії. Учорашній «миротворець» Н. Чемберлен від імені британського уряду надав односторонні гарантії безпеки потенційним жертвам А. Гітлера: Польщі, Румунії, Греції та Туреччині. До цих гарантій приєдналася й Франція.

На думку військових експертів, СРСР опинився у дуже зручній ситуації – майже по всьому західному кордону він виявився захищеним від Німеччини своєрідним «санітарним кордоном» з країн, які отримали англо-французькі гарантії безпеки. Лондон і Париж, навпаки, тепер наражалися на небезпеку втягування у воєнний конфлікт у разі німецького вторгнення на територію Польщі або Румунії й їхні надії на примирення з Гітлером було поховано.

Для створення системи колективної безпеки в Європі залишилося лише залучити до неї Радянський Союз. Але якщо раніше Й. Сталін схиляв Захід до створення такої системи, то тепер він не квапився. На пропозицію Заходу гарантувати безпеку сусідніх країн радянське керівництво відповіло, що СРСР зробить це, але за умови, що йому буде надано право вводити на територію цих країн війська навіть у мирний час у разі виникнення загрози «непрямої агресії» для них. Захід же вважав, що це означало б приректи на радянську окупацію сусідні з СРСР Польщу, Румунію, Прибалтику, Фінляндію.

Так само як і західні держави, СРСР одночасно вів переговори з обома сторонами. Ймовірно, Й. Сталін уже тоді вирішив стати на сторону того, хто запропонує вигідніші умови. Як зізнавався пізніше А. Гітлер, два вчинки Й. Сталіна стали для Німеччини сигналом до того, що радянське керівництво зневірилося в можливості укладення союзу з Англією та Францією й готове до порозуміння з Німеччиною. Першим таким сигналом був виступ Й. Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б) у березні 1939 р., в якому він застеріг «паліїв війни» (під ними він мав на увазі західні демократії), щоб вони полишили сподівання «тягати каштани з багаття» руками СРСР, а другим – усунення у травні 1939 р. з посади наркома закордонних справ М. Литвинова, з ім'ям якого на Заході пов'язували надію на створення системи колективної безпеки, й призначення на цю посаду В. Молотова.

Політичні переговори між СРСР, Великою Британією та Францією тривали з 8 травня до 2 серпня 1939 р. і завершилися безрезультатно, оскільки СРСР наполегливо вимагав надати йому одностороннє право на поширення радянських «гарантій» на країни Балтії в разі «непрямої агресії» проти них. Ще до закінчення політичних переговорів розпочалася підготовка до переговорів військових делегацій трьох країн. Об'єднана англо-французька військова делегація прибула до Москви 11 серпня 1939 р. Англійську делегацію очолював головний ад'ютант короля з морських справ адмірал Р. Дракс, французьку – генерал армії Ж. Думенк, а радянську – маршал К. Ворошилов.

Якщо на етапі підготовки переговорів Велика Британія та Франція не квапилися з відправкою делегацій до Москви, затягуючи переговори до осені, коли за умов бездоріжжя А. Гітлер вже не розпочав би війну, то вже під час переговорів їхній хід гальмувала радянська сторона. Й. Сталін виходив з того, що Захід не погодиться на анексію Радянським Союзом сусідніх з ним країн, а от А. Гітлер готовий буде розрахуватися за радянський нейтралітет у запланованій на 26 серпня війні проти Польщі будь-якою не німецькою територією.

Свідчення 4

Г. Дірксен, посол Німеччини в Англії: «Почалися ті затяжні та мінливі переговори, які тривали все літо. Характерною була та затятість, фанатизм, майже істерія, з якою політична громадськість підганяла переговори і схиляла уряд до дедалі більших і більших поступок з тим, щоби пакт було укладено якомога швидше. Усі ляпаси з боку Радянського Союзу були прийняті; піддавалися на кожну дедалі зухвалішу російську хитрість і підійшли, нарешті, впритул до того, що поступкою з питання про «непряму агресію» готові віддати на милість Росії малі держави».

(Документы и материалы кануна второй мировой войны. – Т.2: Архив Дирксена (1938–1939 гг.). – М., 1948. – С. 202–203)

На переговорах відразу з'ясувалося, що є два головні камені спотикання: недостатній, на думку Москви, рівень представництва англо-французької делегації і відсутність у неї письмових повноважень на підписання договору, і проблема пропуску радянських військ через територію Польщі та Румунії у разі німецької агресії в Європі.

Питання про повноваження врешті було вирішене, але протиріччя щодо пропуску Червоної армії через територію Румунії й особливо Польщі залишалося. Польське керівництво неодноразово заявляло, що ніколи не зголоситься допустити на свою територію радянські війська. З цього приводу один польський генерал запитав французького дипломата, «чи доручили б французи німцям охороняти Ельзас-Лотарингію...» На переговорах з цього питання відбувалися запальні дискусії.

Свідчення 5

К. Ворошилов: «У війні всяке буває. Але це є попередньою умовою – пропуск наших військ на польську територію через Віленський коридор і Галичину й через румунську територію. ...Якщо цього не буде, то я сумніваюся взагалі в доцільності наших переговорів. Заяву генерала Думенка та інших представників французької і англійської місій про те, що Польща й Румунія самі попросять допомоги, я вважаю не зовсім правильною».

Свідчення 6

Генерал Т. Хейвуд від імені англійської та французької делегацій: «...Не слід забувати, що Польща й Румунія – самостійні держави й у даному випадку дозвіл на прохід радянських збройних сил має бути отриманий від їхніх урядів. Це питання перетворюється в політичне питання, й СРСР повинен поставити його перед урядами Польщі й Румунії. Цілком очевидно, що це є найпростішим і прямим методом».

(Год кризиса. 1938–1939. – Том II: Документы и материалы. – М., 1990. – С. 215 – 217)

До Варшави було невідкладно направлено французьких представників, щоб переконати керівника Польщі полковника Ю. Бека піти на поступки наполяганням Кремля. Тоді, коли Велика Британія й Франція все ж домоглися від Польщі серйозних поступок (Польща погодилась діяти разом із СРСР у разі німецької агресії в Європі), здавалося, що тепер уже ніхто і ніщо не зашкодить підписати тристоронній договір. Але без будь-яких на те видимих причин і без будь-яких пояснень Кремль перервав переговори на стадії, коли умови військової конвенції майже на 99 % було узгоджено. Під час переговорів ад'ютант Й. Сталіна поклав на стіл К. Ворошилова записку такого змісту: «Климе! Коба* наказав згортати шарманку». Й. Сталін зробив вибір на користь А. Гітлера, й ні відповідь з Варшави, ні сама присутність британських і французьких представників його вже не цікавили. Сталося це 23 серпня, коли у Москві вже велися переговори з міністром закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропом і готувалися до церемонії підписання радянсько-німецького пакту. Спроби британських і французьких дипломатів зустрітися з К. Ворошиловим успіху не мали – їм було заявлено, що маршал заклопотаний важливішими справами.

4. Радянсько-німецький пакт від 23 серпня 1939 р. та таємний додатковий протокол до нього. Вплив угоди на подальший розвиток подій у світі. Цим подіям передувала складна гра між Й. Сталіним і А. Гітлером за дипломатичною шахівницею. Після тимчасового похолодання радянсько-німецьких відносин, пов'язаного з приходом до влади А. Гітлера, співробітництво між двома країнами продовжувало розвиватися. Своєрідним детонатором зближення режимів стала зустріч В. Молотова з німецьким послом у Москві Ф. Шуленбургом наприкінці травня 1939 р. Тоді В. Молотов неодноразово порушував питання про підведення «політичної бази» під двосторонні відносини.

Наступним кроком стало відновлення у липні в Берліні економічних переговорів. Берлін виявив готовність врегулювати будь-які проблеми двосторонніх відносин на просторі від Балтійського до Чорного морів. 15 серпня В. Молотов запропонував Ф. Шуленбургу укласти пакт про ненапад між двома країнами. Від Лондона і Парижа ці контакти було приховано, так само, як і Лондон і Париж не афішували свої контакти з Німеччиною.

Погодження Гітлера з радянськими пропозиціями щодо укладення не лише пакту, а й спеціального таємного протоколу про розмежування сфер впливу в Європі означало, що «політичну базу» було підведено. Це засвідчила і торговельна угода від 19 серпня. Після обміну телеграмами між А. Гітлером і Й. Сталіним 23 серпня до Москви прибула німецька делегація на чолі з Й. Ріббентропом.

Безпосередньо відльоту Й. Ріббентропа до Москви передувала важлива нарада у Гітлера. На ній було остаточно узгоджено

*Коба – конспіративна кличка Й. Сталіна під час перебування в підпіллі.

всі деталі майбутніх переговорів з Й. Сталіним і саме тоді А. Гітлер уперше вжив термін «додатковий протокол» і повів мову про «розмежування сфер впливу». Було вирішено, що додатковий протокол має бути таємним (за приклад було взято німецько-японську угоду 1936 р.).

Свідчення 7

А. Гітлер о 12-й годині 22 серпня 1939 р.: «Я проводив переорієнтацію щодо Росії поступово. У зв'язку з підписанням торговельної угоди ми вступили в політичний діалог. Було запропоновано укласти пакт про ненапад... Встановлено особистий контакт зі Сталіним. Післязавтра фон Ріббентроп підпише договір. Тепер Польща перебуває в становищі, в якому я хотів її бачити. Ми не повинні боятися блокади. Схід забезпечить нас зерном, худобою, вугіллям, свинцем і цинком. Велика мета вимагає великих зусиль. Я лише боюся, що в останній момент якась свиня втрутиться зі своїм посередництвом».

(Documents on German Foreign Policy. 1918–1945. Series D (1937–1945). – Volume VII. – Washington, 1956. – P. 204)

Й. Ріббентроп на чолі делегації з 37 чоловік вранці 23 серпня приземлився на Центральному аеродромі Москви. Прийом був достатньо прохолодним, що спочатку не додало німцям оптимізму щодо перспектив підписання договору. Тим більше, що вже над територією СРСР німецькі літаки з делегацією були випадково обстріляні радянськими зенітниками. Прибуття делегації автоматично поставило питання про доцільність подальшого перебування в радянській столиці франко-британської військової місії. Проте радянські представники заявили, що приїзд Й. Ріббентропа не означає розриву переговорів, але «все залежатиме від переговорів з німцями».

А. Гітлер поспішав, адже 26 серпня мав вступити у дію план «Вайс» – наступу на Польщу. Єдиною проблемою, що

Підписання «пакту Молотова–Ріббентропа»

Карикатура на А. Гітлера та Й. Сталіна

Положення радянсько-німецького пакту про ненапад

- Пакт, що склався з 7 статей, укладався на 10 років з автоматичним продовженням його дії на наступні 5 років за взаємним бажанням сторін
- Набирає чинності негайно з моменту його підписання
- Сторони зобов'язувалися не нападати одна на одну як окремо, так разом з іншими державами
- Передбачався взаємний нейтралітет у разі війни однієї з країн
- Було домовлено, що СРСР і Німеччина не братимуть участі в коаліціях держав, спрямованих відповідно проти Німеччини чи СРСР

Зміст таємного додаткового протоколу до пакту

- Кордоном розмежування «життєвих інтересів» Німеччини та СРСР у Прибалтиці визнавався північний кордон Литви
- Польща мала бути розділена між СРСР та Німеччиною по лінії річок Тиса – Нарев – Вісла – Сян
- Німеччина визнавала право СРСР на Бессарабію, що входила тоді до складу Румунії

виникла під час переговорів, була вимога Й. Сталіна визнати за СРСР право на балтійські порти Лібава (Лієпая) та Віндава (Вентспілс), про які на попередньому етапі переговорів не йшлося. А. Гітлер телеграмою повідомив про свою згоду на це.

Близько 2-ї години ночі 24 серпня В. Молотов і Й. Ріббентроп поставили підписи під текстом пакту та таємним протоколом до нього. За іменами осіб, що його підписали, цей договір зазвичай називають «***пактом Молотова–Ріббентропа***». Потім Й. Сталін запропонував тост за А. Гітлера: «Я знаю, як сильно німецький народ любить свого вождя, і тому мені хочеться випити за його здоров'я». Після ряду інших тостів, уже прощаючись з Й. Ріббентропом, А. Сталін дав йому «своє чесне слово, що Радянський Союз ніколи не зрадить свого партнера...»

Підписання пакту між Й. Сталіним і А. Гітлером справило ефект бомби, що розірвалася. Радянські люди, яким ще вчора казали, що нацизм і А. Гітлер – головні вороги СРСР, були спантеличені новими «друзями». Пакт приспав пильність радянських людей, зокрема й командування Червоної армії та керівництва країни, підірвав авторитет Радянського Союзу, ВКП(б) і Комінтерну як послідовних борців проти фашизму.

Подібна реакція була й з боку зарубіжних комуністичних партій, які змушені були вихваляти договір.

Навіть союзна Німеччині Японія, не кажучи вже про Англію і Францію, була вражена цим союзом.

До кінця 80-х рр. радянські історики переконували, що цей пакт дав змогу СРСР відтягти війну з Німеччиною і краще підготуватися до неї. Стосовно таємного протоколу до пакту, то його існування категорично заперечувалося аж до початку 90-х рр.

Свідчення 8

З листа А. Гітлера Б. Муссоліні 25 серпня 1939 р.: «...Завдяки цим угодам гарантується доброзичливе ставлення Росії у разі будь-якого конфлікту... Завдяки переговорам з радянською Росією, у міжнародних відносинах виникло зовсім нове становище, яке має принести Вісі найбільший з можливих виграшів».

(Documents on German Foreign Policy. 1918–1945. – Volume VI. – P. 282–283)

Їхні опоненти доводять протилежне – без пакту із Й. Сталіним А. Гітлер не наважився б напасти на Польщу, а отже, війни вдалося б уникнути.

28 вересня 1939 р., коли вже тривала Друга світова війна, СРСР та Німеччина доповнили пакт про ненапад новою угодою – Договором про дружбу і кордони.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте Свідчення *1*. На що розраховували Англія і Франція, підписуючи Мюнхенський пакт, і як вплинула на ці розрахунки окупація Німеччиною Чехо-Словаччини?

2. Ще напередодні Мюнхена В. Черчілл передав до преси заяву про те, що розчленування Чехо-Словаччини рівнозначне капітуляції західних демократій перед нацистською загрозою. Такий крах, зазначив він, не принесе миру чи безпеки ні Англії, ні Франції. Чи поділяєте Ви таку оцінку відомого британського політика?

3. На основі Свідчень *2* і *3* з'ясуйте, чим нацистські керівники виправдовували територіальні претензії до Литви і Польщі. Якими, на Вашу думку, були справжні мотиви такої їхньої політики?

4. Чи вважаєте Ви неупередженою оцінку англо-франко-радянських переговорів, що міститься у Свідченні *4*? На підставі аналізу переговорів спростуйте чи підтвердіть цю оцінку.

5. Розкрийте обставини укладення та зміст пакту Молотова-Ріббентропа й таємного додаткового протоколу до нього. Чи виграла, на Вашу думку, від його укладення справа миру?

Головні події:

1939 р., 15 березня – окупація Німеччиною Чехо-Словаччини

1939 р., 22 березня – передання Німеччині литовського міста Клайпеди

1939 р., травень–серпень – англо-франко-радянські переговори в Москві

1939 р., 23 серпня – підписання радянсько-німецького пакту про ненапад та таємного додаткового протоколу до нього

ЗМІСТ

ВСТУП 5

ТЕМА 1. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА (1914–1918)

§ 1. Початок Першої світової війни 9

§ 2. Кампанії 1915–1916 років 18

§ 3. Події 1917–1918 років 24

ТЕМА 2. ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

§ 4. Паризька мирна конференція 35

§ 5. Врегулювання проблеми репарацій . . . . . .

§ 6. Перегляд повоєнних договорів у 20-х роках.
Перші кроки до творення системи колективної безпеки . . 47

ТЕМА 3. ЗАХІДНІ ДЕМОКРАТІЇ

§7. Сполучені Штати Америки 55

§ 8. «Новий курс» Ф. Д. Рузвелта 62

§ 9. Велика Британія 66

§ 10. Франція 73

ТЕМА 4. ТОТАЛІТАРНІ ТА ДИКТАТОРСЬКІ РЕЖИМИ

§ 11. Тоталітаризм 81

§ 12. Росія – СРСР. Російська революція 1917 року. 88

§ 13. Встановлення радянської влади 97

§ 14. Росія в перші роки радянської влади 105

§ 15. СРСР у другій половині 20-х – 30-х роках 114

§ 16. Італія 127

§ 17. Німеччина. Доба революції та Ваймарської республіки . 135

§ 18. Нацистська диктатура 141

§ 19. Іспанія 151

ТЕМА 5. КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 20. Польща 160

§ 21. Чехо-Словаччина 168

§ 22. Угорщина 174

§ 23. Румунія 178

§ 24. Болгарія. Особливості політичного
та соціально-економічного розвитку в 20–30-х роках . . . 184

§ 25. Югославія 188

ТЕМА 6. КРАЇНИ АЗІЇ, АФРИКИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

§ 26. Японія 194

§ 27. Китай 200

§ 28. Індія 205

§ 29. Країни Близького та Середнього Сходу 211

§ 30. Країни Африки 218

§ 31. Країни Латинської Америки 222

ТЕМА 7. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ

§ 32. Освіта. Наука. Техніка 229

§ 33. Література 237

§ 34. Мистецтво. Олімпійський рух 245

ТЕМА 8. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

§ 35. Зовнішньополітичні пріоритети провідних країн світу . . 254

§ 36. Наростання загрози війни 262

§ 37. Згуртування сил агресії 268

§ 38. Переддень війни 277

Навчальне видання

ПОЛЯНСЬКИЙ Павло Броніславович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. 1914–1939

Підручник для 10-го класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Головний редактор – *Олександр УДОД*

Редактор – *Валентина МУРЗІНА*

Обкладинка *Валентина ЖИБОРОВСЬКОГО*

Макет і художнє оформлення *Павла МАШКОВА*

Коректори – *Ольга ЄМЕЦЬ, Галина СТАРОСТІНА*

Комп'ютерна верстка та дизайн –
Ольга КОТЄНЄВА, Клара ШАЛИГІНА

Здано до виробництва та підписано до друку 25.04.2003.
Формат 70x108/16.
Друк офсетний. Гарнітура Шкільна. Фіз. друк. арк. 18,0.
Умов. друк. арк. 25,2. Умовн. фарбо-відб. 100,8.
Обл.-вид. арк. 22,08.

Наклад 100. 000 прим.
Вид. № 250.
Зам. 157-3

Видавництво «Генеза»,
04212, Київ-212, вул.Тимошенка, 2л.

Свідоцтво серія ДК № 25 від 31.03.2000.

Віддруковано з готових діапозитивів
на ВАТ „Львівська книжкова фабрика „Атлас“,
79005, м. Львів, вул. Зелена, 20